

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵԹՅԱՆ

**ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄՆ ՈՒ
ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԵՐԵՎԱՆ 2010

321337
h-87

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ

4266

ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄՆ ՈՒ
ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ
2010

ՀՏԿ 94/99-355/359
ԳՄԻ-63.3 (5 թու)+68
Հ 872

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԻՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ,
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ՈՐՈՇՄԱՄ:

Պատասխանատու խմբագիր՝
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ռ. Ա. Սաֆրաստյան

ՀՈՎԱՆՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ

Հ 872 ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՁԻՆՎԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԱՐԴԻՄԱԿԱՆԱՅՈՒՄՆ ՈՒ
ԻՎԱԶՄԱՆՐԻՑՈՒՆԱԿԻՆԻՑՈՒԹՅՈՒՆԸ.- Եր.: Հեղինակային
հրատարակություն, 2010 թ.-208 էջ:

Աշխատության մեջ ներկայացվում են Թուրքիայի պաշտպանական քաղաքականության ու ռազմավարության հիմնական միտումները, զինված ուժերի բարեփոխումներն ու համալիր արդիականացման ծրագրերը, ռազմական արդյունաբերության հիմնական ձեռքբերումներն ու զարգացման հեռանկարները: Այդ համատեքստում ներկայացվում են նաև ռազմատեխնիկական ոլորտում այլ երկրների հետ Թուրքիայի համագործակցության մի շարք հարցեր:

Նախատեսվում է բուրբազեռների, քաղաքագետների, զինվորականների ու Թուրքիայի ռազմարալաքական խնդիրներով հետաքրքրվողների համար:

ISBN 978-9939-53-595-1

ԳՄԻ- 63.3 (5 թու)+68

© Լ. Հովսեփյան, 2010 թ.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
ADMINISTRATION OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF POLITICAL RESEARCH

LEVON HOVSEPYAN

MODERNIZATION OF THE ARMED FORCES OF
TURKEY AND DEFENCE INDUSTRY

*The book is recommended for publication by the Scientific Council of the Institute of
Oriental Studies, National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

YEREVAN
2010

ՐՈՎԱԿԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	5
ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ 1. ԹՈՒՐԻԿԱՅԻ ՊԼԵՏՊԼԱՆԱԿԱՆ ԶԵՂԱԶԲԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՈԱԶՄԱՎԱԲՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄՈՒՆԻՍԵՐԸ.....	13
ԳԼՈՒԽ 2. ԹՈՒՐԻԿԱՅԻ ՈԱԶՄԱՆՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԶԲԳԱՎՋՈՒՄԸ 1985-2009 թթ.....	38
<i>2.1 Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերության զարգացման պատմությունը.....</i>	<i>38</i>
<i>2.2 Ռազմաարդյունաբերական համալիրն ու ռազմավարությունը.....</i>	<i>45</i>
ԳԼՈՒԽ 3. ՅԱՄԱԶԱՅԻՆ ԶՈՐԵՐԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ՈՒ ՈԱԶՄԱՆՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	70
<i>3.1 Զրահատեխնիկա, տանկեր.....</i>	<i>70</i>
<i>3.2 Հրիտանդանային համակարգեր.....</i>	<i>82</i>
<i>3.3 Թերե սպառազինություն.....</i>	<i>90</i>
<i>3.4 Ուզգմական կապի, էլեկտրոնային պաշարի, հետախուզության ու հրամանատարական հսկման համակարգեր.....</i>	<i>94</i>
ԳԼՈՒԽ 4. ՈԱԶՄԱՆՐԴՅՈՒՆ ՈՒԹԵՐԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ՈՒ ՈԱԶՄԱՆՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	103
<i>4.1 Ռազմական ավիացիա, ԱՄՍ-ներ.....</i>	<i>103</i>
<i>4.2 ՀՕՊ և ՀՀՊ համակարգի զարգացման ծրագրերը.....</i>	<i>121</i>
<i>4.3 Տիեզերական նախագիծը և հետախուզական արբանյակի ծրագրերը.....</i>	<i>130</i>
ԳԼՈՒԽ 5. ՈԱԶՄԱՆՈՒՎԱՅԻՆ ՈՒԹԵՐԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ՈՒ ՈԱԶՄԱՆՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	135
ԳԼՈՒԽ 6. ԹՈՒՐԻԿԱՅԻ ՈԱԶՄԱՆԵՆՆԻՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐՎԱՅԻՆ ԿՈՎՎԱՍՄՈՒ ՈՒ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ. ԹՈՒՐԻԿԱԿԱՆ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	144
ԱՄՓՈՓՈՒՄ.....	165
SUMMARY.....	168
ՀԱՎԵՆՎԱԾ.....	178
ՕԳՏԵԳՈՐԾՎԱԾ ԱՐՅՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	198

Թուրքիայի պաշտպանական ոլորտի ռուսմենախորությունը մեծ կարևորություն ունի ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև տարածաշրջանային, միջազգային ռազմադաշտական գործընթացների ու զարգացումների տեսանկյունից: Թուրքիան ձեռնարկել է ՋՈՒ-ի արդիակառուցման լայնամասշտաբ ծրագրեր, որոնց շրջանակներում որդեգրել է սեփական ռազմաարդյունաբերության զարգացման քաղաքականություն: Այդ երկիրը որդեգրել է նաև ակտիվ արտաքին քաղաքականություն մի քանի ուղղություններով, ինչը նպատակ է հետապնդում դառնալու տարածաշրջանային տերություն: իսկ զարգացած ու հզոր ՋՈՒ-ի գոյությունը նրա կողմից դիտվում է իր հավակնությունների իրականացման քաղաքականության մեկը, երբ ոչ կարևորը:

Մյուս ռուսմենախորության հրատապությունը կայանում է նրանում, որ հայրենական արևելագիտության և հասնապես քուրբակիտության մեջ, առաջին ճճան համակարգված աշխատանքի փորձն է, որը ներկայացնում է ժամանակակից Թուրքիայի զինված ուժերի զարգացման ու արդիականացման միտումները, իրականացվող ռազմատեխնիկական ծրագրերն ու ռազմաարդյունաբերությունը: Ուստի, թեման ստանձնակի կարևորվում է իր արդիականությանը ու հետազոտական նորությունը: Այն կարող է օգտակար լինել ինչպես մասնագիտական շրջանակների, այնպես էլ զինվորականների համար, ինչը հնարավորություն կտա պատկերացում կազմել բուրբակյան բանակի զարգացման ու նրա պաշտպանական քաղաքականության միտումների մասին:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հեղինակը չի հանդիսանում զինվորական կամ ռազմական ոլորտի մասնագետ, այնուամենայնիվ, իրեն հաջողվել է հանգամանակից կերպով ներկայացնել ռազմական տարրեր ոլորտների հետ կապված խնդիրները: Ուսումնասիրությունն քննարկում է Թուրքիայի պաշտպանության ու անվտանգության ոլորտի տարրեր բնագավառները, ստանձին-առանձին ներկայացնելով պաշտպանական քաղաքականության, ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման միտումները, զորքերի տեսակների համալիր արդիականացման խնդիրները, ինչպես նաև այդ երկրի ռազմատեխնիկական համագործակցության շրջանակները:

Հեղինակն օգտագործել է բազմաթիվ բուրբակյան աղբյուրներ, այդ թվում՝ պաշտոնական տեղեկագրեր ու հրատարակումներ, պարբերական մամուլ, վեբլուծական գրականություն, ինչը գզալիորեն բարձրագ-

նում է աշխատանքի նշանակությունը: Բացի այդ, աշխատանքի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ հարուստ փաստագրական ու վերլուծական նյութերի օգտագործմամբ, ներկայացվում են բուրբական բանակի արդիականացման ու զարգացման միտումները ժամանակագրական հերթականությամբ:

Կարծում ենք, որ Լ. Հովսեփյանի «Թուրքիայի գինված ումերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը» ուսումնասիրությունը յուրյ ինտարբերություն կառաջացնի Թուրքիայի ռազմաքաղաքական խնդիրներով հետաքրքրվողների և հատկապես մասնագետների շրջանում:

*Գեներալ-մայոր, պ. գ. ք.
Մլրքայել Մելքոնյան*

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիան ակտիվորեն ձեռնամուխ է եղել սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման, սպառազինության ձեռքբերման և սեփական գինված ումերի (այստե՛ստ՝ ՋՌԻ, բուրբ. *Silahli kuvvetler*) արդիականացման լայնածավալ ծրագրերի իրագործմանը: Ռազմական արդիականացման այդ ծրագրերը կարևորություն են ներկայացնում ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական հիմնախնդիրների ու զարգացումների տեսանկյունից:

ԱՄՏՕ-ի անդամ պետությունների շարքում Թուրքիան, հանդիսանալով իր բրնակի բզկակաճով երկրորդ երկիրը և չունենալով իր բանակի համար ռազմական տեխնիկայի ու անհրաժեշտ սպառազինության ապահովման սեփական բավարար ռեսուրսներ և գործուն ռազմաարդյունաբերական համալիր, 1980-ական թթ. կեսերից ձեռնամուխ եղավ ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման և ՋՌԻ-ի արդիականացման ծրագրերի իրականացմանը: Ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման ու ՋՌԻ-ի սպառազինության արդիականացման ծրագրերն ու նախագծերը Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում մի շարք տեսանկյուններից: Դառնալով Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ և ԱՄՆ-ի ռազմավարական դաշնակիցը՝ Թուրքիան իր սեփական ռազմական համակարգի կայացման, զարգացման ու սպառազինության ապահովման գործում օգտվում էր այդ խողովակով ստացվող օժանդակությունից և փաստորեն զգալի կախվածության մեջ էր գտնվում ԱՄՆ-ի ու եվրոպական երկրների մատակարարումներից:

ՋՌԻ-ի արդիականացման գործընթացն սկսվեց հետաառապատերազմյան նոր մարտահրավերներին ղեմակախելու համար, բանի որ փոխվում էր Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դիրքը՝ արդեն հանդես գալով որպես տարածաշրջանային տերություն, որը ներքին ու արտաքին սպառնալիքներին ղեմազրավելու համար ժամանակակից ռազմական ուժի կարիք էր գլուժ:

Ելու յթ ունենալով 2005 թ. աշնանը Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գերատեսչության հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված համաժողովում՝ Թուրքիայի ՋՌԻ Գլխավոր շտաբի (այստե՛ստ՝ ԳՇ, բուրբ. *Genel Kurmay*) Գլխավոր պլանավորման և սկզբունքների մշակման ղեկարսումնետի ղեկավար Հ. Աքրն Ջորլուն նշել է, որ երաշխավորված չլինելով շրջապատող տարածաշրջաններից եկող տարրեր մարտահրավերների ու սպառնալիքների նկատմամբ, Թուրքիան հարկադրված է ունենալ 21-րդ դարի ռազմական ու քաղաքական պահանջներին համապատասխանող ՋՌԻ՝ դրա հաջողության ամենա-

կարևոր գրավակներ համարելով տեղական հզոր և արդյունավետ ուսումնարարության համակարգի կայացումն ու վարպետությունը¹։

Յուրբալան ՋՌՄ-ի արդիականացման խնդիրները վերաբերում են ինչպես բանակի համակարգային փոփոխությունների, այնպես էլ ՋՌՄ-ի համալիր արդիականացմանը, սպառազինության բարձրացմանն ու սեփական ռազմական արդյունաբերության վարպետները։ ՋՌՄ-ի արդիականացումը վերաբերում է զորքերի բոլոր տեսակներին, անվտանգության այլ մարմիններին ու ստորաբաժանումներին, որոնց կազմակերպիչ ապահովման համար ձեռնարկված համալիր ծրագրերը կոչված են ապահովելու ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով ու սպառազինությամբ։

Անվտանգության նոր մարտահրավերներին դիմադրակալելու համար թուրքիայի ՋՌՄ-ը գտնվում են ռազմաքաղաքական, ռազմավարական նոր պլանմաններից բխող պահանջների ու կարիքների համապատասխանեցնելու գործընթացում։

Իսազմական ուժի պաշտպանումն ակտիվորեն բարձրացնելու համար ձեռնարկված արդիականացման ռազմավարությունը նպատակ ունի առաջին հերթին մեծացնել ՋՌՄ-ի տեխնիկական համալիրաձուլությունը և բարձրացնել բանակի մարտունակությունը ժամանակակից պահանջներին համապատասխան։ Արդիականացումը նախատեսում է հրամանատարական հսկման, տեղեկատվական, հետախուզական ներառյալ համակարգերի, մորթի կրակային ուժի, բարձր տեխնոլոգիական զենքերի և համակարգերի առկայությունը, ցանկացած պայմանում, վիշեր-ցրելի մարտական գործողություններ իրականացնելու, խաղաղ վիճակից արագորեն պատերազմականի անցման հնարավորություն, գնդկազմային ոչնչացման զենքերի (այսուհետ՝ ՋՌՋ, բուրբ. *Kille Imha Silah*, անգլ. *Weapon of Mass Destruction*) դեմ հակադասյին և հակաիրիտիային պաշտպանության համակարգերի առկայություն, բազմա-կողմ անհնամաչափ պատերազմի ընթացքի դեմ ռազմական գործողություններ իրականացնելու հնարավորություն, դաշնակցային ուժերի հետ համատեղ, վիժադարձ գործողությունների վարման կարողություն²։ Ըստ բուրբական ռազմական ղեկավարության մոտեցումների՝ ներկա ժամանակաշրջանում մեծացել է մարտահրավերների շրջանակը և բուրբական ՋՌՄ-ը պետք է կարողանան համապատասխան գործողություններ իրականացնել և կանխել այդ սպառնալիքները։

2006 թ. հոկտեմբերին Յուրբալայի ՋՌՄ ԳՇ պետ (2006-2008 թթ.) Յ. Բյույուրանըրը ներկայացրել էր հասուկ մի ցուցակ, որով արդիականացման ծրագրի շրջանակներում պետք է գերազանցված ու համարված լինի բուրբական բանակը։ Այդ ցուցակում ներառված էին մարտավարական գրահամերեները, լայն ժամանակավոր կարիքների համար տանկերի ձեռքբերումը, հետախուզական ու հարվածային ուղղափոխները, անօդաչու ինքնաթիռները, հրթիռահրետամային համակարգերը, ավտոմատ կրակային կառավարման, օդային պաշտպանության նախազգուշացման ու հսկման համակարգերը, փոքր ու միջին հետախուրդային հակաօդային պաշտպանության համալիրները, մարտական հրամանատարական հսկման ու տեղեկատվական համակարգերը³։

Այլապատյան շրջանակում շուպվող աղսպներ և, ընդհանրապես, թուրքիայի ժամանակակից բանակը, հարչաբանական համակարգի էլեմենտներում մեզանում դեռևս հասուկ ուսումնասիրության առարկա չեն հանդիսացել, չնայած նրան, որ զրգվել են մի քանի առանձին հոդվածները։ Հայրենական արևելագիտություն մեջ ժամանակ առ ժամանակ որոշ հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձնել են թուրքիայի զինվորականությունն ու երկրի քաղաքական կյանքում նրա դերին, թուրքիայում իրականացված ռազմական հեղաշրջումներին, բանակ-հասարակություն հարաբերություններին, տնտեսական համակարգում բուրբական բանակի դերին և այլն⁴։ Ինչպես հայրենական, այնպես էլ ռուսական արևելագիտության մեջ ժամանակակից թուրքիայի ՋՌՄ-ի վերաբերյալ համակողմանի ուսումնասիրություն չկա։ Արևմտյան մի շարք փորձաշեններ ու ուսումնասիրողներ, անդրադարձել են այդ թեմային, որոնք, սակայն, ամբողջական չեն և վերաբերում են միայն առանձին ոլորտներին։ Հասնի թր մեկ ուսումնասիրության շրջանակում հնարավոր չէր լինի ամբողջովին ներկայացնել բուրբական բանակը, պաշտպանական ու անվտանգության համակարգը, առկա փորձըրացները, սույն ուսումնասիրությանը, որպես առաջին քայլ, փորձ է արվում ընդհանուր գծերով ներկայացնել բանակի արդիականացման ռազմավարությունը, ռազմաարդյունաբերության վարպետները, իրագործվող ծրագրերն ու համալիր միջոցառումները։

¹ Թուրքիայի սրբազանական արդյունաբերության գիտալիր վարչության էլեմենտում 20-ամբողջին նվիրված կոնֆերանսի նյութեր, տե՛ս ՊԸԳ-Վ-ի պաշտպանական կայք, http://www.2.kon.gov.tr/library/docs/ta/uzumtal20_yil019-022_Hilmi_Akin_ZORLU.pdf

² Տե՛ս Թուրքիայի սրբազանական պաշտպանության նախարարության պաշտպանական կայք, <http://www.tmb.gov.tr>

³ Andrew McGregor, *Arming for Asymmetric Warfare Turkey's Arms Industry in the 21st Century*, The Jamestown Foundation, June 2008, p. 4

⁴ Ա. Կոնսանյան, *Թուրքիայի 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատմությունի շուրջ*, Մերթաթր Ալեքսի հ. 3, 2006, էջ 51-55; Ա. Կոնսանյան, *Իսրայել-հասարակություն գոյն-հարաբերությունները Թուրքիայում 1960-70-ական թթ.-ձրորաբարձրման և օտանմա-գիտական նետազոտություններ* հ. 5, էր. 2006, էջ 133-158; Է. Սեյրուրան, *Միևնուրակա-նության դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում -ՉՁՆՊՊ*, 1993, էջ 10-20; Ա. Ավդալան, *Իսմուկի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում -Հայնական քանակ*, 4 (50), 2006, էջ 67-74:

Այլխատանքի կիրառական ու տեսական նշանակությունը պայմանավորված է հետազոտման թեմայի արդիականությամբ ու նրա հետագոտական նորությունով: Ներկայացվելիք հետազոտությունը հնարավորություն կտա Թուրքիայի ՀՈՒ-ի արդիականացման ծրագրերն ու ռազմասարկունարերությունը ներկայացնել իր պարզապես զինամիջակով ու տարրեր ոլորտների ընդգրկմամբ: Կիրառական տեսանկյունից սույն հետազոտությունը հետապայտն կարող է օգտագործվել Թուրքիայի ՀՈՒ-ի ու պաշտպանական համակարգի հիմնականիդրերին նվիրված գիտահետազոտական ուսումնասիրություններում և հատուկ դասընթացներում, ինչպես նաև օգտակար լինել պետական համապատասխան մարմինների ու փորձագիտական շրջանակների համար, ինչը հնարավորություն կտա պատկերացում կազմել ժամանակակից Թուրքիայի քանակի, նրա ռազմավարության ու իրականացվող ռազմատեխնիկական ծրագրերի մասին:

Այլխատությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն, բուրբերեն ու անգլերեն լեզուներով տարբեր աղբյուրների ու տեղեկատվա-փերլոմական գրականության հիման վրա: Ուսումնասիրության համար որպես սկզբնաղբյուրներ են օգտագործվել բուրբական պաշտոնական փաստաթղթերը, տեղեկագրերն ու մի շարք գեկույցներ, ինչպես օրինակ՝ Թուրքիայի «Պաշտպանական արդյունաբերության ըաղարակառույթունը և ռազմավարությունը» փաստաթուղթը (Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi), «Թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության գլխավոր վարչության 2008 թ. գործունեության գեկույցը» (Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2008 Yılı Faaliyet Raporu), «Պաշտպանական արդյունաբերության 2007-2011 թթ. ռազմավարական պլան»-ը (Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan 2007-2011), Թուրքիայի պաշտպանության նախարարության 2008 թ. գործունեության տարեկան գեկույցը (Milli Savunma Bakanlığı, Faaliyet Raporu 2008), առանձին ռազմասարկունարական ընկերությունների տարեկան հաշվետվությունները (Aselsan: Faaliyet Raporu 2008, Havelsan, 2007 Faaliyet Raporu, Makin ve Kimya Endüstrisi Genel Müdürlüğü, 2008 yılı Faaliyet Raporu) և այլն: Ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով օգտագործվել են Ռ-ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տեղեկագրերից, Մոսկովյան միջպպային խաղաղության հետազոտությունների ինստիտուտի (SIPRI) և Ռազմավարական ուսումնասիրությունների միջպպային ինստիտուտի (IISS) տարեգրքերից¹:

¹ Вооруженные Силы и военная экономика стран Азии/ Информационно-аналитический справочник РАН Институт Востоковедения отв. ред. А. Егорин, Москва 2000, SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press, 2006, The Military Balance 2009, The International Institute for Strategic Studies, London 2009

Օգտագործվել են նաև բուրբ մի շարք հեղինակների հոդվածներն ու հրատարակումները: Դրանցից կարող ենք, օրինակ նշել Ա. Հյուսթիսի, Ա. Գյորգյուչի, Շ. Էլբրդալի, Փ. Քիլիցին, Ս. Լաչինների, Կ. Ռիստի, Լ. Մարրիրրահիժոլուի, Ա.Գալուրթուլուի, Ա. Սյոզեհի հոդվածներն ու աշխատությունները²: Օգտագործվել են նաև բուրբ մի շարք բարձրատիման գեկույցների հոդվածներ, հրատարակումներ ու կույրներ³:

Հայտնական հեղինակներից սույն աշխատության համար օգտագործվել են Ռ. Սաֆրաստյանը, Ա. Ավագյանի, Հ. Գեմոյանի, Ա. Միմոսյանի և մի շարք այլ հեղինակների հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները⁴: Ռուս և արևմտյան հեղինակներից հիշատակման արժանի են Ա. Կուլիկովի, Ա. Գուրևի, Մ. Մարտովի, Ա. Ֆեդինի, Ա. Լարաբևի, Մ. Լ. Հիլբրի, Հ. Քերբի, Ա. Մազրեզգորի, Է. Հեն-Յուլի, Գ. Կինբուրի, Մ. Էրքնի, Է. Կոզանի, Ռ. Մադրերմորի հոդվածներն ու աշխատությունները⁵:

² Ali Kulebi, Türkiye'nin Askeri Stratejisi, Gücü ve Geleceği, Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi (TUSAM), 02.08.2004, Sendir Gergç, Savunma Sanayinde Kara Platformu, Savunma Sanayii Gündem, Temmuz 2008, Sokrök Elçidag, 2-3 War Strategy, Perceptions, Journal of International Affairs, Vol. 1, March-May 1996, Pinar Bilgin, Turkey's changing security discourses: The challenge of globalisation, European Journal of Political Research 44, 2005, Sedat Laciner, Mehmet Özcan, İhsan Bal and Halil İbrahim Bahar (eds.), USAK Yearbook of International Politics and Law 2009, Vol. 2, International Strategic Research Organization, Nasuh Usta, The Cooperation Amid problems: Turkish-American Relations in the 1980s, http://www.politics.ankara.edu.tr/esk/dosyalar/MMTY/2722_nasuh_usta.pdf, L. Sarıbrahimoğlu, Turkey confident of stop-gap deal for US AF-1WS, Jane's Defence Weekly, vol. 46, issue 25, June 2009, Ahmet Davutoğlu, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey Vol. 10 / No 1 / 2008, Ahmet Şenzen, A Paradigmatic Shift: New Principles of Turkish Foreign Policy Making, March 2008, Paper prepared for presentation at the 2008 Annual Conference of the International Studies Association in San Francisco, USA, 26-29 March.

³ Sadi Ergüvenç, Turkey's Security Perceptions, Journal of International Affairs, June-August 1998, Vol. 3, N 2, Hikmet Sami Türk, Turkish Defense Policy. The Washington Institute For Near East Policy, March 3, 1999, <http://www.washingtoninstitute.org/media/amtkur.htm>, Sait İhsan, Geopolitical developments and the Turkish world, Eurasian Studies, TIKTA, Vol. 2, N 3, 1995, Doğan Güreç Pağad'an şok iddia, <http://www.ansinhaber.com/gundem/90989/dogan-gures-pasad-an-sok-iddia.html>, Özg. Büyükanıt tehditleri suratid, [⁴ Ռ. Սաֆրաստյան, Բնաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում աշխարհառավակարական գիտարարը, «21-րդ դար», թիվ 4, \(10\), 2005: Ռ. Սաֆրաստյան, Հնարավոր է 21-րդ դարում պատերազմներ տեսնել հարևանների միջև... Հայաստանը և Թուրքիան տարածաշրջանային հողկույրներում /2001-2003 թվականների հողկույրներ և հարցազրույցներ/, Եր. 2003: Ա. Ավագյան, Բանակի դերը Թուրքիայի տեսնական համակարգում, Հայկական բանակ, 4, 2006: Դ. Լեսոս, Կրան, Կրան և Կարաբախում կոնֆլիկտ, Էր. 2006: Ա. Միմոսյան, Եզրային-բարդական ռազմարարական համակարգավորությունը բրդական հիմնախնդի համատեքստում, «21-րդ դար», N 4, երևան, 2006](http://www.haber7.com, 04.04.2008, Özkök, Türkiye bölgesel güç olacak, http://www.haber7.com, 24.08.2006</p></div><div data-bbox=)

տորյունները՝ որոնք այս կան այն կերպ անդրադառնում են Թուրքիայի բանակի խնդիրներին, արտաքին քաղաքականությանը և այլն։
Սուսունախորրայան համար օգտագործված աղբյուրների ցանկում բավականին մեծ թիվ են կազմում ինչպես բուրբակյան, այնպես էլ ռուսական ու արևմտյան տարբերույթ պարբերականները, մամուլը, տեղեկատվական ու վերլուծական կենտրոնային կայքերը։ Դրանցում կրակելի մասը կազմում են բուրբակյան մամանակակից մամուլն ու պարբերականները, էլեկտրոնային տեղեկատվական աղբյուրները, պաշտոնատար անձանց հարցազրույցները և այլն։

Օգտվելով աղբյուր՝ հեղինակն իր երախտագիտությունն է հայտնում Արծրուն Հովհաննիսյանին, ինչպես նաև Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի գլոբալիզմոսերին ու Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի գիտաշատողներին՝ ցույգաբերած մասնակիտական աջակցության ու օգտակար խորհուրդների համար։

⁴ А. Косиков, Военно-политический потенциал Турции// Востокведный сборник. вып. 2 М., 2001, А. Гурьев, Турция-Израиль: по пути укрепления нашего сотрудничества. <http://www.unec.ru/rus/stat/2006/24-01-06.htm>, М.Мартов, Военно-экономическая политика Турецкой Республики и ее сотрудничество с зарубежными странами/Армения и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии (сборник статей), ИНИОН, М., 2002, А. Федина, Военно-морские силы Турции// Зарубежное военное обозрение, # 5, 1997, F. S. Larrabee, Turkey as a US Security Partner, RAND Corporation 2008, M. Robert Hickok, Hegemon Rising: The Gap Between Turkish Strategy and Military Modernization, The Eurasian Politician-Issue 3 (February 2001), H. J. Bakkey, Turkey and The New Middle East, A Geopolitical Exploration, Reluctant Neighbor, Turkey's Role in the Middle East, United States Institute of Peace Press, 1996, A. McGregor, Arming for Asymmetric Warfare: Turkey's Arms Industry in the 21st Century, The Jamestown Foundation, June 2008, E. Hen-Tov, The Political Economy of Turkish Military Modernization, Middle East Review of International Affairs, Vol 8, No 4, (December 2004), G. Wintro, Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, Brookings Institution Press, ed. R. Allison, L. Jonson, 2001, M. Easton, Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisition by the States of Caspian Region, The Security of the Caspian Sea Region, ed. G. Charfm, SIPRI, Oxford University Press, 2001, E. Kagan, Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry, Conflict Studies Research Centre, Middle East Series 05/43, Defence Academy of the United Kingdom, [ԳԼՈՒԽ 1](http://www.da.mad.ac/CSRC/documents/middle_east05(43)-EK_R_McDermott_Turkish_Military_Assistance_to_Kazakhstan_Highlights_Western_Dilemma_Eurasia_Daily_Monitor. Volume 2 Issue 115, The Jamestown Foundation, http://www.jamestown.org, 15.06.2005</p></div><div data-bbox=)

ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՊԵՇԱԳՐԱԿԱՆ ԶՆՎԱԶԱԿՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՈՒՋՁԱԿԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Սառը պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի քաղաքական և հատկապես զինվորական շրջանակները կանգնեցին արտաքին քաղաքականության, անվտանգության և պաշտպանական քաղաքականության ոլորտում իրենց ռազմավարության վերանայան ու հստակեցման անհրաժեշտության առջև։ Սառը պատերազմի ավարտով սկսված աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն և զարգացումները ասիոլոգիան Թուրքիային առավել գզույրեն և հետադաշտուն են հստակեցնել փրագգային ու տարածաշրջանային, անվտանգության ու պաշտպանական քաղաքականության գերակայություններն ու նոր մարտախնկաները։ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո վերագավ Վստրիդային վտանգը՝ և Թուրքիայի համար նոր հնարավորություններ թագվեցին այնպիսի տարածաշրջաններում, որոնք նախկինում անտեսված էին ուղ կրկի ռազմարտադարական ղեկավարության կողմից, և Թուրքիան իտյունվեց նոր ձևավորվող ռազմավարական «բնակավայրի խաչմերուկներ»։ Իր հերթին, փոխվեցին Թուրքիայի անվտանգության մարտավարակերևյալն ու սպառնալիքները¹⁰։

Հյուսիսատլանտյան դաշինքին Թուրքիայի անդամակցումը և Սառը պատերազմի սկզբը այդ երկրի անվտանգության ու պաշտպանական ռազմավարության առումով նոր փուլ թայեցին¹¹։ ՆԱՏՕ-ին անդամակցումով Թուրքիան դարձրել այդ ուժային համակարգի ռազմարտադարական չանկերի կրողն ու հետևորդը։ Մաքըդառնալոգյան մասնամակաշրջանում րուրբակյան ԶՈՒ-ը հստակ ղերակատարություն ունին ՆԱՏՕ-ի հարավային գծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով հուրիդային Միության մուտքը միջերկրածովյան շրջաններ և Մերձա-

¹⁰ F. Stephen Larrabee, Turkey as a US Security Partner, RAND Corporation 2008, p. 3
¹¹ Հարկ է նշել, որ ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի անդամակցության իրենական շարժառիթակից էր Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ այդ երկրի հարաբերությունների փոփոխումները։ Չնայած դրանք նմանի մասին սրձանազրույթներ ստորագրվել է 1951 թ. Խոկուններին, Թուրքիան փրկավ անբավ դարձավ 1952 թ. փետրվարի 18-ին ստորագրվող Հյուսիսատլանտյան պայմանագրից։ Խաչինի ստեղծումից հետո Թուրքիան թայեղ ձեռնորդեց միասնական, սակայն թայինի անդամներ հանցատող Կանդան, Կորբակյան, Ռեզիտան և Սեմ Բիլիսանյան ղեկ էին Թուրքիայի անդամակցությանը։ Ի՞նչ միայն աջակցելով ԱՄՆ-ին կրթական դասակարգում Թուրքիան ստացավ այդ երկրի անդամակցություն անդամակցության գործում։ Տե՛ս Ա. Կոսիկով, Военно-политический потенциал Турции// Востокведный сборник. вып. 2, М., 2001

վոր Արևելք՝ այդպիսով իրականացնելով դաշինքի «սպառնալից քաղաքականությունը»: Թուրքիայի տարածքը քայքայելի հարթակ էր սովետական միջնադարյան քաղաքի կրիտիկների (ICBM) արձակումները, փոքրաթիվումները հետևելու և լեկտորնալից հետախուզություն ապահովելու համար¹²: Սաղաթատերազմյան շրջանի Թուրքիայի անվտանգությունն ու պաշտպանական ուսումնականությունն ամբողջովին տեղափոխվում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի և հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների (այսուհետ՝ ԱՄՆ) սաղաթատերազմյան հայեցակարգի ու ուսումնականության համաձայնում¹³:

ՆԱՏՕ-ի ուսումնական պլանավորման հիմքում դրված էր այն մտաբեկումը, թե ԽՍՀՄ-ի և Վրաստանի պայմանագրի կազմակերպության ուսումնական ուժերի հարձակման դեպքում Թուրքիան որ տարածքները պետք է պաշտպանի և ինչպես ետ մղի բշտամու հարձակման ուժը մինչև դաշինքի (այն է՝ ՆԱՏՕ) գործերի ուսումնական գործողությունների մեջ մտնելը: Թուրքիայի ուսումնական պլանավորողները ենթադրում էին հավանական բշտամու հարձակման ռիսկ ընդունել ենց երկրի սահմանին, այնուհետև համակարգված մահաբեկում ետ քաշվել դեպի երկրի խորքերը: Այդ ժամանակաշրջանի Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգը կրում էր գոտ պաշտպանողական բնույթ՝ հենվելով սովորական սպառազինության ուսումնական գործողություններ իրականացնելու մարտավարության վրա: Ուսումնական գործողությունների դեպքում միջուկային զենքի օգտագործումը գտնվում էր միայն ՆԱՏՕ-ԱՄՆ լայն իրավասության ներքո¹⁴:

Փաստորեն, ստորապատերազմյան շրջանի հետ կապված խոսել Թուրքիայի առանձին պաշտպանական հայեցակարգի մասին միշտ չի

ինի, սակն որ այն կրում էր ՆԱՏՕ-ԱՄՆ, ուսումնական հայեցակարգի որչ արկեցությունն ու տրամաբանությունը:

Սաղաթատերազմի ավարտը հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական նոր վերածնունդների, ինչի այդուցեում փոխվեց տարրեր երկրների անվտանգության ու պաշտպանական ողջ ուսումնականությունը: Հետադարձապատերազմյան նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը որոշ անորոշությունների առաջ կանգնեցրեց պաշտոնական Անկարային իր արտաքին և հատկապես անվտանգության քաղաքականության հետագա ուղիվների սահմանման և նոր ուսումնականությունն որդեգրման առումով: Թուրքիայի համար օրակարգային խնդիր դարձավ նախ և առաջ տարածաշրջանային, անվտանգության և պաշտպանական քաղաքականության հրամայականների վերաիմաստավորումը: Թուրքիայի քաղաքական ու գիմվորական շրջանակների մտա մտափայտություն կար, որ Սաղաթատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ուսումնական նշանակությունը Արևմուտքի ու ԱՄՆ-ի համար և կհայտնվի տարածաշրջանային մեկուսացման վտանգի առջ: Թուրքիայում անհանգստությունն այն էր, որ իր անմիջական հարևանների կողմից կարող է ընդունվել կառավարման մարտավարության կամ նույնիսկ բշտամարտ: Աշխարհաքաղաքական նոր քաղաքականությունը Թուրքիային ստիպեցին ներգրավվել իր անմիջական տարածաշրջանային գործընթացներում, քանի որ այն Թուրքիայի համար և նոր հետակարգեր էր քայտում և նոր մարտաիրավեներն առեմունկ¹⁵: Չընդունվելով Սերժանի Արևելքի արարական, իսկամական երկրների կողմից և միաժամանակ մերժելով Եվրոպայից՝ Թուրքիան սկսեց որոնել արտաքին քաղաքականության ավելի հաստատական ուսումնական արևկությունը:

Արևմուտքի և առաջին երրորդ ԱՄՆ-ի նկատմամբ իր ուսումնական նշանակությունը, բուրբ-ամերիկյան ուսումնական հարաբերությունները իհնավազրկելու և մերժավարարելիցն տարածաշրջանում իր ակտիվ ներգրավվածությունն ապահովելու համար կարևոր գործում էր Բոցի առաջին պատերազմում ԱՄՆ-ին Թուրքիայի կողմից ցուցաբերած ուսումնական արևկությունը¹⁶: Հատկանշական է,

¹² Sadi Ergüvenç, Turkey's Security Perceptions, Journal of International Affairs, Vol. 3, N. 2, June-August 1998

¹³ Ինվելով ՆԱՏՕ-ի անդամ և դաշինքի ուսումնական քաղաքային, այնուամենայնիվ, Թուրքիան իր ուսումնական համակարգի կայունացում և հատկապես ուսումնական օմանդակությունների, սպառազինության մեղքերման առումով զգալի կախվածությունն մեջ էր ԱՄՆ-ից: Միայն 1946-1987թթ. ԱՄՆ-ի կողմից քաղաքական գիմված ուժերի հատկապես փոխանցումները կազմում են ընդհանուր տարածք շուրջ 8,8 մլրդ դոլար: 1982 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ը իր «Սաղաթատերազմային ծրագրի» Տնտեսական օմանդակության ինվեստիցիան և «Միջուկային ուսումնական ուսուցանման ծրագրի» միջոցով տարակն Թուրքիային և հատկապես 700-800 մլրդ դոլար: Քանի որ ԱՄՆ-ը միջև այժմ իրավասում որի օգտագործել Թուրքիայի տարածքում գնմով ուսումնական քաղաքային (Բնօրինի, Լուսնաբացը և այլն), Տե՛ս <http://www.bis.net/ackuser/mak8/McGhee1990.htm> - 64.

¹⁴ Michael Robert Hickok, Hegemon Rising: The Gap Between Turkish Strategy and Military Modernization, The Eurasian Politician, Issue 3 (February 2001), <http://www.ccs.yu.it/~aphamala/polissue3/hickok.htm>

¹⁵ Henri J. Bakewell, Turkey and The New Middle East, A Geopolitical Exploration, Reluctant Neighbor, Turkey's Role in the Middle East, United States Institute of Peace Press, 1996, pp. 30-31.

¹⁶ 1990 թ. Երասի ներխուժումը Ռուսիայի, Թուրքիայի միախառն թ. Օզալին հնարավորություն տվեց ցույց տալ ԱՄՆ-ին, որ Թուրքիան դեմառ կոր փոտարևելաստան դերակատարություն կարող է ունենալ ԱՄՆ-ի արտաքին ուսումնականության մեջ և մասնակցել Բոսնիայի դեմ ուսումնական գործողություններին: Մինչ Օզալը արտաքին տարածք Թուրքիայի ուսումնական մասնակցությունն անհրաժեշտություն էր, երկրի կողմից անհրաժեշտ էր ղեկավարված քաղաքականություն ավելի հասկանալի օմանդակական

որ Թուրքիան քայլեր էր ձեռնարկում դուրս գալ ավանդական քե- մավական «մեկուսացման-չկարտրոյան և հավարական անվտանգու- րյան» ուղեգծից և ավելի ղիճամիլի ղերակատարություն ստանձնել մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Չհայած Սառը պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի էկրիսիտեզրման քաղաքականությունը մնում էր հիմնական արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը, այնուամենայնիվ, Թուրքիան ընդունց նոր ռազմավարություն, որով ԱՄՆ-ի ու Եվրոպայի հետ Թուրքիայի սերտ հարաբերությունները կա- պակցվում էին Սերձավոր Արևելքում, Սևծովյան տարածաշրջանում ու Կենտրոնական Ասիայում ստանձնելիք ավելի մեծ ղերակատարու- րյաձք: ԱՄՆ-ը և ՆԱՏՕ-ն հանդիսանում էին Թուրքիայի անվտանգու- րյան հիմնական երաշխավորները մերձավորարևելյան տարածա- շրջանից բխող մարտահրավերների (որոնք հիմնականում առկա էին Սիրիայից, Իրաքից ու Իրանից) ղիմագրավման տեսանկյունից¹⁷: Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան հստակեցրեց իր անվտանգությանն սպառնացող նոր մարտահրավերները՝ տարածաշրջանային ու երկնի հակամարտություններ, քաղաքական ու տնտեսական անկայու- նություն, ՁՈՁ-ի տարածում, գեների ու բձրամիջոցների մարտաննգու- րյուն, միջազգային ահաբեկչուրան, որոնց սպառնալիքը մեծ էր հատկապես Սերձավոր Արևելքից¹⁸:

Տարածաշրջանից բխող մարտահրավերների ու ղիսկելի գեռահա- տումներով ու ղձրոնումներով հանդերձ, Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԵ-ի համար որպես երկրի տարածաշրջանի ամբողջակամարտյան պահպանման, ան- վտանգության առաջադրանք էր ղիտվում երկրի բազմանակատ պաշտ- պանությունը¹⁹:

1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայի պաշտպանական հայեցա- կարգը հիմնվում էր տարածաշրջանային մարտահրավերներին ղի- մակալելու միջոցով երկրի տարածաշրջանի ամբողջակամարտյունն ապա- հովելու ռազմավարության վրա: Սառը պատերազմի ավարտից հետո

իջարտյուն մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Հենց այդ համագամարով է քա- ղարտուն 1990 թ. Թուրքիայի մինչև ուձերի վիսազար քաղաքի սերտ Նեկիի Թարմ- քալի պաշտպանությունը հանգրվածաձք: Հնուսայառն, մերձավոր բնակիչի հիմնական վերաբերմաձք. երկրի բարձրաուրյուն գեներալսպանները ղարման քաղաքական ակտիվ արտաքին քաղաքականություն հազվադեպ հետևողները: Տես Dietrich Jung and Wolfgang Piccoli, Turkey at the Crossroads, Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London & New York, 2001, p. 142:

¹⁷ Stephen J. Flanagan, Samuel J. Brannan, Turkey's Shifting Dynamics, Implications for U.S.- Turkey Relations, Center for Strategic and International Studies, CSIS, June 2008, pp. 2-8

¹⁸ Seboum Udum, Missile Proliferation in the Middle East. Turkey and Missile Defence, Turkish Studies Institute, Vol. 4, N. 3, 2003, p. 73

¹⁹ Michael Robert Hickok, նշվ աշխ:

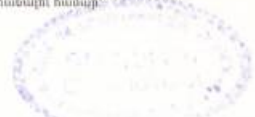
ղարտերով լինել երկու ուձային համակարգերի միջև «տազմակա- քական պատանջ» Թուրքիայի վիճարեյան իր սահմանի անմիջական հարևանությամբ «տազակ լարվածությունն օշանելու և բեծ կետեր, որոնք ղիտարկվում էին այդ երկրի անվտանգությանն ուղղված մար- տահրավերները»:

Հնուսարգավտերազմյան ժամանակաշրջանում՝ ընդուպ մինչև 1990-ական թթ. վերջը, Թուրքիայում ղեռնա գերիշխում էր ավանդական «տարածքների կորստի ու Թուրքիայի մերձման վախը», ինչը հանրա- պետական Թուրքիայի անվտանգության ղիսկուրի անբաձանելի մասն էր կազմում²⁰: Այ շարը բուրք բարձրանալուհան գեներալսպանների հրատարակումներում Թուրքիայի նկատմամբ առկա սպառնալիքները կորոշացվում էին տարածքային մասնատման ու տարածքների սերտության վախի մեջ: Թուրք գեներալ Ն. Հեճուղուն համապում էր, որ Թուրքիան աշխարհում ունի ամենաշատ արտաքին բշմամիները, որոնց ցանկությունները Թուրքիայի նկատմամբ «գերբիղրդարյունն է», իսկ գեներալ Դ. Բալազյանը (1992-1995 թթ. Թուրքիայի Ազգային ան- վտանգության խորիղի գլխավոր քարտուղար) նշում էր, որ արտաքին ուձերը տարածաշրջանում ուձել ու հզոր Թուրքիայի գոյությունը շատ ղիսկրելում ղնկարում են որպես մարտահրավեր և որդեգրել են դրական պետություն ստեղծելու գաղտնի քաղաքականություն: Այս համատեքստում առավել կարող է արտահայտվել քուչկի անցած գեներալ Ա. Իչհանը, ըստ որի, Արևմուտքը ցանկանում է հասնել նրան, «ինչը շնացողվեց Առաջին աշխարհամարտում, այսինքն՝ մասնատել Թուրքիան»²¹:

1990-ական թթ. բուրք ռազմական պատասխանատուները Ռուսաս- տանը, Հունաստանը, Իրաքը, Իրանը և Ալբիան ղիտում էին որպես

²⁰ Pinar Bilgin, Turkey's changing security discourses: The challenge of globalization, European Journal of Political Research 44, 2005, p. 185. Ի ղեպ, վերջին տարիներին քարտուղան հասարակական-քաղաքական, գիտական ու նաև գեներալսպան որդ քրթա- սանվում շարունակվում և նույնիսկ ակտիվալել է Թուրքիայի մասնատման, քաղ- աքական ու տնտեսական ուղղված արտաքին ուձերի մրազուրել ու մտազարտությունների մասին բնեարկումները: Այդ երկուքը քաղաքականական, վերնուձական գրախառուրյան մեջ անվանվում է «Արևելքուր կամ «մասնատման սխառնիչ»: Այս առումով իսխա ղնողը էր ղետ 2007 թ. Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԵ-ի նախկին պետ (1990-94 թթ.) Գ. Կյուրեյի այն հայտարարությունը, որ «Թուրքիան միշտ պետք է վզան լինել, քանի որ Թուրքիայի համար միշտ առկա է մասնատման վտանգը, ինչը ղանակման մեջ են ԱՄՆ-ը, ղն ԱՄՆ, որոնք համար նախընտրելի է Թուրքիայի վերքայումը: Տես ABD-AB, Türkiye'nin bolunmesini istiyor, Milliyet, 04.11.2007, Dogan Güreş Paşa'dan sok iddia, http://www.ensonhaber.com/gundem/90989/dukan-gures-pasadan-sok-iddia.html Կտտ քուրք- քական ղնկարունների՝ դա մի հարաբարող է Թուրքիայի ղեծ արտաքին ուձերի կողմից, որոնք օգտագործվում են այդ երկրի արտքին գեյուններ ստանալու համար:

²¹ P. Bilgin, նշվ աշխ., էջ 183-185.

Թուրքիայի հիմնական սպառնալիքներ՝ ելնելով այդ երկրների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային հավակնություններից և բուրավաճ սահմանին ռազմական ուժեր կենտրոնացնելու նրանց ռազմական կարողություններից²²: Նախկինում Թուրքիայի արտգործնախարարության քարտուզարի տեղակալ և Վաշինգտոնում այդ երկրի դեսպան Շ. Էլբերգազն, ամենայն հավանականությամբ, արտահայտելով վիճվորակամտության մտայնությունները, Թուրքիայի նախնական Լուսնաստանը և Սիրիան դատում էր որպես սպառնալիք ներկայացնող երկրներ, որոնք տարածքային հավակնություններ ունեն Թուրքիայից: Ըստ նրա՝ ստորգլխառնագյան շրջակի համեմատ Թուրքիան 90-ական թթ. սկզբին գտնվում էր բազմակողմ ռազմական գործողությունների մեջ ներթաշվելու սպառնալիքի առջև ու պետք է պատրաստ լիներ անհրաժեշտության դեպքում իր հարևաններից որևէ մեկի հետ սպառնական գործողությունների մեջ մտնել: Լուսնայի և ամուր պաշտպանությունն ստիպում էր Թուրքիային ընդունել Էգեյան և հարավային ցածրադեղնում միաժամանակ համարվել, պաշտպանունակ և արագորեն վերականգնվողովելու ունակ ռազմական ուժերի վրա հիմնված ռազմավարություն:

1990-ական թթ. Թուրքիայի ռազմական հաջեցակարգը կառուցված էր այսպես կոչված «երկու և կես» պատերազմի ռազմավարության հիման վրա: Ելող հաջեցակարգի համաձայն՝ Թուրքիան պետք է պատրաստ լիներ լայնածավալ ռազմական գործողություններ զնչ միաժամանակ երկու ճակատներում՝ Էգեյան և հարավային, ինչպես նաև երկրի ներսում²³: Դատելով այդ ժամանակաշրջանի իրավիճակից, ամենայն հավանականությամբ, նկատի էին առնվում հունական և սիրիական ճակատները: Երկրի ներսում ռազմական գործողությունների իրականացումն ուղղված էր բուրգ վիճակների՝ Բրոզական բանգորական կուսակցության (PKK) գրեթեյինների դեմ: Պաշտպանական հայեցակարգի համաձայն՝ բուրքական ՁՈՒ-ը պետք է լինեին լավ մարզված, կազմակերպված, պաշտպանված և իրենց առջև ունենալիս երկու կարևոր խնդիր: Նախ՝ Թուրքիայի ցամաքային գործերն (այսուհետ՝ ՁՏ, բուրք. *Kara Kuvvetleri*) ու օդուժը պետք է ի վիճակի լինեին կանգնեցնել հրետանային զորք հարձակումները երկու ուղղություններից, այսուհետև անցնեին ամուր պաշտպանության: Իսկ գործադիր կորուսներն ու ժամդարձերին, արագ արձագանքման ուժերի վրա

հիմնվելով, իրականացնեին հավաքործողություններ երկրի ներսում: Ռազմական նման պահանջարկն համատեքստում նախատրոնք պետք է Ռոմիայի նկուցում հսկողություն և նախնական պաշտպանություն իրականացնել: Ենթադրվում էր, որ պատերազմը վաղվելու է բուն Թուրքիայի տարածքում, և այդ երկրի ՁՈՒ-ից պահանջվում էր մարտավարական շարժունակություն, մինչևևս բշնամու երկրի խորքերը հասնելու մարտավարությունը վճռական չէր համարվում²⁴: Այն, որ Սիրիայի հետ պատերազմը բավականին հավանական էր այդ տարիներին, հաստատեց Թուրքիայի ՁՈՒ ԳՇ նախկին պետ Յ. Բոյուրբանը 2009 թ. նոյեմբերին ԲԼԵԵԻ համալսարանի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնում հնչեցրած իր կողմում, ըստ որի 90-ական թթ. կեսերին, Թուրքիան և Սիրիան գտնվել են պատերազմի շնթին, և բուրքական բանակն ավարտել էր բոլոր պատրաստությունները պատերազմի համար²⁵:

1990-ական թթ. վերջին Թուրքիայի ՏՁ-ի հրամանատար Հ. Բիլիթիբոլուն (որպես ՁՈՒ ԳՇ պետ պաշտոնակարգել է 1998-2002 թթ.) սահմանեց Թուրքիայի նկատմամբ առկա մարտահրավերները, այն է՝ տարածաշրջանային և Երթին հավանաբարությունները, ՁՈՒ-ի տարածումը, կրոնական մալախեղականությունը, քրոնալուրերի շրջանառությունը և միջազգային անհարեկությունը: Խուտափելով տալ կոնկրետ երկրների անուններ որպես Թուրքիային ուղղված սպառնալիքների աղբյուր՝ բարձրաստիճան վիճվորակեց նրոզվել է, որ երկրի բանակը պետք է ի վիճակի լինի պարծել արտարքին և ներքին սպառնալիքների դեմ, որոնք վտանգում են Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունն ու հանրապետական կարգը²⁶: Թուրքական պաշտպանական հայեցակարգում 1990-ական թթ. վերջին սկզբունքային նոր ռազմավարություն հայտնվեց. ըստ որի երկրի ՁՈՒ-ը պատրաստ են լինելու կանգնել Թուրքիայի դեմ հարձակումներն ու սպառնալիքները մինչև բուն բուրքական տարածքին հասնելը: Անկախից պաշտպանական հայեցակարգի «առաջնային պաշտպանության» (*forward engagement*) ռազմավարությունը ենթադրում էր ռազմական գործողությունների սկսման դեպքում դրանք կանխել երկրի սահմաններից դուրս՝ վիճված գործողությունները վիղնարելը բշնամու տարածք²⁷: Թուրքական պաշտպանական նոր ռազմավարության մեջ համընդհանուր ան-

²² M. Robert Hickok, *ibid.*, աշխ.:

²³ Sukru Elekdogdu, 2 ½ War Strategy, Perceptions, *Journal of International Affairs*, Vol. 1, March-May, 1996, <http://www.sain.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996%21WARSTRATEGY.pdf>

²⁴ M. Robert Hickok, *ibid.*, աշխ.:

²⁵ Sinye ile kazılı savaş hazırlığı, <http://www.haber3.com/turkiye-nusyay-savas-senaryolari-571850.htm>

²⁶ M. Robert Hickok, *ibid.*, աշխ.:

²⁷ Այսին տեղում:

վանագործյան ու պաշտպանության սկզբունքների հետ միասին ներառվել կանխարգելիչ հարվածի (անգլ. *preventive strike*, րուս. *он ahead yarus*) սկզբունքը, որն ընդհանուր առմամբ նախատեսում էր «առաջնային ճակատային պաշտպանություն» և «ճնշմամբային իրավիճակներում ներքին անվտանգության ապահովման համալիր միջոցառումներ»²⁸:

Թուրքիայի ներկայիս պաշտպանական հայեցակարգի հիմքում դրված է այն սկզբունքը, որ Թուրքիան պետք է պատրաստ լինի վարել «1.5 պատերազմի ռազմավարություն»՝ նախկինում դրված «2.5 պատերազմի ռազմավարական» մոտեցման փոխարեն: Այն ներառում է միաժամանակ պատերազմել նր հրե՛ն պետություն հետ և պայքարել իր երկրում ահաբեկչության դեմ՝ նկատի ունենալով բուրժ վրայակերտը: Գնահատելով իրենց շրջապատող պետությունները, ցրանցից բխող վտանգները՝ Թուրքիայում ելել են այն նպակայություն, որ երկու ճանապարհով Թուրքիային պատերազմ չի սպասում: Ի տարբերություն նախկին մոտեցումների՝ Թուրքիան իրական սպառնալիք չի տեսնում ոչ Բալկաններից, ոչ էլ Կովկասի: Ներկայումս բուրժ-հումանական, ինչպես նաև բուրժ-սիրիական հարաբերությունները բավականին բարելավված են և Թուրքիայի համար հավանական վտանգ են համարվում Հյուսիսային Իրաքում ներկա զարգացումները²⁹:

Երբեքևա աշխարհակարգի ավարտից հետո Բալկաններում, Կովկասում և Սերձավոր Արևելքում ուժային վակուումը մեծագրեց զլորալ հավակնություններն ու այդ տարածաշրջանների աշխարհարալաբար կան խոցելիությունը: Թուրքիան, որը գտնվում է Կովկասի, Սերձավոր Արևելքի և Բալկանների մեան՝ անկալում տարածաշրջանների կենտրոնում, իր պաշտպանական րադարականության հիմքում դնում է ազգային անկախության, տարածքային անբողջակամության և երկրի կենսական շահերի պաշտպանությունը³⁰: Թուրքիայի ներկայիս պաշտպանական պաշտպանական րադարականության հոլակած հիմնական նպատակներն են՝ դաժնալ տարածաշրջանային տերություն և տարածաշրջանային հավասարակշռության գործում, տարածաշրջանում խաղողության և կալոնության ապահովման գործում ներդրում ունեցող երկիր, մշակել իր սեփական ռազմավարությունն ու անվտանգությունը, տարրեր պետությունների հետ համագործակցության ու մերձեցման

ողողված նախաձեռնությունների առաջարկում և իրականացում: Ազգային անվտանգության րադարականության նպատակներն են՝ տարածաշրջանում լարվածության րուպանդնը նպատուելը, հավասարությունների խաղաղ կարգավորմանն աջակցելը, ժողովրդավարության ու րենքի նկատմամբ հարգելի ընդլայնումը, անվտանգության և կայուն իրավիճակի հաստատումը³¹:

Գնահատելով տեղեղված նոր աշխարհարալաբարական սրայնաները, միջազգային ու տարածաշրջանային անվտանգության նոր հրահրականները, անվտանգության համապալի և անհամապալի, բազմապալի և րազմակողմ սպառնալիքները՝ Թուրքիայի վիճակագրությունը հստակեցրեց Թուրքիայի անվտանգությանն առնչվող այդ սխեմերը: 2005 թ. Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԸ-ի նախկին պետ Հ. Օզդյուրը (ԳԸ պետ՝ 2002-2006 թթ.) րուրական վիճակրական մի անասարին տված իր հարցազրույցում անդրատարձել էր երկրի համար տպառնայից ներկայացող ճարտասիրակերտերին: Իրանը են՝ անջատողական և հետադիմական գործողությունները, միջազգային ահաբեկչությունը, րիսանությունի շրջանառությունը և անօրինական միգրացիան որպես անհամապալի և հարևան երկրներում հնարավոր անկայունությունները, Հյուսիսային Իրաքում անցանկալի իրադարձությունները³², Կովկասում անկայունությունը, ջրի հիմնախնդիրը Սերձավոր Արևելքում և ՁՈՒ-ի տարածումը³³ որպես համապալի սպառնալիքներ³⁴: 2005 թ. իր ելույթներից մեկում Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԸ պետի տեղակալ Ի. Բաշդուրը (2008 թ.

²⁸ Almanak Türkiye 2006, <http://www.beygem.gov.tr/YAYINLAR/DMIZ/kitaplar/turkiye2006/turkey/244-245.htm>, s.244
²⁹ Կոնքրետիման զինվորական սառչնի կերքին որպես սպառնալիք նկատի ունի Իրաքի տարածքային անբողջակամության խնայումն ու րոպական պետության ստեղծման հնարավորությունը:
³⁰ Կույտանվարման ժամկետը րամասու կուպուլությունը 2006 թ. պատուների կազմակերպված միջազգային ժամանակ Հ. Օզդյուրը իր կարծում ճարտարական կան սառն սառն միջուկային սպառնալիքի վրա: Ըստ նրա՝ Թուրքիայի համար լավագույն կարևոր սպառնալիք են ներկայացնում այն երկրները, որոնք ունեն կամ պատրաստվում են ունենալ միջուկային զենք և երև հնարավոր չլինի այդ հարաբ. լավել զիմանալուստանակ անուսպարիտ, սառն Թուրքիան կհանդիպի լուրջ մի նպատակարարին: Եթե խաղերով խնդիր չունենան զիսակն Արևմտյան կերպին ներտարարելույն տարածաշրջանում իր ուսպուլարական գերակայությունը: Գնեղադը է մի երկրի ստում չի տալի, տալան իր ստում է, որ խաղը վերարելի է րպանի: Թուրք զինվորականությունը մեկ անգամ ևս կելի, որ զեմ է րպանի միջուկային ջրապակի և ոչ իրտարկելում է որպես սպառնալիք Թուրքիայի անվտանգությանն ու տարուպին: Օզդյուրի կարծիքի հետևում է նաև, որ Թուրքիան նույնուհան կարող է միջուկային զենք ստերել տարածաշրջանային գերակայության կամ գրեմ լավտարաշրջանային պահպանման անխախտադրույնի կենդիվ Տեւ Լ. Օզդյուրյան, Թուրքիան մեկն րու սրայինի սպառնալիքների սառնալի տակ չի րոնկել, <http://www.zaman.com.tr>, 30.08.2006
³¹ Կոնքրետիման հառ, Milliyet, 02.05.2005

²⁹ Ali Kuluhi, Türkiye'nin Askeri Stratejisi, Gücü ve Geleceği, Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi (TUSAM), 02.08.2004
³⁰ Կոնքրետիման, 28.03.2006
³¹ Տեւ Թուրքիայի ՁՈՒ-ի սպառնալիքական կալոն http://www.tsk.mil.tr/eng/genel_konular/savunmaoluklari.htm

ՋՌԻ ԳԾ պետ) հստակ նշել է, որ Իրանի միջուկային ծրագիրը անհանգստացնում է Թուրքիային, և ընդհանրապես ՋՌԻ-ի տարածումը Մեքսիկոյի Արևելքում Թուրքիայի անվտանգությանն ուղղակի սպառնալիք է ներկայացնում³⁵:

Ընդհանուր առմամբ, ներկայումս Թուրքիայի պաշտպանական ռազմավարությունը հիմնվում է չորս հիմնական սկզբունքների վրա՝

1. *հակազդում*՝ այնպիսի ՋՌԻ-ի պահպանում, որոնք ի վիճակի են ետ նդել Թուրքիայի անվայունության ու անդողության շրջակայքից բխող սպառնալիքները

2. *հակամարտությունների կառավարմանը ռազմական մասնակցություն* և *օժանդակություն*։ Ներգրավվածություն Թուրքիայի անվտանգությանն առնչվող հակամարտություններին, անհամապայուն բյուրոների խաղաղ լուծում դիվանագիտական, նտոնտական և այլ միջոցներով, թուրքական ՋՌԻ-ի պատրաստություն՝ շարվածությունների թուլացման, դրանք զինված բախման վերաժմվելու կանխում և ազնուորի սահմանափակում

3. *առաջնային պաշտպանություն*։ հավանական հարձակման շուտափոյր կանխում և արտաքին սպառնալիքի չեզոքացում

4. *համարական անվտանգություն*։ ակտիվ մասնակցություն և ներգրավվածություն միջազգային և տարածաշրջանային դաշինքներում, կազմակերպություններում և ԱՆՏՕ-ի և Արևմտաեվրոպական միության առաջնորդությամբ։ Այս դույրըը ենթադրում է նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանն ու ազգային անվտանգության սկզբունքներին համապատասխան իր ռազմական ուժերի միջոցով օժանդակություն ցուցաբերել միջազգային կազմակերպություններին, դաշինքներին և առանձին պետություններին, ռազմական ոլորտին առնչվող համագործակցության, տեխնիկական և կրթական օժանդակության ապահովման շարունակականություն³⁶։

Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգն ու ռազմավարությունը ենթադրում են այնպիսի անվտանգության համակարգի առկայություն, որն ի վիճակի կլինի առավել արդյունավետ արձագանքել և հակա-

հարված տալ ժամանակակից մարտահրավերներին ու արտաքին վտանգներին։ Թուրքական ՋՌԻ-ի բարեփոխումների շրջանակում նեո-տուրականորեն իրականացվում է մարտական հղորդության մեծազման ռազմավարություն բանակի շարժմանկության, կրակային և հարվածային ուժի բարձրացման հիման վրա։ Բանակի ստորաբաժանումների բարեփոխումների արդյունքում նախատեսվում է կրճատել 32-ի թվաքանակը՝ միաժամանակ բարձրացնելով նրա մարտունակությունը և արագ արձագանքման հնարավորությունը։

Թուրքիան, որպես ներառված պաշտպանական ռազմավարության բաղադրիչ, լուրջ ուշադրություն է դարձնում տարբեր հակամարտություններում խաղաղարար գործողությունների իրականացմանն ու ներգրավվածությանը։ Թուրքական ՄՈՒԴ-ը խաղաղարար ուժերի շրջանակում սկսած 1950 ր-ից մասնակցել են հետևյալ գործողություններին։ 1950 թ. կորեական պատերազմին, 1993 թ. Սոմալիում, Բոսնիա-Հերցեգովինայում թունկված կոնֆլիկտներում, 1999 թ. Ալբանիայում, 2001 թ. Մակեդոնիայում, 2006 թ. Լիբանանում։ Ներկայումս Թուրքիան ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերում Բոսնիա և Հերցեգովինայում (A1.THEA), Կոսովոյում (KFOR), Ալբանաստանում (ISAF), Սուդանի³⁷ արևելյի շրջանում իրականացվող խաղաղարար գործողություններում, ինչպես նաև ռազմական դիտորդական առարկություններում Էսթրոնում, Վրաստանում, Սուդանում և Օլադեստիում³⁸։

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունն ու անվտանգության ու պաշտպանական ռազմավարության հայեցակարգերը կրում են ինչպես միջազգային ու տարածաշրջանային զարգացումների, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գլոբալիզացիայի և ընդունումների տրամաբանությունը։ Հետաադրատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիայի անվտանգության վերաբերյալ ռազմարտադարական պատկերացումները բզայի չափով կրում էին «աշխարհագրական դետերմինիստի» ազդեցությունը, որով էլ պայմանավորվում է այդ երկրի առանձնահատուկ շահերն ու անվտանգության կարիքները³⁹։

Թուրքիայի քաղաքականությունն անվտանգության ու պաշտպանության ոլորտում գալախերն կրում է այդ երկրի աշխարհագրական դիրքի ու աշխարհաքաղաքական միջավայրի ազդեցությունը։ Ուստի 1990-ական թթ. կեսերից Թուրքիայի գիտական, քաղաքական քննար-

³⁵ Հետաքրքիր էր նաև այն, որ յոթը զենքային համարային էր տալիս, որ Թուրքիայի հաճադ, առավելապես բարձրագույն փնիթրականության, Իրանի ինտերստատևս ռեժիմը որչ ասումով աննապաստան է Թուրքիային, քանի որ ոչ վաղ անցյալում այդ երկրին օգուտործում էր այն տարածաշրջանում իր ազդեցությունը տարածելու նպատակով։ Տես Lanchon Remarks by General İlker Başbuğ, Deputy Chief of Turkish General Staff, http://www.tsk.tr/eng/koosunat/gukunilcecik_aicokosunatunatogleycmegi_eng_06062005.htm

³⁶ Տես Թուրքիայի Ազգային պաշտպանության նվտարության պաշտպանական կարգը <http://www.msb.gov.tr/Birimler/GnPPD/GnPPDBeyazKtab1Kis2.htm>

³⁷ A1manak Türkiye 2006, s. 246-247, <http://www.byeim.gov.tr/YAYINLAR/IMIZ/Actipilar/turkiye2006/turkey/246-247.htm>, Տես նաև Defence White Paper 2000, Ministry of National Defence of Turkey, <http://www.msb.gov.tr>

³⁸ P. Hilgen, Եվր. այլա, էջ 185-186

կոմենտում սկսեց լայն տարածում գտնել այսպես կոչված «եվրասիական հայեցակարգը»: Կյն ընդունվում է որպես Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը, աշխարհաքաղաքական ուսման արտաբերությունն ու ազգային անվտանգությունն արտացոլող հիմնական հայեցակարգերից³⁹: Ուսումնասիրելով քուրդ վեմվորականության աշխարհաքաղաքական հայայրերն ու մոտեցումները, կարելի է ասել, որ «եվրասիական հայեցակարգը» կարևոր տեղ է գրավելում մաս Թուրքիայի վեմվորականության շրջանում: Այդ երկրի պաշտպանության նախարարության (այսուհետ՝ ՊՆ, բուրք. *Şavınma Bakanlıği*) կողմից պատրաստված Defence White Paper 2000 փաստաթղթում Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական, աշխարհառազմավարական դերին վերաբերող բաժնում նշվում է որ «երբ մայրցամաքները միմյանց միացնող է շատ կարևոր վեմտարանակական նշանակություն ունեցող Թուրքիան միաժամանակ մաս եվրոպական, ասիական, բալկանյան, մերձավորարևելյան, միջերկրածովյան է սեծովյան, ալվի կարճ ասած՝ եվրասիական երկիր է: Թուրքիան այդ եվրասիական գոտում գտնվելով կենտրոնական դիրքում քաղաքական, անվտանգության է անասական առումով մեծ դերակատարություն է նշանակություն է մեծ քերբե⁴⁰: Բարձրաստիճան վեմվորականները կիսում էին քաղաքական գործիչների այն մոտեցումը, որ Թուրքիան եվրասիական երկիր է է սկտը է իրականացնի համարժեք քաղաքականություն: 1999 թ. ելույր ունեցելով «աշխիճգտնում» Թուրքիայի պաշտպանության նախարար է Սամի Թուրքը նշել է «Շրջապատված լինելով երեք ծովերով է միմյանց կապելով երկու մայրցամաքները՝ Թուրքիան եզակի է աշխարհագրորեն ռազմավարական դիրք է գրավում: Թուրքիան ոչ միայն իր հայայրն ուղղել է դեպի Արեւուտը, այլ մաս ավանդական կապել է պահպանում մահմեդական երկրների հետ: Նրա արժանուները գնում են Կեմերոնական Ասիա, Աերձավոր Արևելք, Անատոլիա է եվրոպա: Թուրքիան եվրասիական երկիր է»⁴¹: Թուրքական բանակի բոշակառու վեմերալ Ա. Էրգյուվենչն իր հողվածում անդրադարձել է Թուրքիայի

³⁹ Թուրքիայում «եվրասիա» հասկացություն չորք քաղաքական մոտեցումների մասին ավելի մանրամասն տես Ruben Safirasyan, The Concept of Eurasia and Turkey's Regional Strategies, 24 03 2005, <http://www.globalpolitician.com/2761-turkey>

⁴⁰ Defence White Paper 2000, <http://www.msb.gov.tr/Birimler/GolPDD/GolPDDByayzKBo11Ki2.htm>

⁴¹ Hakmet Sami Turk, Turkish Defense Policy, The Washington Institute For Near East Policy, March 3, 1999, <http://www.washingtoninstitute.org/moda/samiturk.htm> (Հայտնիք Էջերի վեմվորված կատարությունում 1999 թ. հունվարից մինչև նոյն թվականի մայիսը գրաւելով է պաշտպանության նախարարի պաշտոնը, սկից հետո դարձել արքայազատարար)

աշխարհագրական-ռազմավարական դիրքին՝ ընդգծելով, որ աշխարհագրական դիրքն ու ռազմական ներուժը կազմում են երկրի ռազմական ու ռազմավարական արժեքը: Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը դիտվում է որպես «նախանձելի ռազմավարական-ռազմական արժանիք»: Կյն հնարավորություն է տալիս Թուրքիային գործել որպես վեմական փոխարամիջոցների կամուրջ կամ խոչընդոտ է պատկովլ բեմական ռեսուրսներին հասնելու ամենախելտ է կարճ ճանապարհի: Թուրքիան կարող է ազդեցություն գործել իր անմիջական տարածաշրջանների նկատմամբ: Նճան աշխարհագրական դիրքը կարող է ատավելություն դիտվել, սակայն անհրաձեշտության դեպքում պահանջում է ռեժել պաշտպանուեմություն (ռազմական ուժեր)⁴²: Սեկ այլ վեմերալ՝ Սուրա Իչանը, Թուրքիան անվանում էր որպես «սասմանների երկիր»⁴³:

Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԵ-ի Գլխավոր պլանավորման է սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար, վեմերալ-շեյտեմանտ Հ. Արըն Մուրդի բնորոշմամբ, Թուրքիան իր վեմտարանակական դիրքով լիեկով եզակի երկիր, գտնվելով երեք մայրցամաքների «խաչմերուկում», հանդիսանալով էներգետիկ տարանցիկ տարածք, միաժամանակ երաշխավորված շիինելով այդ տարածաշրջաններից եկող տարբեր մարտահրավերների ու սպառնալիքների նկատմամբ, հարկադրված է ունենալ 21-րդ դարի ռազմական ու քաղաքական պահանջներին համապատասխանող ՁՈՒ⁴⁴: 2009 թ. դեկտեմբերին Տրայպիզոնում կայացած մամուլ ատուլիսի ժամանակ Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԵ պետ Ի. Բաշբուրը նշել է. «Աեր երկրի շրջակայքը ի է խնդիրներով է այդպիսի աշխարհագրության մեջ գտնվող ոչ իզոլ պետությունները կեմսունակ չեն: Ազգային իզոլություն է հիմնական սկզբունքներից մեկը ռազմական

⁴² S. Ergüvenç, նշված աշխ:

⁴³ «Խեմտտի վեմերալ Ա. Իչանն իր հողվածում նշում է որ «Թուրքիան կազմում է երեք մայրցամաքներից կազմված աշխարհի կողմ կեմսունը է այն բանալու դեր է կատարում էյուսիսը բալկով դեկի հարավ, հարավի էյուսիս, արևելքի՝ արևուտը, արևմուտքի՝ արևելք: Կյն Բալկանները, Կովկասը է Արձավոր Արևելքը միացնող է բաժանող է: Աշխարհագրական դիրք տարածաշրջանում ատն հնարավոր փոփոխության պայմաններում ավելի մեծ կարևորություն է ստանում: Տես Sual İhan, Geopolitical developments and the Turkish world, Eurasian Studies, TIKA, Vol. 2, N. 3, 1995, p. 25

⁴⁴ Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԵ-ի վեմավոր պլանավորման է սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար, վեմերալ Հ. Արըն Մուրդի ելույրը ՊՄԿ-ի կեմսունում 20-ամյակն նմիված կոնիերսումում: Տես ՊՄԿ-ի պաշտոնական կայք՝ http://www.ssm.gov.tr/browser_tr.asp?url=URL-library/docs/n/korumal/SSM_20_yil.htm

ուճն է: Ազդեցիկ է հզոր ՋՌՌ-ը ուղղակի կապված են երկրի գոյության հարցի հետ»⁴⁵:

Ի՞նչ բերելով վերոնշյալը, կարող ենք փաստել, որ Թուրքիայի ռազմական ուղղությունը իրականացնելով բարեփոխումները համահունչ են այլ երկրի աշխարհաքաղաքական ու ռազմավարական նպատակներին ու հավակնություններին: Չպետք մննացնել իր դերակատարությունը որպես տարածաշրջանային տերություն՝ Թուրքիան քայլեր է իրականացնում նաև ռազմական ուղղությամբ տարածաշրջանային գերակայության հասնելու ուղղությամբ:

Թուրքական բանակի բարեփոխումների շրջանակում իրականացվում են հեռանկարային ծրագրեր, որոնք ենթադրում են նաև կառուցվածքային վերափոխումներ ՋՌՌ-ի համակարգում: ՋՌՌ-ի արդիականացումը ենթադրում է ՅՋ-ի մասնակի վերակառուցում և կրճատում, սպառազինության արդիականացում, ռազմաօդային (այսուհետ՝ ՌՕՌԻ, բուրք. *Hava Kuvvetleri*) և ռազմածովային ուժերի (այսուհետ՝ ՌԿՄԻ, բուրք. *Deniz kuvvetleri*) ցմիհանդը արդիականացում:

Ռազմական ուժի պաշտպանունակությունը բարձրացնելու համար ձևերակազմում արդիականացման ռազմավարությունը ենթադրում է հետևյալ հնարավորությունների յուրացման և զարգացման նպատակ որոշիչ ռազմական ուժի, հրամանատարական հսկման, պատերազմական, համակարգչային, հետախուզական-հակողական համակարգերի, մորթի կրակային ուժի, բարձր տեխնոլոգիական զենքերի և համակարգերի գոյություն, ցանկացած պայմանում գիշեր-ցերեկ մարտական գործողություններ իրականացնելու, խաղաղ վիճակից արագորեն պատերազմականի անցման հնարավորություն, զանգվածային ունչյացման զենքերի դեմ հակաօդային և հակաերիթրային պաշտպանության համակարգերի առկայություն, բազմակողմ անհամաչափ սպառնալիքների դեմ ռազմական գործողություններ վարելու, դաշնակցային կամ միայնակ գործողություններ իրականացնելու կարողություն⁴⁶:

2006 թ. օգոստոսին Թուրքիայի ՋՌՌ ԳԵ պետ նշանակված ՅՋ-ի նախկին հրամանատար Յ. Բույուրբանը իր առաջին ելույթներից մեկում արդեն հայտարարեց Թուրքիայի ՅՋ-ի կրճատման մասին: Նախատեսվում է «Kuvvet 2014» ծրագրի շրջանակներում մինչև 2014 թ. մոտ 30 %-ով կրճատել ՅՋ-ի անձնակազմը և հետագայում այն իջեցնել մինչև 180 հազարի: ՅՋ-ն այնուհետ կազմված են լինելու ժամանակա-

կից և հզոր սպառազինությամբ հազնված քրիզադեմոսի: Դրանցում 2004 թ. սկսած աստիճանաբար ղվիվզիոն կառուցվածքը փոխարինվում է անընկճան տիպի քրիզազինված⁴⁷:

Բացի կառուցվածքային բարեփոխումներից՝ 90-ական թթ. սկսած իրականացվում է ՋՌՌ-ում արհեստավարժ, պրոֆեսիոնալ զինժառանգների համայնում, ինչը հնարավորություն է տալիս կարևորագույն ստորաբաժանումները կազմել բացառապես արհեստավարժ զինժառանգողների հիմքի վրա: Յ. Բույուրբանը քրիզադեմոսի ռազմավարական նպատակ է դրված Թուրքիայի ՋՌՌ-ը բերել այնպիսի կառուցվածքի, ինչը հնարավորություն կտա իրականացնել համաչափ և անհամաչափ ռազմական գործողություններ, ունենալ վերագույն շարժունակություն և հզոր հարվածային ուժ, ինչը կհամապատասխանի ԱՄՏՕ-ի ժամանակակից ռազմական պահանջներին⁴⁸:

2010 թ. ՅՋ-ի կոմանդոս (հատուկ նշանակության) ստորաբաժանումները ամբողջությամբ համադրված կլինեն պրոֆեսիոնալ զինժառանգողներով: 2008 թ. դեռևս չարձանակված էին 5 կոմանդոս քրիզադեմոսի պրոֆեսիոնալ վիճակի թերեւու աշխատանքները⁴⁹: Նախատեսվում է աստիճանաբար մինչև 2020 թ. Թուրքիայի ՋՌՌ-ը ամբողջովին փոխակերպել պրոֆեսիոնալ բանակի, որը ի հիմնված կլինի բարձր սկսնդողիկաների ու կրակային ուժի վրա⁵⁰:

Դրա հետ մեկտեղ, Թուրքիան պատրաստվում է կառուցվածքային ու կարգային բարեփոխումներ իրականացնել Ժամանակակից գլխավոր հրամանատարության⁵¹ (բուրք. *Jandarma Genel Komutanlığı*)

⁴⁵ Bueyökant: "Ordu köçülecek", Sabah, 10.08.2006

⁴⁶ Örg. Büyükkant tehlikeleri siraladı, <http://www.haber7.com>, 04.04.2008

⁴⁷ "TSK'da yeni yapılamda", Milliyet, 04.10.2008 Ընթաց 10 հազարի հասնող «լոնանդոս» քրիզադեմոսի նախկինում հիմնականում համապիսի կենտրոններով: Քրիզադեմոսի արդյունքում, որպես կկազմվեն բացառապես պրոֆեսիոնալ զինժառանգողներով, որոնք հատուկ ուղղությունում պատրաստվելու հետո կանցնեն ժառանգության: 2010 թ. ամբողջովին պրոֆեսիոնալների կազմված կլինեն Բուդո լեռնային կոմանդոս և Կարսիլիում տեղակայված 1-ին, Բուդոս տեղակայված 2-րդ և Միլիթում գտնվող 3-րդ կոմանդոս քրիզադեմոսի: TSK'da profesyonel orduya adim adim, Milliyet, 17.02.2009

⁴⁸ İçerik mobil ordu, Sabah, 24.06.2003

⁴⁹ Դիմագրքի մասին ստեղծվել է 19-րդ դարի առաջին կեսին՝ Օսմանյան իմպերիայում տարեկան, 1909 թ. հանձնվելով ռազմական գերատեսչությանը: Այն հնամասնագույն յուր ղեկավարություն է ունեցել անկախության համար ձկնած պատերազմում: Հետագայում այն ստանձնեց PKK-ի դեմ պայքարի գործողությունների արտախմայնատեսչություն և լայն լիազորություններ ստացավ հատկապես երկրի արևելյան և հարավարևելյան սահմաններում: Ներքին անվտանգության ապահովման արտախմայնատեսչություն ստացված է Թուրքիայի ստորաբաժնի 92 տղայի վրա: Նրա ինքնակազմ լիազորություններ են՝ հարավարևելյան, մարտահանգության դեմ պայքար, սահմանների անպակտելի պահպանություն, սպառնալիք զրոստակից հարկադրում, քրեական հետախուզություն, ինչպես նաև ՋՌՌ-ի կողմից ստացված այլ հանձնարարություններ:

⁴⁵ Genelkurmay Başkani'ndan veri sahabi mesajları... , Milliyet, 17.12.2007

⁴⁶ "Sıkıyönetim"ün yapılandırılması: Sıkıyönetim, Milliyet, 17.12.2007
⁴⁷ "Sıkıyönetim"ün yapılandırılması: Sıkıyönetim, Milliyet, 17.12.2007
⁴⁸ İçerik mobil ordu, Sabah, 24.06.2003
⁴⁹ Դիմագրքի մասին ստեղծվել է 19-րդ դարի առաջին կեսին՝ Օսմանյան իմպերիայում տարեկան, 1909 թ. հանձնվելով ռազմական գերատեսչությանը: Այն հնամասնագույն յուր ղեկավարություն է ունեցել անկախության համար ձկնած պատերազմում: Հետագայում այն ստանձնեց PKK-ի դեմ պայքարի գործողությունների արտախմայնատեսչություն և լայն լիազորություններ ստացավ հատկապես երկրի արևելյան և հարավարևելյան սահմաններում: Ներքին անվտանգության ապահովման արտախմայնատեսչություն ստացված է Թուրքիայի ստորաբաժնի 92 տղայի վրա: Նրա ինքնակազմ լիազորություններ են՝ հարավարևելյան, մարտահանգության դեմ պայքար, սահմանների անպակտելի պահպանություն, սպառնալիք զրոստակից հարկադրում, քրեական հետախուզություն, ինչպես նաև ՋՌՌ-ի կողմից ստացված այլ հանձնարարություններ:

չջրանակներում, ինչը մի կողմից կրտսրացնի նրա արդյունավետությունը, մյուս կողմից էլ կնպաստի Թուրքիայի ներաինտեգրման ջանքերին: Այդ նախագիծը ենթադրում է մինչև 2014 թ. «քաղաքացիականացնել» այն՝ ընդհանուր ղեկավարումը ՁՈՒ ԳԿ-ից փոխանցել Նեդրին գործերի նախարարությանը (այսուհետ՝ ՆԳՆ, բուրբ. *İçişleri Bakanlığı*): ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության Ազգային ծրագրի պարտավորությունների շարքում նախատեսվում է ներքին անվտանգության գործառնությունը հիմնականում ղեկը քաղաքացիական իշխանությունների վերահսկողության ու լիազորությունների շրջանակում, տվյալ պարագայում՝ ՆԳՆ-ի⁵²: Չմայած ժամդրամբերիայի հրամանատարությունը հանձնվում է ՆԳՆ-ին, պատերազմի ժամանակ այն միանգամից անցնում է ՁՈՒ-ի ԳԿ-ի ներակայությանը: Ժանդարմերիայի ոլորտում իրականացվելիս բարեփոխումների գործընթացը մեկնարկվել էր դեռևս 2004 թ., երբ բուրբական կողմը եկրոպական պարտավորությունների շրջանակում պետք է քայլեր ձեռնարկել պարտադիր (ժամկետային) զինծառայողների բվաբանակի կրճատման ու քաղաքացիական վերահսկողության հաստատման ուղղությամբ, որին պետք է աջակցություն ցույց տար Մեծ Բրիտանիան: Բացի այդ, նախատեսվում է ստեղծել Սահմանային ոստիկանության ժառանգություն է որպեսզի ապահովի գամնարային և ծովային սահմանային անվտանգությունը, ԵՄ-ի և Թուրքիայի ՆԳՆ-ի միջև ստորագրվեց Միավորված սահմանային անվտանգության կառավարման ռազմավարությունը: Այդ ոլորտում, սակայն, գործնական քայլեր չիրականացվեցին, ինչը պայմանավորված էր բանակի հրամանատարության կոչու ղինադրությամբ⁵³:

Ժանդարմերիայի Հրամանատարությունը կազմված է 6 ստանձնի ճյուղերից, որոնք գործում են 13 շրջանային հրամանատարությունների կազմում: Ժանդարմերիայի կազմում գործում են բավականին լավ մարզված ու հասուկ միջոցներով զինված Անարկտայան զեն պայքարի հասուկ խմբեր (*AKKŞ*) և Ժանդարմերիայի հետախույզության և հայտնաբերական կազմակերպությունը (*JITEM*): Խառըր ժամանակ այն գտնվում է ՆԳՆ-ի ներակայության տակ, իսկ պատերազմի ժամանակ անցնում է ՁՈՒ ԳԿ ներակայությանը: *Şku Turkey's Genderism: Reforming a Frontline Unit in the War on Terrorism*, <http://www.jamestown.org>, November 26, 2008: Հասկալալս վերջինս, ըստ յուրաքանչյուր ստրուկտուրի, «Շրվակներն» խմբավորման նետ կազմակերպության պղծությունն անհայտնությունն են տարբեր «ապգրիտի գործողությունների, քաղաքական մասնավորների ու անհանգստների փնտրում, որոնք իրականացվել են JITEM-ի կողմից: JITEM öhom Estesinde 1090 kişiyin ismi vardır, Zaman, 14.04.2009

⁵² *Janında ma AB devrimi*, *Radikal*, 17.04.2009

⁵³ *Almanak Türkiye 2005, Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gazetisi, Tesev Güvenlik Sektörü Gelişimleri Diziisi Özel Yayın-2006*, s. 32, <http://www.tesev.org.tr>, Նշենք, որ Ժանդարմերիայի հրամանատարությունը այդ նախանձնությունն նետ կազմակերպություններում հայտնեց, ըստի որ այն միշտ գտնվել է ՁՈՒ գլխավոր շտաբի ներակայության տակ և

2008 թ. հոկտեմբերին քուրջ գրեհայինների կողմից քուրջական զինվորական ուղեխմբի վրա հարձակումները քուրջական քաղաքական ու զինվորական բարձրագույն ղեկավարությանը կանգնեցրեցին հասկանալիության պայքարի ռազմավարական նոր ուղեգծի ստանձնման անհրաժեշտությունը առջև⁵⁴: Ի դեպ, 2009 թ. նոյեմբերին, երկրորդ անգամը Մեջլիսում պաշտպանական բյուջեի ներկայացման ժամանակ, պաշտպանության նախարար Վ. Գյունեղը, ճշեց, որ ժամանակակից միաբնակի անվտանգությանն ուղղված անձնանձն ապահովող բյուջական առաքելությունն է՝ PKK-ն⁵⁵: Այդ առաքելությունն նետ արդեն պարզ դարձավ, որ դրա ղեկ պայքարի ռազմավարությունը կապես փոխվելույան է ենթարկվելու: Կառավարության ու անվտանգության ուժերի համատեղ պատրաստված նոր ռազմավարական պլանի կիմնական գրույրը վերաբերում է «արոճխոնուլ բանակին»: Հիմնականում սպանելից ու ներսպանելից կազմված ժանդարմերիայի գումարտակներից ու հրամանատարական բրիգադներից 7 հնարավորեց հասուկ նշանակության ուժեր կկազմվել, որոնք էլ կտեղակայվեն սահմանային շրջաններում: Ժանդարմերիայի հրամանատարության հիմքի վրա ստեղծվելիք Հատուկ նշանակության ուժերը նկատարվում կհամարվեն եւ 8 հնարավոր: Հայաստանի նետ Թուրքիայի սահմանից մինչև Հարայ, քուրջ-սիրիական սահմանը ներառյալ, ամբողջ սահմանի նրկայներով տեղակայվելու են հատուկ նշանակության սահմանային ուղեխմբեր:

Անարկտայան ղեկ պայքարի բարձրագույն խորհրդի գումարված նկատում որոշում է կայացվել առաքելության ղեկ պայքարի գործողությունների համակարգման նպատակով ՆԳՆ համակարգում նոր

նախագիծ էր բանակի ռազմական ստորաբաժանումներից: Բացի այդ, զերես միշտ անսակազմայի դիմադրություն ու օրակառույցում է եղել աստիճանային գործեր ու ժամադրմերիայի միջև ժամադրությունների հասանձնան խելիքների նետ կազմակերպության 2008 թ. վերջին առաքելության ղեկ պայքարի նոր սազմավարության բնթարկումների ժամանակ զինվորականության ներկայացուցիչները ակտիվորեն ուղղում կն այդ պայքարում տեսանյային դերակատարությունը ժանդարմերիայի հրամանատարությանը հասնանուլ անհրաժեշտության մասով, սակայն կառավարությանը ձեռնառնելից եղավ նոր համակարգող մարմնի ստեղծումը:

⁵⁴ 2008 թ. հոկտեմբերի 3-ին քուրջ-սիրիական սահմանի անպակազմված Արքուրյան զինվորական ուղեխմբի վրա քուրջական զինվորների հարձակման նետանցով զոհվեցին քուրջական ՁՈՒ-ի 17 զինամասայինը: Ենդրիայի ԴՆ սպանելիքով քրալան գրեհայինների կողմից քուրջական ուղեխմբերի վրա կատարվել է ակտիվ բայ 38 հարձակում, որի պատճառով այդ կողմի բանակը կորցրել է 366 զինամասային: Այդ ընթանում ստանալ առաքելության ղեկ պայքարի շրջանակներում 2008 թ. հոկտեմբերի քուրջարմը Թուրքիայի ՁՈՒ-ն ու անվտանգության մարդիկները քուրջ 7900 զոհ են տվել: *Şku Bugüne kadar 7 bin 964 şehit verildi*, <http://www.haber3.com>, 14.10.2008

⁵⁵ *Dükan Gönel*, PKK, Türkiye'nin güvenliğine yönelik en önemli tehdittir, Zaman, 10.11.2009.

կատարվածքային փոփոխություններ կատարել: Նխաի ընթացքում ըննարկվել են օրենսդրական փոփոխություններին, անվտանգության ուժերի ապել կանգնած դիվարություններին ու բացարձակներին, անբուստիանային գործողություններին, սահմանների անվտանգության ապահովման որոտում ձեռնարկվելիք ռազմավարական քայլերը, ինչպես նաև ՀԸՆԿ-ի արտաքին աշխարհի ետև կապելը վերացնելու, այդ սպորտյանը դիվանագիտական ու ռազմական գործողությունների ակտիվացման խնդիրները: Ընդհանուր առմամբ, խնդիր է դրված առավելագույն չափով ապահովել Ազգային հետախուզական կազմակերպության (այսուհետ՝ ԱՀԿ, բուրբ. *Milli İstihbarat Teşkilatı*)⁵⁴, Ժամհարմերիայի ու ՆԳՆ-ի, ինչպես նաև անվտանգության այլ մարմիններին միջև համագործակցությունն ու օպերատիվ տեղեկատվության արդարացի փոխանակումը: Ազգային անվտանգության խորհրդի⁵⁵ (այսուհետ՝ ԱԼԿ, բուրբ. *Milli Güvenlik Kurulu*) ու Ահաբեկության դեմ պայքարի բարձրագույն խորհրդի (բուրբ. *Terörle Mücadele Yüksek Kurulu*) կողմից ընդունված որոշումների համաձայն՝ Ժամհարմերիայի հրամանատարությունն արդեն գործելու է սահմանների անվտանգության ու գյուղական շրջաններում կարգուկանոնի հաստատման գործառնությունների շրջանակում՝ վերացնելով թաղարներում նախկին պարտականությունները: Հիմնական շեշտադրումը կատարվելու է քրդաբնակ շրջաններում անվտանգության ապահովման վրա:

Թուրքիայում ահաբեկության դեմ պայքարի ռազմավարության բարեփոխումների շրջանակում հաստատվեց հակաահաբեկական պայքարի նոր կառուցվածքային համակարգի ներդրման որոշումը, որն արժանացավ կառավարության հավանությունը: Ըստ այլո՞ւ՝ այդ երկրի ՆԳՆ-ին կից ստեղծվելու է «Հասարակական կարգի ու անվտանգության քարտուղարություն», որի հիմնական գործառնությունը լինելու է հակաահաբեկական պայքարի համակարգումը՝ ապահովելով անվտանգության ուժերին ու հետախուզական մարմինների միջև օպերատիվ համագործակցությունը: Հատուկ ռազմավարական մշակումների

⁵⁴ *MIT*-ը Թուրքիայի արտաքին հետախուզության հիմնական հանրապետական մարմինն է, որը վերակազմավորվել է 1965 թ. դեկտեմբեր 1926 թ. -ից գործող Ազգային անվտանգության ծառայության (բուրբ. *Millî Emniyet Hizmeti*) կիսի վրա: Այն ունի ինքնուրույն վերահսկողության կարգավիճակ պետականառու ինժեղեր երկրի վարչապետին: Ազգի մարմնաձև տե՛ս *Enid Şimşek, Türkiye'de İstihbaratçılık* մե MIT, İstanbul, Kum Şaşı Yayınları, Nisan 2004

⁵⁵ Թուրքիայի ԱԼԿ-ի մասին մտքամասն տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդն արդի բարեփոխումների համատեքստում, Թուրքագիտության և ամերիկայական հետազոտություններ, Ռ. Մայրաքաղաքի խմբ., համար 4, էք. 2006, էջ 114-124

ու ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ քարտուղարությունը անվտանգության ուժերին է ներկայացնելու հստակ գնահատականներ ու ուսումնասիրություններ՝ ապահովելով անհրաժեշտ ռազմավարական վերլուծություններով⁵⁶:

Քրդական գինյակների վերջին հարձակումները ակնհայտ դարձրին երկրի անվտանգության համակարգում առկա բացասական երևույթներն ու բացթողումները, ինչը մեկ անգամ ևս բարձրագույն հրամանատարության համար պարզ դարձրեց անվտանգության համակարգի բարեփոխությունների անհրաժեշտությունը: Թուրքիայի ՀՌԻ ԳԸ նախկին պետ Մ. Բյուրքանըրը 2009 թ. մայիսին Ստամբուլի Բեյքերնի համալսարանում հանդես եկավ հատուկ դասախոսությամբ, որտեղ քննադատության ենթարկեց բանակ-քաղաքական իշխանությունների հարաբերությունների անկարգակը, ինչպես նաև երկրի անվտանգության համակարգում առկա բացասական երևույթները՝ նշելով, որ «Երե երկրի ներսում անվտանգությունն ու կապիվածանք կա տարրեր պետական կառույցների միջև, ապա այդ երկիրը, խնդրահարույց, հիվանդ պետություն է»⁵⁷: Քննադատելով անվտանգության մարմինների ոլորտում ոչ լիարժեք համակարգվածությունն ու փոխադարձ անվտանգությունը՝ նա ընդգծել է, որ Թուրքիայում արդարադատության նախաորությունը չի վստահում ՆԳՆ-ին, ԱՀԿ-ն՝ Անվտանգության գլխավոր տնօրինությանը և հակառակը:

Ընդհանուր առմամբ, բուրքական ՀՌԻ-ը մոտ 25 անդրասիանային ռազմական գործողություն է իրականացրել, որոնք միշտ բուրքական բանակի հրամանատարության կողմից գնահատվել են արդյունավետ: Թեև Հյուսիսային Իրաքի ՀԸԲ ռազմական ճամբարները վերացնելու և բուրդ գինյակներին ոչնչացնելու բուրքական բանակի նախորդ ռազմա-

⁵⁶ Այդ կառույցը հիմնականում գտնվում է քաղաքացիական իշխանությունների վերահսկողության տակ՝ պատասխանատու լինելով վարչապետի ապել: Ի դեպ, այդ գերատեսչությունը չի վերաստիճան արժանավոր գործողությունների իրականացման լիազորությունը, այլ ողբակն այն դեպքում է որպես խորհրդակցական մարմին: ԱՄՆ-ում և ԱԵՏ Իրիտանիայում ստեղծված համանման կառույցները ամբողջովին լիազորված են իրականացնել նաև օպերատիվ գործողություններ: Տե՛ս *Terore karzi Guvenlik Muestesarihi* մասում, <http://www.cnetark.com>, 05.02.2009, Güvenlik Müstesarihi kurulumu, *Hürriyet* 05.02.2009, Թուրքիայի ՆԳՆ-ի տարածած տեղեկատվության համաձայն՝ նրա ստեղծումը այդ բարոտադատության հիմնական պարտականություններն են լինելու, ստարեկության դեմ պայքարի ռազմավարության մշակում, հետախուզության համակարգում և տեսակետ ստեղծողությունների մեղքերում, վերլուծական մշակումներին, հուսալարության հետ աշխատանքների իրականացում, միջազգային ու տարածաշրջանային գաղափարների ուսումնասիրություն և վերլուծությունները պարտատու իշխանության բարձրագույն մարմինների համար: Տե՛ս *İstihbarat birimleri* *Birleştirey*, <http://www.haber3.com>, 11.05.2009

⁵⁷ *Boşukant: Devlet başta, Hürriyet*, 04.05.2009

կան գործողությունները զինվորական հրամանատարություն կողմից որակվել են արդյունավետ, այնուամենայնիվ, իրականությունը ջուլջուլ տվեց, որ անվա են լուրջ մարտահրավերներ ու վտանգներ:

Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգի հիմքում դրված է այդ երկրի քանակի կարիքների ապահովման համար սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման ու ՋՌՒ-ի լայնածավալ արդիականացման ռազմավարությունը: Այդ երկրի ռազմական գերատեսչությունը ՋՌՒ-ի հզորացման և արդիականացման գործում էական է համարում երկրում ռազմական տեխնոլոգիաների և գիտատար ուղղությունների ներդրումների ու աջակցության վրա հիմնված քանակային ապահովման սեփական արդյունաբերական համալիրի գոյության ու զարգացման անհրաժեշտությունը: Բախվելով 21-րդ դարի անվտանգության բարդ ու դինամիկ միջավայրի ռազմարիվ մարտահրավերներին և ապառաժիքներին՝ պետությունների ռազմական կառույցները հարկադրված են լինում ընդունել նոր պայմանները՝ ձեռնարկելով ռազմական ոլորտի փոխակերպման գործընթացը, որի մի մասն էն դառնում հեղափոխական փոփոխությունները ռազմական մտածողության մեջ, կազմակերպչական հարցերում, հայեցակարգում ու ռազմավարությունում⁶⁰: Տեղեկատվական դարաշրջանում խիստ հրատապ է դարձել նաև ռազմական ոլորտում նորագույն տեխնոլոգիաների ու հնարավորությունների կիրառման ապահովումը:

Թուրքիայի ՋՌՒ ԳԸ նախկին պետերից Հ. Օզքոչը իր վերջին էլույթներից մեկում անդրադարձել էր արդյունաբերական դարաշրջանի համաչափ տեսություններից տարբերվող «համաչափ և անհամաչափ միասնության» էությունը պարունակող 21-րդ դարի պատերազմների՝ «Վիտորյան ու տեղեկատվության դարաշրջանի պատերազմ» նոր հայեցակարգի առաջնային նշանակությանը: Թուրքիայի զինվորական շրջանակների համար ռազմավարական խնդիր է դիտվում տարածաշրջանում առաջատար տեղություն դառնալն ու ասաջակ հերթին ռազմական առումով գերակայության հասնելը: Օզքոչը իր էլույթներից մեկում նշել էր, որ Թուրքիան վերածվող քաղաքական աշխարհագրության կենտրոնում տեղ է գտնում որպես տարածաշրջանային ուժ, իսկ դրա ասաջնային պայմաններին է հզոր և պատկազմի պատրաստ, ինչպես նաև տեխնոլոգիապես հարուստ և գլխավորում ազդեցությունը կրող ՋՌՒ-ի գոյությունը⁶¹:

⁶⁰ Հ. Արզումանյան, Չանակներում պատերազմների և գործողությունների տեսությունը և սկզբունքները, «21-րդ դար», թիվ 2 (20), 2008, էջ 20-21

⁶¹ Özkök, Türkiye bülgeci selçuk olcaak, <http://www.haber7.com>, 24.08.2006

Ներկայումս քազմարիվ երկրների ՋՌՒ-ը տեղեկատվական դարաշրջանի մարտահրավերներին ու հնարավորություններին արձագանքում են նորագույն տեխնոլոգիաներն ու սկզբունքներն իրենց երկրների պատմաբաններին ու պայմաններին հարմարեցնելով: 2003 թ. Նոյեմբերին ՆԱՏՕ-ի անդամ մի շարք երկրներ համաձայնեցին Ֆինանստիրք «ՆԱՏՕ ցանցային հնարավորություններ» տեխնոլոգիաների և ծրագրի»՝ այն համարելով կարևոր քայլ դաշինքի անդամ երկրների տպմական կառույցների փոխակերպման գործում: Հետագայում այս ծրագրին միացավ նաև Թուրքիան, ինչը հնարավորություն է տալիս ՋՌՒ-ը հարմարեցնել տեղեկատվական ժամանակաշրջանի ռազմական պատմաբաններին⁶²:

Թուրքիան իր ժամանակակից անվտանգության հայեցակարգը կատարում է այն օրյեկտիվ հետաառաջատերազմյան իրողությունների ու անվայան գերալիզացիայից բնորոշ միջազգային հարաբերությունների վրա, որը կանխատեսում է իր հստակ տեղն այդ հարաբերություններում և Թուրքիայի այդ տեղի ընկալումը միջազգային հարաբերությունների մյուս դերակատարների կողմից այնպիսի տերմիններում, ինչպիսիք են «աշխարհաբարարական անվտանգահրեժեղություն», «աշխարհատնտեսական ու աշարհայիլ-որսանալորտային արդյունավետություն», «ռազմաբաղաբական ինքնուրույնություն և ռազմական անպարտելիություն»⁶³:

2002 թ. սկսած Արդարություն և զարգացում (բորք. *Adalet ve Kalkinma*) իլամանետ կուսակցության իշխանության գալուց հետո Թուրքիայի արտարին քաղաքականության մեջ սեփեցին ի հայտ գալ նոր զարգացումներ, որոնք սկզբնական շրջանում նշանակալից չէին, ինչը բնականաբար, լուրջ խնդիրներ կառաջացրեց միջազգային ու ներքին մակարդակներում: ԱՆԿ-ի իշխանության գալուց հետո էական տեղադարձեր էղան նաև ներքաղաքական կյանքում, որոնք աննախադեպ էին հանրակրթական Թուրքիայի պատմության մեջ: Էղողյանի կառավարության տարիներին Թուրքիայի արտարին քաղաքականությունը որդեգրեց ավելի ակտիվ, ռազմավեկտոր քաղաքականություն ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ տարածաշրջանային գործընթացներում: Թուրքիայի նոր քաղաքական էլիտան սկսեց ավելի շատ շեշտադրում կատարել երկրի աշխարհագրական դիրքի քիտղ առավելությունների հաշվարկմանը արտարին քաղաքականության

⁶² Հ. Արզումանյան, նշվ. աշխ., էջ 69

⁶³ Մ. Արզումանյան, Թուրքիայի ազգային անվտանգությունը հայեցակարգերն ու սկզբունքները, Նաղապական հետաառաջությունների ինտալիտետ, Վերդուստան ճյուղի 1, էք. 2007, էջ 16

վրա: Էրդողանի կառավարության արտաքին քաղաքականության ռազմավարության գլխավոր «նարտարապետը» համարվում է Թուրքիայի վարչապետի արտաքին քաղաքականության գծով նախկին խորհրդակցան, ներկայումս ԱԳ նախարար Ահմեդ Դավուդողլուն: Նրա մշտնապես աշխատհարազատական հայեցակարգը նպատակ ունի հիմնավորել Թուրքիայի չորս ազդեցության դորտներ սահմելնելու ուղղված աշխարհարտադրականության անհրաժեշտությունը հաստատելով նրա քաջատիկ աշխարհագրական շրջրից ու կայսերական անյայտից բխող առավելություններն իր հարևանների նկատմամբ: Ըստ այդ հայեցակարգի՝ Թուրքիան պետք է իր սեփական անվտանգությունն ու կայունությունն ապահովելու համար առավել ակտիվ դեր ստանձնի իր շրջակայքում անվտանգություն ու կայունություն սահմանելու գործում, այսինքն որդեկրի քաղաքականություն արտաքին ու տարածաշրջանային ակտիվ քաղաքականություն: Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը, քաղաքական տարածաշրջանային կոնգրուգիան տալիս է մի րանի տարածաշրջաններում միաժամանակ ժանրերու հետադարձություն: Էրդողանի կառավարության վարած արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքներն առաջադրվել են Դավուդողլուի քաղաքական հայեցակարգում, որտեղ նա հիմնավորում է առաջ է բերում արտաքին քաղաքականության սկզբունքային խնդիրները¹⁹:

«Թուրքիայի նոր արտաքին քաղաքականության սկզբունքները» վախճանության մեջ առաջադրվում են մի շարք սկզբունքներ, որոնց գլխ հարկ է կանգ առնել: Առաջին սկզբունքը *անվտանգությունն ու երկրի ներքում ժողովրդավարության միջև հավասարակշռության հաստատումն է*, ինչը հնարավորություն կտա ավելի լավ ազդեցություն հաստատել իր շրջակայքում: Երե խախտվում է անվտանգության ու ժողովրդավարության հավասարակշռությունն, ապա արտաքին քաղաքականությունն իր շրջակայքում չի կարող ադրյունավետ լինել: 2002 թ. սկսած Էրդողանի կառավարության տարիներին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում նշանակալից բարեփոխումներ իրականացվեցին, որոնք թեև հեռու են նորմալ ժողովրդավարության տեսակետից, այնուամենայնիվ քաջատիկ է իր հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական պատմության մեջ:

Երկրորդ սկզբունքը՝ *Թուրքիայի հարևանների նկատմամբ «դրդական խնդիրներ» քաղաքականությունն է*: Վերջին տարիներին բուրբակյան քաղաքական շրջանակները քավակահին ակտիվորեն ներ-

գրավեցին տարածաշրջանային զարգացումներում, ինչը հնարավորություն տվեց որոշ չավով մեղմել նախկինում առկա «վտանգավոր շրջակայքի» ընկալումները բուրբակյան ռազմաքաղաքական շրջանակներում: Այդ առումով առաջին քայլը Սիրիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերն էին, ինչը այլ միայն քաղաքացի երկկողմ անվտանգությունն ու լարվածությունը, ոչ նաև տնտեսական դրդառու համագործակցության նոր հեռանկարներ բացեց (2004 թ. դեկտեմբերին երկու երկրների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր ազատ առևտրի վերաբերյալ, 2009 թ.՝ ռազմական դրդառու համագործակցության մասին): Հարաբերություններն ավելի նորմալ սկսեցին զարգանալ Բուլղարիայի ԵՄ անդամակցությունից հետո, Իրանի հետ հարաբերություններն այս ժամանակահատվածում դժվարություններ չեն կրել:

Տարածաշրջանային ակտիվ քաղաքականության մեկ այլ դրսևորում էր Թուրքիայի կողմից Սերժավոր Արևելքում ակտիվ միջնորդական առաքելությունը իսրայելա-սիրիական հարաբերությունների կարգավորման, ինչպես նաև վերջերս Գազայի համավաճումն ուղեկցան կործողությունները դադարեցնելուն ուղղված ջանքերը: Նման մի քայլ էր նաև 2008 թ. վրաց-օսական պատերազմից անմիջապես հետո Թուրքիայի կողմից Կովկասում անվտանգության պլատֆորմի նախաձեռնությունը, որի միջոցով Թուրքիան վերծնում էր յուրովի պատկերացումներ, համոզեա գալ տարածաշրջանում անվտանգության երաշխավորի դերակատարությամբ: Հենց այդ պլատֆորմի նախաձեռնության հերիտակն ու մշակողը եղել է Ա. Դավուդողլուն:

Երրորդ սկզբունքը *հարևան տարածաշրջանների հետ է դրանից դուրս հարաբերությունների զարգացումն է*, ինչը ենթադրում է Բավկաններում, Սերժավոր Արևելքում, Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի ազդեցության մեծացում: Ազդեցության մեծացման ռազմավարությունը հստակ իրականացվում է «ազգայնաքաղաքական ենթակառուցվածքների» միջոցով: Որպես ճան ներակառուցվածքներ են ՆԱՏՕ-ն, Եվրամիությունը և ԱՄՆ-ի հետ Թուրքիայի հարաբերությունները, ինչի շնորհիվ Թուրքիան քավակահին ակտիվություն դրսևորեց Բավկաններում, մասնավորապես Կոստոլոյում ու Բուսիա Հերցեգովինայում ճգնաժամերի ու առկա խնդիրների համաձայնարարում: Նման ենթակառուցվածքները քավակահին օժանդակեցին Թուրքիայի ազդեցության տարածմանը նաև Հարավային Կովկասում: Որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ՝ Թուրքիան տարբեր համագործակցության ծրագրերի միջոցով յուրը դերակատարություն ստանձնեց Կլասատանի ու Ադրբեյջանի ռազմաքաղաքական միջավայրում՝ աջակցություն տրամադրելով հատկա-

¹⁹ Ahmet Davutoglu, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey, Vol. 10, No. 1, 2008, pp. 77-96.

պես այդ երկրների ռազմական բարեփոխումների գործընթացում: Արժանավոր Արևելքում ու Կենտրոնական Ասիայում բուրբակաճ ազդեցության մեծացման համար օգտագործվում է այդ երկրի պատմական-քաղաքակրթական ռեսուրսները, ինչպես օրինակ՝ իսլամական համընթաց-խորությունը, համաբուրբակաճ միասնությունը:

Չորրորդ սկզբունքի համաձայն՝ *Թուրքիան պետք է վարի բազմակողմ արտաքին քաղաքականություն*, ինչը ենթադրում է համաշխարհային դերակատարների հետ հարաբերություններում բազմակետություն պահպանելով: Այն հիմնականում զրտակողմեց Ռուսաստանի հետ տնտեսական ու ռազմաքաղաքական մակարդակներում ակտիվ համագործակցությամբ, ինչը ենթադրում է Եվրասիայում բարդ քաղաքական գաղափարներում երկուստեք շահակալ ժողովրդացում: Արդարություն է կարգացում կուսակցության կառավարության ծրագրում նշված է, որ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների զարգացումը հիմնված է «Եվրասիայի հեռանկարը ընդլայնելու» ձգտումների վրա: Իսկ իշխանության գալուց առաջ այդ կուսակցության ծրագրում խստապես էր արտաքին քաղաքականությունը եվրասիական ուղղության գաղափար մասին, ինչն արդեն քաղաքական օրակարգում հստակ զգացվում է:

Ընդհանուր առմամբ, աշխարհաքաղաքական առումով Թուրքիայի նպատակն է հաստատուն կերպով ներգրավվել համաշխարհային գործընթացներում, ինչը ցույց է տալիս «կենտրոնական երկրից» համաշխարհային դերակատարի փոխակերպման բուրբակաճ ձգտումները: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգի համաձայն՝ այդ երկիրը կհամարվելով «առեմանային-ֆլանգային» իր կարգավիճակից ահեցում է կատարում «կենտրոնական-կենսական» պետության կարգավիճակին, իսկ հետագա նպատակը պետք է լինի համաշխարհային դերակատար դառնալը: Արտաքին քաղաքականության իրականացման գործընթացում ներկայումս դրված է «տազմավարական տեսլականի վրա հիմնված» արտաքին քաղաքական գիծը, ինչը հակադրվում է միակենտրոն ու իրավիճակային քաղաքականությանը:

ԱՄՆ Ազգային հետախուզության խորհրդի նախկին քարձրատիճան պաշտոնյա և Մերնակոր Արևելքի մասնագետ Գրեհամ Ֆլոյդերի (RAND կորպորացիայի փորձագետ) համոզմամբ՝ ներկայումս «Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունները Մերնակոր Արևելքում չեն համընկնում, ինչի արդյունքում Թուրքիան արդեն ԱՄՆ-ի դաշնակիցը չէ: Թուրքիան ներկայումս վարում է բազմականին անկախ քաղաքականություն և առաջին անգամ այդ երկիրը վերա-

հաստատեց տարածաշրջանում մեծ ուժ լինելու իր դերակատարությունը»⁵⁵:

Մի շարք մասնագետներ ու վերլուծաբաններ Էլդոդանի կառավարության վարած արտաքին քաղաքականությունը դիտարկում են «նեո-օսմանիզմ» հայեցակարգի շրջանակներում, ինչը ենթադրում է նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքների նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ազդեցության տարածում: «Նեո-օսմանիզմը» կամ ԱՁԿ կառավարության արտաքին քաղաքականությունը մասնագետների ու փորձագետների կողմից ստարբը կերպ է մեկնաբանվում, ինչպես «վերախաղման կանգնում», արտաքին քաղաքականության «մերձավորարևելականություն» կամ ուղղակի «իլն հարևանների վերահայտնաբերում»⁵⁶:

Արցիկի տարիներին Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը սկսել է անվտանգության հայեցակարգն ու քաղաքականությունը դիտարկել ազկի լայն գործունեի համատեքստում և ձևերագատվել նախկին այն մտեցյուններին, որ անվտանգությունը հիմնված է ռազմական ուժի վրա: Նախկին բարձրաստիճան գեներալական Ս. Էրզյուվենը զետեա 90-ականների վերջին քննադատում էր Թուրքիայի անվտանգության հայեցակարգը, որը բացառապես հիմնված էր ռազմական ուժի ու պաշտպանության վրա: Ըստ նրա՝ 21-րդ դարում Թուրքիայի անվտանգության հայեցակարգը պետք է լինի ազկի բազմակողմ և համընդգրկուն, քանի որ հետագայում անհնար է լինելու հարևանների հետ խնդիրները լուծել ռազմական ճանապարհով⁵⁷: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիան փորձում է աշխարհաքաղաքական նոր միջավայրում հանդես գալ որպես անվտանգություն արտահանող (*security provider*) երկիր, ստանձնել տարածաշրջանային ուրջ դերակատարություն, ինչի համար առաջնահերթ են դառնում արտաքին քաղաքականության, տնտեսական կողմից ու պաշտպանական-անվտանգության համակարգի փոխկապակցվածության ու կոգորդվածության ապահովումը:

⁵⁵ CIA uzmani Fuller: Türkiye, artik ABD müferiki degil, Milliyet, 30 10 2008

⁵⁶ Ahmet Sozen, A Paradigmatic Shift: New Principles of Turkish Foreign Policy Making, March 2008, Paper prepared for presentation at the 2008 Annual Conference of the International Studies Association in San Francisco, USA, 26 – 29 March, p. 5

⁵⁷ P. Bilgin, 674 աշխ., էջ 193

ԹՈՒՐԻՒՆՅԻ ՈՎՁԱՐԱՐԿՅՈՒՆՆԵՐԻՈՒԹՅԱՆ
ՕՂԲԳՆՈՒՄԸ 1985-2009 թթ.

2.1 Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության զարգացման
պատմությունից

Հանրապետական Թուրքիայում 20-30-ական թթ. րալեր ծնունդի վեցին երկրում ռազմական գործարանների ու ֆաբրիկաների հիմնադրման ուղղությամբ, որոնք բուրբական ՋԻՒ-ի համար արտադրելու էին տարրեր դասի սպառազինություն: Այդ ժամանակահատվածում բացված ռազմական գործարանների զգալի մասը մասնավոր ներդրումներով էին գործում և շատ դեպքերում դրանց գործունեությունը երկար չէր տևում: Այդ տարիներին ռազմական արդյունաբերության զարգացման առումով առաջին րալը 1921 թ. խոշոր գործարանի հիմնումն էր, որն արտադրում էր Թուրքիայի բանակի համար անհրաժեշտ բեքեր սպառազինություն: Մի քանի տարի հետո արդեն ստեղծվեցին տարրեր ոլորտներում գործող ռազմական գործարաններ ու հատուկ կառույցներ: 1920-30 ական թթ. հիմնադրվեցին բեքեր զինամերքերի ու հրանոթների արտադրության ու վերանորոգման, հանդերձանքի ու զինվորական պարագաների արտադրությանը գրադվող գործարաններ: Այդ ժամանակաշրջանում սկսեց գործել նաև բուրբական նավաշինական ԳեՆԵՎ գործարանը, որը 30-ական թթ. ՌԴՄԻ-ին հանձնեց բուրբական արտադրության առաջին նավերը⁶⁶:

1925 թ. Ստամբուլի մերձակայքում Շաբիլ ջուլմերի կողմից հիմնադրվում է ռազմարդյունաբերական գործարան, որը գործում էր բացառապես բուրբական կապիտալով: Սկզբնական շրջանում, մասնավորապես ներուժի բացակայության պատճառով, գործարանում աշխատելու համար մասնագետներ էին բերվել արտերկրներից և մասնավորապես Բուլղարիայից: Ռազմական այդ գործարանը իրականացնում էր ՌՕՌԻ-ի կարիքների համար տարրեր ու մեքենաների, ակսենների ու պայտյուցիկների և մի շարք այլ զինամերքերի արտադրություն: Գործարանը իրականացնում էր նաև արտահանում մի շարք երկրներ՝ Բուլղարիա, Հունաստան, Լեհաստան ու Եգիպտոս: Մասնավորապես՝ 1937 թ. փետրվարին գործարանը 1.5 մլն լիրա արժողության պայմանագիր ստորագրեց Հունաստանի համար ուժերի արտադրելու վերաբերյալ:

Հետագայում Թուրքիային ցուցաբերվող ամերիկյան և եվրոպական ռազմական օժանդակության հետ միասին նվազեց գործարանի արդյունավետությունը, իսկ հիմնադրի մահից հետո՝ 1970 թ. այն փակվեց⁶⁷:

1926 թ. հիմնադրվեց օդային միջոցների արտադրությանը գրադվող ԿԵՄԿՏ ընկերությունը, որի կողմից Կայսերիում և այլ քաղաքներում թացված գործարաններում բուրբական օդուժի կարիքներն ապահովելու նպատակով մինչև 1939 թ. արտադրվել և շուրջ 110 միավոր գերմանական և ամերիկյան ծագման ռազմական ինքնաթիռ: Օդային միջոցների ոլորտում Ստամբուլում 1936 թ. բացվեց նա մեկ գործարան, որը, սակայն, մի քանի տարի հետո՝ 1943 թ. փակվեց: 40-ական թթ. Անկարայում, Մալաթիայում և այլ քաղաքներում բացվեցին օդային միջոցների արտադրության ու վերանորոգման մի քանի գործարաններ, որոնք ավելի շատ իրականացնում էին վերանորոգչական աշխատանքներ⁶⁸: 30-ականն թթ. վերջին և 40-ական թթ. սկզբին Թուրքիան, հավանաբար, լուրջ աջակցություն է ստացել այդ ոլորտում Գերմանիայից, նաչվի ստեղծվ այն փաստը, որ վերանորոգչական բանակի համար անհրաժեշտ սպառազինության տեսակների արտադրությունն ու վերանորոգչական աշխատանքների որոշ մասը իրականացվել են Թուրքիայի տարածքում:

Հանրապետության հռչակման սկզբնական տարիներին ռազմական արդյունաբերության ոլորտում առաջին ներդրումներով հիմնվեց Ռազմական գործարանների զվաճվող տնօրինությունը, որը որոշ ժամանակ կործել է տարրեր զինատեսակների արտադրության ու օդազնացության ոլորտում: Թուրքիայում առաջին մասնավոր խոշոր ռազմարդյունաբերական ընկերությունը բացվել է Ստամբուլում, որը բուրբական բանակի կարիքների համար իրականացրել է մի շարք զինատեսակների արտադրություն: Նավաշինության ոլորտում Գերմանիայում ինժեներական կրթություն ստացած Աբա Նուրթուն Թուրքիայում կատարել է հետագայում կառուցված Գոլջույոր տանկերի և սուզանավերի նախագծման աշխատանքներ: 1940 թ. Նուրի Դեմիրալ ինքնաթիռաշինական գործարանի կողմից արտադրվել է 24 միավոր NUD-36, իսկ 1944 թ.՝ NUD-38 6-հոգանոց տրանսպորտային ինքնաթիռ: Հետագայում արդեն արևմտյան երկրների ու հատկապես ԱՄՆ-ի կողմից շարունակաբար տրամադրվող ռազմական օգնությունն ու միջոցները,

⁶⁶ Cumhuriyetin İlk ARGEcileri, <http://doludolugazge.com>, Uçak ve bombası yapıtı, hatta sarmak imalı ., <http://www.istasyongazetesi.com/istasyon/Haberler.aspx?HaberNo=579>

⁶⁷ <http://www.sasad.org.tr/sub.asp?um=TARHCE>

⁶⁸ Տե՛ս Թուրքիայի ռազմարդյունաբերողների միավորման կայք՝ <http://www.sasad.org.tr/sub.asp?um=TARHCE>

ստիպելով տարբեր գործարանների դադարեցնել իրենց գործունեությունը:

1940-ական թթ. երկրորդ կեսին Տրամենի դեկտրինայի շրջանակներում ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիային է հատկացվել շուրջ 95 մլն դոլար ռազմական ու նյութական օգնություն, այդ բոլոր՝ Missouri ռազմանավ և Franklin D. Roosevelt ավիափիթ, ինչն այդ ժամանակաշրջանի համար զգալի նյութական օգնություն էր համարվում: Բացի այդ, Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի միջև 1945 թ. ստորագրված Ռազմական օժանդակության պայմանագրով, հետագա օգնությունն ու վիճակների մատակարարումները դարձան շարունակական: Բացի այդ, ամերիկյան տիպի գինեմանրեղերը, ինչպես նաև դրանց որակն ու ինքնաբերությունները, այլև անարտոնված դարձրեցին Թուրքական ռազմական գործարանների գոյությունը, որոնց գործունեության համար բավականին խոշոր գումարներ էին ներդրվում: Թուրքական ռազմական գործարանները 1950 թ. մարտի 15-ի որոշմամբ հանձնվեցին որպես պետական ընկերություն ստեղծված Մերենաշինական ու քիմիական արդյունաբերության ընկերության (MKEK) տնօրինության ենթակայությանը⁷¹:

Ռազմական արտադրության ոլորտում բացված գործարանները հայտնվեցին պետության ուշադրության կենտրոնում և արդեն 50-ական թթ. պետական գերատեսչությունները ներգրավվեցին այդ գործում, որի առաջին քայլը եղավ Մերենաշինության և քիմիական արդյունաբերության ընկերության ստեղծումը: Չնայած պետական որոշակի միջամտությանը, այդ ոլորտը դեռևս լիովին կազմակերպման լուրջ կարիք ուներ, և պետության կողմից այդ ոլորտի զարգացմանն ուղղված քայլերը նշանակալից չէին: 60-ական թթ. Կիպրոսի ճգնաժամի պատճառով արևմտյան երկրների կողմից գեներրի ու ռազմական տեխնիկայի ձեռքբերման արգելանք դրվեց Թուրքիայի նկատմամբ, ինչը որդեցի այդ երկրի բաժնակի բարձրագույն հրամանատարությանը որոնել այլընտրանքային ուղիներ՝ անիթաձևու կարիքներն ապահովելու համար զարգացնել տեղական ռազմական արտադրությունը: 1970 թ. ՌՈՒՄ-ի հրամանատարությունը ստեղծեց ՌՈՒՄ-ի զարգացման հիմնադրամը, որը պետ էր ծրագրեր մշակել ու խթանել ռազմաօդային միջոցների արտադրությանը: Նմանատիպ հիմնադրամ ստեղծվեց նաև ԶԶ-ի հրամանատարության կողմից, որի ցանցերով կարճ ժամանակահատվածում ստեղծվեցին մի քանի ռազմաարդյունաբերական ընկերություններ (ASELSAN (1975), İŞBİR (1979),

ASPILSAN (1981), HAVELSAN (1982), որոնք մինչև օրս լուրջ դերակատարություն ունեն թուրքական ռազմաարդյունաբերության զարգացման գործում⁷²:

Միայն 70-80-ական թթ. Թուրքիայում հինմվեց շուրջ 30 ռազմաարդյունաբերական ընկերություն, ինչին նպաստեց նաև պետական միջամտությունն ու այդ ոլորտում որդեգրված նոր ռազմավարությունը: Ռազմաարդյունաբերության զարգացումը 70-ական թթ. վերջին և 80-ական թթ. սկզբին հայտնվեց երկրի բարձրագույն ղեկավարության ու հետևապես ՉՌՒ-ի բարձրագույն հրամանատարության ուշադրության կենտրոնում, և սկսեցին իրականացվել կազմակերպական ու օրենսդրական մի շարք քայլեր այդ ոլորտի զարգացման նպատակով:

Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի ՉՌՒ-ի զարգացման, սպասարկության համալրման ու շարունակական արդիականացման գործում մեծ է եղել հատկապես ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՕ-ի ռազմատեխնիկական ու ֆինանսատնտեսական աջակցությունը, ինչը հնարավորություն է տվել Թուրքիային իր ՉՌՒ-ը շարունակաբար համարել ժամանակակից օտոսպիկնորայամբ: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի ու եվրոպական մի շարք երկրների հետ ռազմաարդյունաբերության ոլորտում Թուրքիայի հետ համագործակցությունը, համատեղ մի շարք նախագծերը լուրջ ազդեցություն ունեցան Թուրքիայում ռազմաարդյունաբերական ենթակառուցվածքների զարգացման ու մասնագիտական կազմի պատրաստման վրա: Ռազմաարդյունաբերական տարբեր նախագծերը հնարավորություն տվեցին Թուրքիային որոշակիորեն ծանոթանալ ռազմական տեխնոլոգիաներին, արտադրական գործընթացին, ինչն էլ հետագայում հնարավորություն տվեց իրականացնել սեփական ռազմաարդյունաբերական ծրագրերը:

1980 թ. մարտի 29-ին ստորագրված Պաշտպանական և տնտեսական համագործակցության մասին (DECA) յուրր-ամերիկյան պայմանագիրը նոր էջ բացեց երկու երկրների ռազմական համագործակցության ոլորտում: Պայմանագիրը նախատեսում էր անվտանգության ոլորտում ամերիկյան օժանդակություն, ԱՄՆ-ին էլեկտրոնային ու այլ սարքավորումների բուրջական մատակարարում, ռազմական համատեղ արտադրություն: Այդ պայմանագրով զգալիորեն ավելացան ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիային արամադրվող ռազմական օգնության ծավալները, և Թուրքիան, Իսրայելից ու Եգիպտոսից հետո դարձավ

⁷¹ Տե՛ս Թուրքիայի ՊԱԳՎ-ի պաշտոնական կայք՝ <http://www.asn.gov.tr/TR/kuarsimsal/Documents/SP/yazis3.html>

⁷² <http://www.sasad.org.tr/sub.asp?tm=TARHCE>

Ամերիկյան ռազմական օվորություն թուրքիային 1980-1990 թթ. (մլն \$)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1980-1990
Ամերիկյան ռազմական օվորությունը Թուրքիայի դրամական արժեքները			57	110	130	215	206	312	312	410	412	2,164
Ամերիկյան ռազմական օվորությունը վարկերով	208	250	343	290	585	485	409	178	178	90	86	3,102
Ինքնաբերական օվորությունը	208	250	400	400	715	700	615	490	490	500	498	5,266

Աղբյուրը՝ USAK Yearbook of International Politics and Law 2009, ed. S. Laçiner, M. Özcan, International Strategic Research Organization, 2009, p. 174

ամերիկյան ռազմական օվորությունն ատացող երրորդ երկիրը⁷³։ Երկկողմ ռազմական նախագծերն ու ամերիկյան օժանդակությունը Թուրքիային հնարավորություն տվեցին մտածել սեփական ռազմական արդյունաբերության զարգացման ոլորտում պետական րադարակա-նություն վարելու ու ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման մասին։ Չնայած երկրի զինվորական ղեկավարությունը նույնպես չու-հագրված էր տեղական ռազմաարդյունաբերության ստեղծման գոր-ծում, այնուամենայնիվ, դրանում զգալի դերակատարություն ունեցավ Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալը, որի գլխավորած կառավարության կողմից իրականացված տնտեսական քարտեզի ստեղծմանն ու ռազմա-արդյունաբերության ոլորտում պետական աջակցությունը նպաստեցին բուրբ գործարարների կողմից այդ ոլորտում մասնավոր ներդրումների ավելացմանը⁷⁴։ Նշենք, որ բուրբ-ամերիկյան վերոնշյալ պայմանագիրը ժամանակային սահմանափակություն ուներ, և 1987 թ. մարտին դրա ժամկետը երկարացվեց մինչև 1990 թ.⁷⁵։ 80-ական թթ. սկզբից ամերիկյան վարչակազմը, վերաբերելով հզոր և կայուն Թուրքիայի համատեղությունը ամերիկյան ռազմաարդյունաբերական շահերին, էական էր համարում այդ երկրին ցուցաբերվող տնտեսական ու ռազմական օժանդակության ծրագրերը։ Ըստ ԱՄՆ-ի ռազմաարդարական ղեկա-վարության՝ բուրբական ՉՆՌ-ի արդյունաբերական ու համալրման ան-հրաժեշտություն էր առաջացել, որով փոխհատուցվելու էր նաև զենքի արգելի ընթացքում Թուրքիայի կրած նյութական ու ռազմական կո-րուտաները։ 1983 թ. Պենտագոնի գնահատումների համաձայն՝ 13 տարիների ընթացքում բուրբական բանակը ՆԱՏՕ-ի նվազագույն չա-փանիշներին հասցնելու համար պահանջվելու էր 18 մլրդ դոլար։ Ինչպես ԱՄՆ նախագահ Ռեյգանի, այնպես էլ ամերիկյան հաջող վարչակազմերի համար Թուրքիան դիպվում էր արևմտյան ռազմաար-դարական ու անվտանգության շահերի տիրույթում⁷⁶։ 1984 թ. սկսած ամերիկյան կողմը զգալիորեն ավելացրեց ռազմական ու անվտանգու-րյան ոլորտում Թուրքիային արժեք ապակցությունը։

Ընդհանուր առմամբ, Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում Թուրքիան իր ՉՆՌ-ի սպառազինության 79 %-ը ձեռք է բերել ԱՄՆ-ից։ 1950-1998 թթ. ընթացքում ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիային սպառազի-նության վաճառքի ծավալը կազմել է 11.6 մլրդ դոլար⁷⁷։

80-ական թթ. երկրորդ կեսից ԱՄՆ-ի աջակցությամբ Թուրքիայում սկսեցին իրականացնել ամերիկյան F-16 ռազմական ինքնաթիռների ամբողջական հավաքման աշխատանքներ։ Ամերիկյան Boeing, Sikorsky և այլ խոշոր ընկերությունների հետ միասին բուրբական ընկե-րությունները ներգրավվեցին ռազմական մի շարք նախագծերում։ Թուրքական TUSAŞ ընկերությունը ամերիկյան ընկերությունների հետ համագործակցության շրջանակներում սկսեց արտադրել և հավաքել ռազմական, տրանսպորտային ինքնաթիռներ ու ուղղաթիռներ՝ Մյուր-բեյի իր ռազմավիացիոն գործարանում⁷⁸։

2006 թ. հուլիսին ԱՄՆ-ը և Թուրքիան պայմանագիր ստորագրեցին, որի համաձայն այսուհետ երկու երկրներն իրականացնելու են համա-տեղ ռազմաարդյունաբերական ծրագրեր, և ԱՄՆ-ը Թուրքիային է տրամադրելու ռազմական նախագծերի հետ կապված նորագույն տեխնոլոգիաներ։ Համաձայնությունը վերաբերում է համատեղ ռազ-մական գիտահետազոտական-փորձարարական-ստորուկառույցային աշ-խատանքների իրականացմանը, որի շրջանակներում երկու երկրները

⁷³ USAK Yearbook of International Politics and Law 2009, ed. S. Laçiner, M. Özcan, International Strategic Research Organization, p. 173

⁷⁴ Կոչի սոսոյու, էջ 174

⁷⁵ U.S., Turkey extend agreement on defense and economic cooperation, US Department of State Bulletin, May, 1987

⁷⁶ Nasuh Uslu, The Cooperation Amid problems. Turkish-American Relations in the 1980s, p. 17, http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/MMTY/272_nasuh_uslu.pdf

⁷⁷ Nilufer Karacasulu Göksele, The Post-Cold War US-Turkey Partnership, Review of Social, Economic & Business Studies, Vol. 7/08, p. 119, <http://ibe.emu.edu.tr/journal/doc/78/08.pdf>

⁷⁸ <http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/lu-srm>

միմյանց են տրամադրելու ռազմական տեխնոլոգիաներին վերաբերող տեղեկություններ⁷⁹:

Թուրքիայի ՋՈՒ-ի սպառազինության արդիականացման ու ռազմաարդյունաբերության զարգացման գործում լուրջ դերակատարություն է ունեցել ճապարհայինը: 1990-ական թթ. կեսերից ռազմատեխնիկական ու ռազմաարդյունաբերության ոլորտում սերտ համագործակցություն սկսեց զարգանալ Թուրքիայի և Իսրայելի միջև, ինչը բխում էր երկու երկրների ռազմաքաղաքական շահերից: Ռազմատեխնիկական համագործակցության զարգացման անկյունաքարը հանդիսացավ 1996 թ. ստորագրված համաձայնագիրն ու դրան հաջորդած 12 արձանագրությունները: Իսրայելի հետ ռազմատեխնիկական համագործակցությունը Թուրքիային հնարավորություն տվեց իր ՋՈՒ-ն ապահովել նորագույն սպառազինությամբ ու համալրել նորագույն տեխնոլոգիաներով:

Թուրքիայի համար խիստ կարևոր էր այն հանգամանքը, որ ռազմաարդյունաբերության ոլորտում համաշխարհային արտադրանքներից համարվող Իսրայելի հետ համատեղ նախագծերը հնարավորություն կտան ծանոթանալ նորագույն ռազմական տեխնոլոգիաներին և ներգրավվել արտադրական գործընթացում: Իսրայելական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները բուռն կերպով սկսեցին մասնակցել բուրքական ՋՈՒ-ի սպառազինության արդիականացման ծրագրերին՝ ավիացիոն միջոցների, տանկերի, հրթիռների և այլն: Գրեթե բոլոր նախագծերում Թուրքիան պնդում էր բուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերություններին ներգրավելու անհրաժեշտության մասին⁸⁰:

Իսրայելա-բուրքական ռազմատեխնիկական համագործակցության ծավալների վերաբերյալ պատկերացում կազմելու համար հետաքրքիրություն են ներկայացնում հետևյալ ցուցանիշները: Իսրայելի ռազմաարդյունաբերական համալիրի կողմից 2000 թ. ստորագրված պայմանագրերի ընդհանուր արժեքը կազմել է մոտ 2,48 մլրդ, 2001 թ.՝ 2,58 մլրդ, 2002 թ.՝ 4 մլրդ, 2003 թ.՝ 3,02 մլրդ, 2004 թ.՝ 3,9 մլրդ դոլար: Այդ պայմանագրերում զգալի մասնարժի՞նը՝ 20-35 %-ը, պատկանել է Թուրքիային⁸¹:

2.2 Ռազմաարդյունաբերական համալիրն ու ռազմավարությունը

Աշտապես բարձր ճարտական պատրաստության վիճակում գտնվող ՋՈՒ ունենալու համար անհրաժեշտ են ժամանակակից մարտունակ սպառազինություն և ռազմական տեխնիկա, որոնք պահպանման ու արդիականացման համար պահանջվում են մեծ ֆանդեր, նյութական ու ֆինանսական միջոցներ: Այդ նպատակին է ծառայում ռազմական արդյունաբերությունը, որի գործունեությունը ուղղված է ժամանակակից ու բավարար միջոցներով և համակարգերով ՋՈՒ-ի ապահովմանը: Ռազմական արդյունաբերությունը անընդհատ զարգացող տեխնիկատնտեսական ու ծրագրային միջոցների մի համալիր է, որի վերականգնվողումն ու կատարելագործումը անմիջականորեն կապված են արդեն ձևավորված ու գործող տնտեսական այն ենթակառուցվածքի հետ, որը տվյալ ժամանակահատվածում ապահովում է պաշտպանական կառույցների անխափան գործունեությունը⁸²:

Թուրքիայի ՋՈՒ-ի սպառազինության ապահովման ու ռազմական արդյունաբերության զարգացման պետական ծրագրերի մշակման և իրագործման նպատակով տեղեղմվեց հատուկ մարմին: Ռազմականության խնդիր էր դրված երկրի բանակին անհրաժեշտ սպառազինությունն ու ռազմական տեխնոլոգիաները մշակել ու արտադրել երկրի ներսում, ինչպես նաև իրականացնել բանակի սպառազինության արդիականացման աշխատանքները, ինչը ավելի տնտեսապես ձեռնտու էր և կախման մեջ չէր դնում երկիրը այլ պետություններից: Մինչ այդ մարմինը ստեղծմանն ուղեկցողության ընդունումը, երկրում արդեն գործում էին ռազմական արտադրության ոլորտի մի շարք ընկերություններ, որոնց գործողություններն ու ծրագրերը չէին համակարգվում պետական ծրագրերով ու հստակ ռազմավարությամբ⁸³:

Ոլորտի հետ կապված օրենսդրական ու կառուցվածքային նախաձեռնությունները կազմված էին նյութական բազայի վրա մշակել պետական ռազմական երկարաժամկետ նախագծեր, որոնք իրականացվում էին ՊՆ-ի կողմից: 1985 բվականին ընդունված բիվ 3238 օրենքով ստեղծվեց Պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման և աջակցության վարչությունը (*Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı*), որը 1989 թ. վերակազմավորվեց որպես Պաշտպան

⁷⁹ ABD ile askeri teknolojide anlaşma, Bugün, 10.07.2006

⁸⁰ Lefebvre մամուլաձև տե՛ս Eugene Kogan, Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry, Conflict Studies Research Center, Middle East Series 05/43, Defence Academy of the United Kingdom, [http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05\(43\)-EK.pdf](http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05(43)-EK.pdf), p. 10-11

⁸¹ А. Гурьян. Турция-Израиль: по пути укрепления военного сотрудничества. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/24-01-06.htm>

⁸² Յու. Գ. Խաչատրյով, Ռազմական արդյունաբերությունը և նրա վերակազմավորման խնդիրները, Հայկական բանակ, 1, 2008, էջ 11

⁸³ DEFENCE 21, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Mart 2008.

http://www.ihcact.com.gov.tr/.../SAVUNMADERGILERI/DEFENCE21_DERGISI_Mart_2008.doc

նական արդյունաբերության գլխավոր վարչություն (այսուհետ՝ ՊԱԳՎ, բուրբ. *Savunma Sanayii Müsteferliği*): Նորաստեղծ այդ մարմինը իրականացնելու էր միասնական թե ռազմական արդյունաբերության զարգացմանն ուղղված նախագծեր, և թե արտերկրից սպասարկման մատակարարման խնդիրները⁵⁴:

ՊԱԳՎ-ն գտնվում է ՊՆ-ի կազմում, որը սակայն ունի հատուկ իրավական կարգավիճակ և սնվում է բյուջե: Թիվ 3238 օրենքով հաստատված է մի համակարգ, որի միջոցով իրականացվում են ռազմական արդյունաբերության և սպասարկման ձևերի ձեռքբերման բոլոր նախագծերը:

Պաշտպանական արդյունաբերության բարձրագույն համակարգող խորհուրդը (*Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu*) գտնվում է առնվազն տարին 2 անգամ երկրի վարչապետի և 13 անդամների մասնակցությամբ, կառավարության կողմից հաստատված ընդհանուր ռազմավարական ծրագրին համապատասխան իրականացնում ծրագրավորումն ու համակարգումը, տալիս հանձնարարականներ և ՋՈՒ ԳԸ-ի ռազմավարական ծրագրի շրջանակներում որոշում կայացնում անհրաժեշտ սպասարկման մատակարարման մեխանիզմներն ու եղանակները:

Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն (*Savunma Sanayii İcra Komitesi*) երկրի վարչապետի, ՋՈՒ ԳԸ պետի և պաշտպանության նախարարի մասնակցությամբ որոշում է կայացնում անհրաժեշտ զինատեսակների տեղական արտադրության կամ ուղղակի արտերկրից գնումների ճանապարհով դրանց մատակարարման վերաբերյալ, հայտարարում հայտամրցույթներ, ինչպես նաև ձեռքբերվելի սպասարկման ուսումնասիրման, արտադրության, նախատիպի ստեղծման, երկարամյակ սպասարկման ու այլ չիմնանատեսակների խնդիրների հետ կապված ՊԱԳՎ-ին տալիս հանձնարարականներ:

Մյուս մարմինը Ռազմարդյունաբերության աջակցման հիմնադրամն է (*Savunma Sanayii Destekleme Fonu*), որը հանդիսանում է ռազմարդյունաբերական ու ռազմատեխնիկական նախագծերի ֆինանսավորողը: Պաշտպանական արդյունաբերության վերահսկողության խորհուրդը (*Savunma Sanayii Denetleme Kurulu*), որի անդամները նշանակվում են կառավարության աշխատակազմի, ՊՆ-ի ու ֆինանս-

նրի նախարարության կողմից 2 տարի լիազորությունների ժամկետով, իրականացնում է ՊԱԳՎ-ի ու հիմնադրամի բոլոր գործառնությունների վերահսկողությունը⁵⁵:

Աղյուսակ 2

ՊԱԳՎ-ի հիմնական գործառնություններն են՝ արտադրական ոլորտի ենարավորությունների վերակազմակերպումն ու միավորումը պետական հստակ քաղաքականության շրջանակներում, ռազմական արդյունաբերության պետական ու մասնավոր հատվածի պլանավորման աշխատանքները, ռազմարդյունաբերական նախագծերի զարգացմանն ու նախատիպերի մշակմանն աջակցությունը, տեխնիկական ու տնտեսական գնահատումները ու որակի վերահսկողության իրականացումը, պետության անունից ոլորտի ընկերությունների հետ սպասարկման պայմանագրերի ստորագրումն ու արտադրական գործընթացի օժանդակությունը, արտադրամրի արտահանման և առևտրային ծրագրերի համակարգումը⁵⁶:

Թրոքիայի ՋՈՒ-ի կարիքների ապահովումն իրականացվում է ինչպես ուղղակի արտասահմանյան գնումներով, այնպես էլ տեղական ռազմարդյունաբերության միջոցով: Այդ գործընթացն անցնում է կառավարման հատուկ համակարգի մի քանի փուլեր: Նախ, ՋՈՒ-ի կարիքների ապահովման համար որևէ նախագիծ որոշվում է հավանության է արժանանում ԳԸ-ի կողմից, որից հետո հաստատվում է Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի միատու: ԳԸ-ի, ՊՆ-ի ու ՊԱԳՎ-ի սերտ համագործակցությամբ կազմվում է նախագիծ

⁵⁴ Savunma Sanayii Müsteferliği 2008 Yılı Faaliyet Raporu, s. 14.
http://www.ssm.gov.tr/TR/duyuru/arkuramsad_duyuru/ler/Pages/2008faaliyetraporu.aspx

⁵⁵ Savunma Sanayii Müsteferliği 2008 Yılı Faaliyet Raporu, s. 14-17
⁵⁶ Defence 21, Savunma Sanayii Müsteferliği, Mart 2008, http://www.ibracat.ssm.gov.tr/.../SAVINMADEGILIRI/DEFENCE21_DERGISI_Mart_2008.doc

պլանավորման ու բյուջեի համակարգը, որից հետո գնման կամ արտադրական գործընթացը կառավարում է իրականացնում է ՊԱԳՎ-ն⁶⁷:

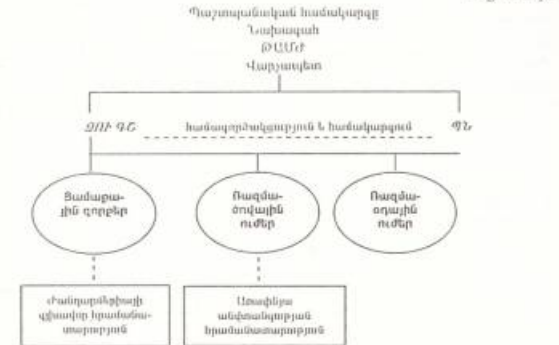
Ազգային պաշտպանության ծրագրավորման գործողությունները (*Milli Savunma Planlama Faaliyetleri*) Ազգային սրբատարանական սպանավորության հայեցակարգի ու այլ հիմնարար փաստաթղթերի հիման վրա, իրականացվում են ամերաժեշտ սպասարկության ձեռքբերման ուղղված պլանավորման, ծրագրավորման և բյուջետավորման համակարգին համապատասխան: Պլանավորման նախնական գործընթացում հստակեցվում են ՁՈՒ-ին ամերաժեշտ սպասարկություն կարիքները և կազմվում որանց ապահովմանն ուղղված Ռազմափորական նրատարային պլանը, ծրագրավորման գործընթացում կազմվում է Ազատիզման տասնամյա ծրագիրը (*On Yillik Tedarik Programi*), իսկ հետո այդեն կազմվում նախագծի բյուջեն⁶⁸:

Թուրքիայի Սահմանադրության 104-րդ հոդվածի համաձայն՝ երկրի նախագահը հանարվում է ՁՈՒ-ի փերագլոյն երամանատարը, որն իրավունք ունի որոշում կայացնել ՁՈՒ-ի կիրառման վերաբերյալ: Նախագահն է նշանակում ՁՈՒ պիսավոր շտաբի պետին, երավերան և նախագահում Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստերը: Ըստ 92-րդ հոդվածի՝ Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի (այսուհետ՝ ԹԱՄԺ, բուրբ. *Türkiye Büyük Millet Meclisi*) իրավասությանն է պատկանում պատերազմ կամ պատերազմական դրություն հայտարարելը, բուրբակական ՁՈՒ-երը այլ երկրներ ուղարկելը և այլ երկրների ՁՈՒ-ին երկրի անարժույթում գտնվելու բույլուկությունը: Նույն հոդվածի համաձայն, երբ ԹԱՄԺ-ը գտնվում է արձակուրտում կամ հնարավոր չէ այլ մարմնի հրատապ որոշումը, ապա ՁՈՒ-ի կիրառման մասին կարող է որոշում կայացնել երկրի նախագահը:

117-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ կառավարությունը վարչապետի պիսավորությանը երկրի անվտանգության ու պաշտպանության համար պատասխանատու է ԹԱՄԺ-ին: ՁՈՒ ԳՇ պետը հանդիսանում է ՁՈՒ-ի իրամանատարը և պատերազմի ժամանակ երկրի նախագահի անունից իրականացնում ՁՈՒ-ի պիսավոր երամանատարությունը: ԳՇ պետին կառավարության տաքայրերությանը նշանակում է երկրի նախագահը, իսկ նա իր պատասխանությունների ու գործողությունների համար պատասխանատու է վարչապետին: ՁՈՒ ԳՇ-ը իրականացնում է ՁՈՒ-ի ընդհանուր կառավարման ու իսկողությունը, մարտական

պատրաստվածությունը, պատերազմական կամ խաղաղ ժամանակաշրջանում գործերի սպերատիկ կառավարումը: Ազգային պաշտպանության նախարարությունը իրականացնում է գորակոչ և ՁՈՒ-ի հանայությունը, քանակի թիկունքային ապահովմանն ու աներաժեշտ սպանական տեխնիկայի ու սպասարկության ձեռքբերման, սպանական արդյունաբերության զարգացմանն ու վերահսկողության գործառույթներ: ԳՇ-ի, ՊՆ-ի և գորբերի տեսակների իրամանատարությունների միջև հարաբերություններն ու լիազորությունների շրջանակը սահմանվում է հատուկ օրենքով⁶⁹:

Աղյուսակ 3

Ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացման գործում մեծ կարևորություն է տրվում տարբեր գիտակրական հաստատությունների և ռազմարդյունաբերական ընկերությունների միջև կապի ապահովմանն ու համատեղ փոխգործակցությանը: Ռազմարդյունաբերական ընկերությունների, տարբեր կառույցների անճակագրի կատարելագործման և ռուսցման նպատակով ՊՆ-ի ենթակայությանը գործում է Ռազմական արդյունաբերության և տեխնոլոգիական կրթության կենտրոնը (բուրբ. *Savunma Sanayi ve Teknoloji Eğitim Merkezi*)⁷⁰:

⁶⁷ Savunma Sanayi Müstevarlığı Stratejik Planı 2007-2011, Stratejik Yol Haritası, 2007, http://www.ssm.gov.tr/TR/Anasayfa/Documents/SSM_SF_2007_2011.pdf
⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>
⁷⁰ <http://www.msb.gov.tr/birimler/>

Ռազմաարդյունաբերության զարգացման նպատակով համապատասխան բնագավառում գիտական և տեխնոլոգիական բաղաբաղանդությունն ու մշակումներն իրականացնում է Թուրքիայի գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհուրդը (TÜBİTAK), որը կատարում է նաև հետազոտություններ ու զարգացման նախագծեր տարբեր բնագավառներում⁹¹։

Ներկայումս բուրբական ռազմաարդյունաբերության ոլորտում գործում են մի քանի տասնյակ մասնավոր և պետական ընկերություններ, որոնց մեծ մասը միավորված են Պաշտպանական արդյունաբերության արտադրողների միության (SaSAD) և Ռազմաարդյունաբերողների միավորման (SADER) շրջանակներում, որոնք համակարգում են այդ ընկերությունների ավելի արդյունավետ գործունեությունը։ Թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության արտադրողների միությունը միաժամանակ հանդիսանում է նաև Եվրոպական ռազմաարդյունաբերական խմբի (*European Defence Industry Group*) անդամ⁹²։

SaSAD-ը հիմնադրվել է Թուրքիայի ՊՆ-ի առաջարկով ու հովանավորությամբ 1990 թ., որի նպատակը երկրում ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների համախմբումն ու նրանց միջև ակտիվ համագործակցության ապահովումը, այդ ոլորտում մրցունակության ու որակի բարձրագույնը աջակցելն է։ Հիմնադրման ժամանակ միությանը անդամակցել է ընդամենը 12 ընկերություն։ 2009 թ. դուրյամբ միությանը անդամակցում են շուրջ 100 ընկերություններ ու հաստատություններ։ Միությանն անդամակցում են բուրբական խոշորագույն այնպիսի ընկերություններ, ինչպես ASELSAN-ը, ROKETSAN-ը, Alp Havacilik-ը, FNSS-ը, Otokar-ը, MKEK-ը, MILSOFT-ը։ Միության գործառնությունն է նաև բուրբական տեղական ռազմաարդյունաբերության ներկայացուցչի համաշխարհային ռազմական շուկայում և միջազգային ոլորտում համագործակցության շրջանակների հաստատումը⁹³։

Թուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերություններն ըստ ոլորտների ու կազմակերպման ձևի

	Պետական ընկերություններ		Մասնավոր ընկերություններ	Արտասահմանյան համառոտ ընկերություններ
	Ռազմական գործարաններ	Ընկերություններ		
Օդային միջոցներ	Եվրոլենդի և Կաստրիի ուղևորության տեխնիկական պատարկման կենտրոն	TUSAS	BAYKAR MAKINA BÜYÜKORHÇI GLOBAL.	TUSAS MOTOR (TEI) ALP HAVACIJEK
Շանգային միջոցներ	Արվիթի, Թոնգուլ և Կաստրիի ռազմատեխնիկական պատարկման կենտրոն	İSIR	OTOKAR BMC HEMA NUKOL	FNSS MTU-TR
Մակային միջոցներ	Ղյուշլյուի, Մուսթոֆի, Իգմիշի ռազմական գործարաններ		Թուրքուսի (ավազի-մական ձևաարկություն)	YILDIZ
Էլեկտրոնային սարքավորումներ	Անկորայի ռազմաօդային տեխնիկական պատարկման կենտրոն, 252 կրամանաարդյունաբերական ռազմատեխնիկական պատարկման կենտրոն	ASELSAN HAVELSAN STM MKEK EHISIM TUBITAK UEAKE TUBITAK MAM	GATE MILSOFT SAVRONIK VESTEL SAVUNMA KOC-SYSTEM METEKSAN	AYESAŞ SELEX METAS SIEMENS ESDAŞ VELTES
Հրթիռային, երեսմային միջոցներ	252 կրամանաարդյունաբերական ռազմատեխնիկական պատարկման կենտրոն, Կայսերի և Անկարայի ռազմաօդային տեխնիկական պատարկման կենտրոն	MKEK ROKETSAN TUBITAK- SAFE TAPASAN	KALEKALIP SARSILMAZ BARIS GIRSAN TISAS	STOEGER

Աղյուսակ Savunma Sanayi Müsteferligi, 2009 Performans Programı, s.12

Ռազմաարդյունաբերական ընկերություններն ու գործարանները հիմնականում գտնվում են երկրի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում, ինչը պայմանավորված է Թուրքիայի այդ շրջաններում առավել զարգացած արդյունաբերական և տնտեսական զարգացած ենթակառուցվածքներով, ինչպես նաև գիտական-մտավոր ներուժի բազմա-

⁹¹ 1963 թ. հիմնադրված այդ պետական գործակալությունը հիմնականում տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացման ոլորված ծրագրեր է իրականացնում և գործում է որպես բուրբական կառավարության կից խորհրդակցական ժողովի գիտական-տեխնոլոգիական ոլորտում։ Ինտերդին պատվանդ 15 տարբեր հետազոտական ինստիտուտներում աշխատում են շուրջ 1000 մասնագետներ։

⁹² Տե՛ս Թուրքիայի գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհրդի կայք՝ <http://www.tubitak.gov.tr>

⁹³ <http://www.msb.gov.tr/birimler/>

⁹⁴ <http://www.sasad.org.tr>

արքայազմը: Ուզմանարդյունաբերական ընկերությունների ու գործարանների շուրջ 80 %-ը գտնվում է ԱՆԿարայում և Ստամբուլում:

ՅՁ-ի, ՌՕՌԻ-ի ու ՌՃՌԻ-ի զարգացման առանձին հիմնադրամները 1987 թ. միավորվեցին որպես Թուրքիայի ԱՌԻ զարգացման հիմնադրամ (թուրք. *Türk Silahı Kuvvetleri Geliştirme Vakfı*), ինչը ֆինանսական աջակցություն էր ապահովում ԱՌԻ-ի զարգացման ծրագրերին: Նույն թվականին ԹԱՄԲ-ի ընդունած օրենքով այդ հիմնադրամը ազատվեց բոլոր տեսակի հարկային պարտավորություններից: 1987 թ. այն միավորում էր 16 ընկերություն: 2001 թ. Թուրքիայի 500 ամենախոշոր ձեռնարկությունների ցանկում ընդգրկված 6 ընկերություն պատկանում էին այդ հիմնադրամին: 2002 թ. հիմնադրամի եկամուտը կազմել է 700 մլն դոլար, որի հիմնական մասը ծախսվել է ԱՌԻ-ի արդյականացման ու ռազմաարդյունաբերության զարգացման նպատակով⁹⁴:

Հիմնադրամը յուրք դերակատարություն ունի ռազմական արդյունաբերության զարգացման ու ծրագրերի իրագործման ոլորտում: Բացի այդ, հիմնադրամի կողմից Թուրքիայում կազմակերպվում են տարեկան ռազմական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսներ, որի նպատակը բուրբակային ռազմաարդյունաբերության ներկայացումն է միջազգային ռազմատեխնիկական շուկայում: Նման ցուցահանդեսները կազմակերպվում են 1993 թ. սկսած՝ ՊՆ-ի աջակցությամբ: 1993 թ. միև 2009 թ. Թուրքիայում կազմակերպվել են 9 լայնամասշտաբ ցուցահանդեսներ: Նման ցուցահանդեսների կազմակերպումը ոչ միայն հնարավորություն է տալիս ներկայացնել բուրբակային ռազմաարդյունաբերական արտադրանքը, այլ նաև յուրք հարթակ է հանդիսանում Թուրքիայի ու տարբեր երկրների ու ընկերությունների միջև ռազմատեխնիկական ու արդյունաբերության ոլորտում նոր սպայամագրերի ու նախագծերի ստորագրման համար: Վերջին տարիներին տարբեր երկրներ ձեռք են հետաքրքրություն են դրսևորում այդ ցուցահանդեսների նկատմամբ⁹⁵:

2007 թ. ցուցահանդեսին ներկայացված է եղել ավելի քան 494 պատվիրակություն 48 երկրներից, այդ թվում արտերկրների 10 պաշտպանության նախարարներ, 4 գլխավոր շտաբի պետեր, առանձին զորատեսակների 20 հրամանատարներ և այլն: Ցուցահանդեսի շրջանակներում ստորագրվեցին մի շարք համագործակցության նախագծեր բուրբակային ու արտերկրների մի շարք ընկերությունների միջև: Մաս-

նավորպես, բուրբակային FNSS ու Հորդանանի KADDB ընկերությունների միջև ստորագրվեց հորդանանյան բանակին մարտական ներկաների տրամադրման ու բանակում առկա ներքնաների արդիականացման վերաբերյալ փաստաթուղթ, այժմնապարտություն բուրբակային ու հարավկորեական ընկերությունների միջև՝ Կորեայի ՌՕՌԻ-ի հիմնադրամի և Կեթրայի համակարգի վերաբերյալ, ինչպես նաև միջազգային ու տեղական ռազմաարդյունաբերական նախագծերին բուրբակային ու արտասահմանյան ընկերությունների համագործակցության մասին շուրջ 3 տասնյակ սպայամագրեր⁹⁶:

2009 թ. ապրիլին Թուրքիայում անցկայացվեց IDEF 2009 Ռազմական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 45 երկրների շուրջ 283, ինչպես նաև տեղական 178 ընկերություն: Բաղկանման մեծ թվով ընկերություններ էին ներկայացված հատկապես ԱՄՆ-ից, Գերմանիայից, Մեծ Բրիտանիայից, Իտալիայից, Ֆրանսիայից, ինչպես նաև Հարավային Կորեայից, Արաբական Միացյալ Էմիրություններից (այսուհետև՝ ԱԷԷ), Շվեդիայից, Չինաստանից և այլ երկրներից: Ցուցահանդեսին մասնակցում էին այնպիսի համաշխարհային առաջատար ընկերություններ, ինչպես օրինակ՝ Boeing-ը, General Dynamics-ը, Lockheed Martin-ը⁹⁷:

Թուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները բաղկանման ակտիվորեն մասնակցում են միջազգային տարբեր ռազմական ցուցահանդեսներին, ինչը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն ներկայացնել բուրբակային ռազմաարդյունաբերության հասցողությունները, այլ նաև շահավետ պայմանագրեր ստորագրել տարբեր նախագծերի վերաբերյալ: Միայն 2008 թ. ընթացքում Թուրքիան ներկայացվել է 3 միջազգային նմանատիպ ցուցահանդեսներում, ստորագրել համադրական մի շարք սպայամագրեր:

Աղյուսակ 5

Ռազմաարդյունաբերական ցուցահանդես	Վայրը	Տարին և ամսվորը	Մասնակցած բուրբակային ընկերությունների քանակը
SOFEX 2008	Հորդանան	Մարտ-ապրիլ 2008	20 ընկերություն
DSA 2008	Մադագիսկար	Մայիս 2008	36 ընկերություն
IDEAS 2008	Պոլիտանո	Նոյեմբեր 2008	25 ընկերություն

⁹⁴ Ա. Ազալյան, Բանակի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում, Հարկանք ցանկ, թիվ 4, 2006, էջ 67

⁹⁵ A STATEMENT by TAFI, Defence Turkey, Vol 2 Issue: 7 Year: 2007.

http://www.defence-turkey.com

⁹⁶ Savunma Sanayi Gündemi, Ekim 2007, Sayı 2, s. 82-86

⁹⁷ IDEF- rekor katılmı, Milliyet, 28.04.2009

Ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման ռազմավարությունն ու կարևոր սկզբունքներն իրենց արտացոլումը գտան 1998 թ. մայիսի 25-ին թուրքական կառավարության կողմից հաստատված «Թուրքական ռազմական արդյունաբերության քաղաքականության և ռազմավարության հիմնարկային» փաստաթղթում (*Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi Esasları*)⁹⁸։ Փաստաթուղթը վերաբերում է ռազմական արդյունաբերության զարգացման ռազմավարությանն ու սրատափերության ապահովման հիմնական սկզբունքներին, ուստի կարևոր է անդրադառնալ դրանցից մի քանիսին: Ռազմական արդյունաբերության զարգացման ռազմավարությունն իրականացվում է երկրի ռազմական հայեցակարգի ու ռազմական պլանավորման ու ծրագրավորման գերատեսչական դիրեկտիվների հիման վրա⁹⁹:

Ռազմաարդյունաբերական քաղաքականությունը նախատեսում է տեղականի հետ միասին նաև օտար հատվածի համար թաց, դինամիկ կառույցով, արտահանման հնարավորություններով օժտված և միջազգային շուկայում մրցունակ, նորագույն տեխնոլոգիաներին հարմարեցված և տեխնոլոգիաներ արտադրելու հնարավորություններով օժտված, տեխնոլոգիական զարգացումների համապատասխան սեփական կարողությունները ապահովող, Թուրքիային բարեկամ կամ դաշնակից երկրների հետ համատեղ ռազմաարդյունաբերական կայուն համագործակցությունը հնարավոր դարձնող և տարբեր քաղաքական իրավիճակներից նվազագույն չափով ազդեցություն կրող ռազմական արդյունաբերության կառույց¹⁰⁰:

Ռազմաարդյունաբերության ռազմավարական հիմնարկայիններն են. որպես երկրի անվտանգության քաղաքային՝ թուրքական ՋՌԻ կարիքների կայուն ապահովում, այդ մաստակով քայքայ տեխնոլոգիաներին պատկանող ռազմական միջոցների և զինամուսնակների տեղական ճշակումներ ու արտադրություն, արտադրական տեխնոլոգիական ու նյութական լայն թափայի ստեղծում և ազգային ռազմաարդյունաբերության ներակառուցների ընդլայնում, տեղական հիմքի վրա սեփական տեխնոլոգիաների երկարաժամկետ զարգացում, մասնակցություն միջազգային ռազմաարդյունաբերական նախագծերին, տե-

ղական և օտարերկրյա մրցակցության համար թաց ռազմական արդյունաբերության ներակառուցների զարգացում:

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացումն իր մեջ պարունակում է ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական, տեխնոլոգիական նպատակներ, քանի որ թուրքական ընկերությունների ներգրավումը արդյունաբերության մեջ լուրջ նշան կհանդիսանա ընդհանրապես երկրի արդյունաբերական զարգացման համար, կնվաստի այդ ոլորտում գիտական և տեխնոլոգիական նորագույն ճշակումներին: Ռազմաքաղաքական առումով այն հնարավորություն կտա Թուրքիային դառնալ տարածաշրջանային տերություն և թարձարացնել միջազգային հեղինակություն¹⁰¹: Ռազմական արտադրանքի արտահանումը ոչ միայն ֆինանսական եկամուտներ ապահովի, այլ ավելի շատ ռազմավարական, ռազմաքաղաքական առավելություն կունենա Թուրքիայի համար¹⁰²:

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերական ծրագրերն ու ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացումը թացի զուտ ռազմական նպատակներից, Թուրքիայի համար նաև կարևոր արտաքին քաղաքական լծակներ են ապահովում: Մի կողմից այդ քայլերն ուղղված են նվազեցնել Թուրքիայի կախումը արտաքին մատակարարներից, մյուս կողմից էլ խոշոր ռազմական պայմանագրերն ու հայտաճրկումները Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքական նպատակների իրականացման լուրջ գործիք են դառնում¹⁰³:

1990-ական թթ. կեսերին արդեն հասավ քայլեր էին ձեռնարկվում երկարաժամկետ լայնածավալ ծրագրերի իրականացման ուղղությանը: Մյուս կողմից շրջանակներում թուրքական բանակին ու ռազմական արդյունաբերությանը մինչև 2007 թվականը նախատեսվել էր հատկացնել շուրջ 27 մլրդ դոլար¹⁰⁴: Մինչև 2007 թվականը ծրագրի իրականացումը կարելի է դիտել որպես թուրքական ՋՌԻ-ի արդյունաբերական կարճաժամկետ գործողություն: 1998 թ. թուրքական իշխանությունները երկարաժամկետ և հեռանկարային բավականին հավակ-

⁹⁸ Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi, Vizyon 2023 Projesi, Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli, Panel Raporu, Ek-12, TÜBİTAK, 2003.

⁹⁹ <http://www.vizyon2023.habikak.gov.tr/tek/nolojiogorusu/panelcer/savunmaazayvehavacilik/raporlar/son-EK-12.pdf>

¹⁰⁰ Լույս տեղում:

¹⁰¹ Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi, Vizyon 2023 Projesi...

¹⁰² Savunma Sanayii Hedefleri, Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli, ÖN RAPORU, Vizyon 2023 Projesi, Ek-4.

¹⁰³ http://www.vizyon2023.habikak.gov.tr/tek/nolojiogorusu/panelcer/savunmaazayvehavacilik/raporlar/SHU_EK4.pdf

¹⁰⁴ Տես FNSIS ընկերության գլխավոր տնօրինի գեկույցը «ՄԱԼԷ-ի հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված միջազգային կոնֆերանսում» <http://www.ssm.gov.tr>

¹⁰⁵ Elliot Hen-Tov, The Political Economy of Turkish Military Modernization, Middle East Review of International Affairs, Vol 8, No 4, (December 2004) p 50

¹⁰⁶ А. Гурьев Турция—Израиль: по пути укрепления военного сотрудничества. <http://www.imes.ru/ras/stat/2006/24-01-06.htm>

նուս ծրագիր առաջ քաշեցին՝ հատուտակելով ՋՈՒ-ի արդիականացման, որդեգրված սպառազինության ձեռքբերման համար 25 տարվա շրջանակներում ներդնել շուրջ 150 մլրդ դոլար: Նախատեսված է այդ ներդրումների մի գզայի հատվածն ուղղել երկրի ներսում բանակի կառուցման և պահպանմանը և լուրջ դերակատարություն տալ բուրգակեր ռազմաարդյունաբերական համալիրին¹⁶⁵:

Թուրքիայի ռազմական արդիականացման հիմքերը դրվեցին հատկապես 1991 թ. Պարսից ծոցի պատերազմի իրադարձություններից հետո, բանի որ Թուրքիայի զինվորական շրջանակները պարզ հասկացան, որ երկրի ՋՈՒ-ն իրենց բոլը և արդեն հնազանդ սպառազինության չեն կարող դիմագրավել 21-րդ դարի մարտահրավերներին¹⁶⁶:

Արդիականացման ռազմավարության հիմքում էական և հիմնական դերակատարություն է տրվում երկրի ռազմաարդյունաբերական համալիրին: 1996 թ. բուրգական ռազմական արդյունաբերության ընկերությունների ներկայացուցիչների հետ Թուրքիայի նախագահ Ա. Գեմիլընի անցկացրած խորհրդակցության ժամանակ մանրամասն ուսումնասիրվել են ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացմանն ուղղված հետագա պլանները, որի արդյունքում ՊՆ-ի կողմից մշակվել է այդ ուղղությամբ իրականացվելիք թափերի վերաբերյալ առանձին փաստաթուղթ¹⁶⁷:

Երբ 1996 թ. բուրգական ռազմաարդյունաբերական համալիրի կողմից իրականացվում էին շուրջ 45 ռազմական նախագծեր, ապա 2006 թ. բուրգական ռազմաարդյունաբերական նախագծերի թիվը կազմում էր 110՝ 15 մլրդ դոլար ընդհանուր արժեքով¹⁶⁸:

2005 թ. նյութերի բուրգական մամուլի տեղեկատվության համաձայն՝ Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն որոշել է ուժեղացնել երկրի թիկունքային ներակառուցվածքները, ինչի համար մտադիր է առաջիկա 10 տարվա ընթացքում 50 մլրդ դոլարի ներդրում ապահովել այդ ոլորտում: Հիմնականում պաշտպանական հիմնադրամի հաշվին կատարվելիք այդ ներդրումների շարքում են ապագայի ռազմական ուղղափոխներ համարվող ATAK կոչված 50 միավոր մարտավարական-հարվածային ուղղափոխների և

¹⁶⁵ Makina Inalat Sanayiye Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Bes Yıllık Kalkınma Planı, Ankara 2000, <http://ckulup.dpt.gov.tr/makina1/nik552.pdf>, Erdal İpekesen, Yeni savunma sanayi profili, http://www.icmpodcizisi.com.tr/kose/erdal_ipekesen05665/

¹⁶⁶ E. Hen-Tov, The Political Economy of Turkish Military Modernization, p. 30

¹⁶⁷ А. Косинков, Вооружение и боевая техника Турции // Восточноевропейский сборник. Вып. 2, М., 2001, стр. 212-217.

¹⁶⁸ Savunma Sanayiye Müsteşarlığı Stratejik Plan 2007-2011, <http://www.ssm.gov.tr>

AWACS ինքնաթիռների ձեռքբերումը¹⁶⁹:

Թուրքիայի կապալառուական ծրագրերում տեղ են գտել հետևյալ նախագծերը. ապագայի ռազմական ինքնաթիռների, 50 միավոր մարտավարական-հարվածային ուղղափոխների ձեռքբերում, ՋՈՒ-ի համար 50 միավոր ընդհանուր օգտագործման ուղղափոխների ձեռքբերում, Leopard 1 տիպի տանկերի արդիականացում, Sar-35 ռազմական նավերի արդիականացում, ստորջրյա և վերջրյա հսկողության և ստիճանման համակարգերի ներդրում, ինչպես նաև անօդաչու ինքնաթիռների, նոր տեսակի ոստիկանական-պարեկային, ստորջրյա պաշտպանական, մարտական, հետախուզական ոստիկանական և արվանձնո տարածքների անվտանգության ապահովման և որոնողակիրարական նավերի ձեռքբերման նախագծերը¹⁷⁰:

Ներկայումս գործողության մեջ է ՋՈՒ ԳՀ-ի հավանությանն արժանացած «ՊԼԳ-Վ-ի 2007-2011 թթ. ռազմավարական պլանը», որը հատկացնում է ռազմաարդյունաբերության զարգացման ու բանակի արդիականացման համար իրականացվելիք ողջ ռազմավարական ծրագրերը և առաջնահերթությունները: Ըստ այդ ռազմավարական ծրագրի՝ երկրի ռազմատեխնիկական կարիքների ապահովման առումով առաջնահերթությունը տրվում է տեղական հիմքի վրա մշակումներին ու արտադրական գործընթացին: ՋՈՒ-ի արդիականացմանն ու ռազմական արդյունաբերության զարգացմանն ուղղված թաղարական ուղղությունը կիրառում է 3 մոդել:

տեղական արտադրություն. որտեղ առաջնահերթությունը տրվում է բուրգական ընկերությունների կողմից նախագծերի մշակմանը և արտադրական բազայի ընդլայնմանը:

համատեղ կամ կոնտրոլիտմային արտադրություն. որտեղ, արդյունավետությունից ելնելով, կիրառվում է այլ երկրների կամ ընկերությունների հետ համատեղ մշակումների գործողություններ:

ուղղակի գնումներ կամ համատեղ արտադրություն. ինչը ենթադրում է պատրաստի արտադրանքի ձեռքբերում կամ համատեղ արտադրություն, որտեղ մասնակցում են բուրգական ընկերություններն ու ֆինանսական կապիտալի ներդրումները¹⁷¹:

¹⁶⁹ Akşam, 21.11.2005

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Savunma Sanayiye Müsteşarlığı Stratejik Plan 2007-2011...

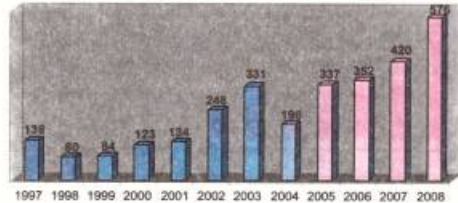
ՊԱԳՎ-ի կազմից իրականացվող և 2008 թ. ընթացքում ստորագրված մախակների իրականացման մոդելը

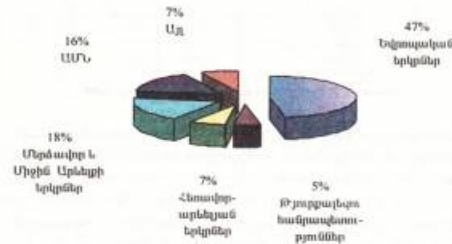
Ուսումնարարությունների կողմից շուրջ 30%-ը գործում են էլեկտրոնային, տեղեկատվական համակարգերի, 28%-ը՝ պլատֆորմի և համակարգերի ինտեգրացման, 4%-ը՝ ծրագրային ապահովման, համակարգչային և վարժասարքերի, 4%-ը՝ իրամանատարական հսկման և կառավարման համակարգերի, 19%-ը՝ տարբեր տիպի զինամթերքի, հրետանային համակարգերի ու այլ սպառազինության արտադրության ոլորտում և այլն¹¹²:

Մեծ կարևորություն է տրվում թուրքական ռազմական արտադրանքի արտահանմանը և այդ ուղղությամբ իրականացվելիք քայլերին: Վերջին տարիներին Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերությունը գրանցել է հաջողություններ մաև ռազմական արտադրանքի արտահանման ծավալների առումով: ՊԱԳՎ պետ Մ. Բայարը հայտարարեց, որ մինչև 2011 թ. մախատեսվում է թուրքական ռազմարդյունաբերական արտադրանքի տարեկան արտահանման ընդհանուր ծավալը հասցնել 1 մլրդ դոլարի: 2007 թ. դրությամբ այն կազմել է շուրջ 420, իսկ 2008 թ.՝ ավելի քան 570 մլրդ դոլար¹¹³:

Թուրքիայի ռազմարդյունաբերական արտադրանքի արտահանման ընդհանուր ծավալները (մլն \$)

Թուրքական ռազմարդյունաբերական արտադրանքի արտահանումն ըստ երկրների տեղաշին հարաբերակցությամբ

Աղբյուրը՝ Savunma Sanayii Gündemi, 2009/1, N.7, s. 65

2006-2007 թթ. ընթացքում արտահանման ծավալներով աչքի են ընկել հատկապես Otokar, TUSAŞ, TEI, HAVELSAN, ROKETSAN և մի քանի այլ ընկերություններ, որոնք հանդիսանում են ռազմարդյունաբերության առաջատարները: Ուսումնական արտադրանքի արտահանման

¹¹² Savunma Sanayii İhracatında Sorunların Belirlenmesi için Anket Uygulaması ve Değerlendirmeler, Savunma Sanayii Gündemi, 2009/1, Sayı 7, s. 63

¹¹³ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20081121.aspx>; Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan 2007-2011, s. 16, <http://www.ap.gov.tr/documents/planlar/SSMSP0711.pdf>

ման տեսակարար կշռում գերիշխում են հատկապես ռազմական մեքենաշինության և Լեկտրոնային, կապի համակարգերի ոլորտները¹¹⁴:

Աղյուսակ 8

2006-2007 թթ. ամենաշատ արտահանումն իրականացրած յուրրական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները (\$ մլն)

Ընկերություններ	2007	2006
Otokar	75 929	100.000
TEI	59 742	50.900
TUSAŞ	55.805	36.272
Hevelian	52.272	26.442
Roketsan	30.501	19.046
FNSS	19.742	11.817
Ascham	19.300	8.422
Yakapoglu	17.048	5.906
MKJ.K	12.196	4.946
Mercedes	9.566	76

Աղբյուրը Türk Savunma Sanayisi-Sektör Raporu 2008

Համեմատության համար նշենք, որ 2006 թ. Իսրայելի ռազմական արտադրանքի արտահանման ծավալները կազմել են 4,5 մլրդ դոլար, որով Իսրայելը դարձավ աշխարհի 5-րդ ռազմական արտադրանք արտահանող երկիրը՝ ԱՄՆ-ից, Ռուսաստանից, Մեծ Բրիտանիայից և Ֆրանսիայից հետո: Իսրայելական ընդհանուր ռազմական արտադրանքի շուրջ 75 %-ը արտահանվում է, և միայն 25 %-ն է բաժին հասնում այդ երկրի ՋՈՒԻ-ին¹¹⁵:

¹¹⁴ Türk Savunma Sanayisi Sektör Raporu 2008, s. 36, http://www.sasad.org.tr/dosya/eoc/SR-08-16-03-09_v5.pdf

¹¹⁵ Israel's Defense Exports Reached \$4.4B in 2006, <http://www.defenseindustrydaily.com, 11.01.2007>

Համաշխարհային առաջատար 15 ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների 2007 թ. իրականացրած վաճառքի ցուցանիշները

Ընկերություն	Երկիր	Մլն \$
Lockheed Martin	ԱՄՆ	38 513
Bosong	ԱՄՆ	32 080
BAE Systems	Մեծ Բրիտանիա	29 800
Northrop Grumman	ԱՄՆ	24 597
General Dynamics	ԱՄՆ	21 520
Raytheon	ԱՄՆ	19 800
EADS	ԵԱԲ	12 239
L-3 Communication	ԱՄՆ	11 240
Finmeccanica	Իտալիա	10 602
United Technologies	ԱՄՆ	8 761
Thales	Ֆրանսիա	7 246
SAIC	ԱՄՆ	6 511
KBR	ԱՄՆ	5 967
Honeywell	ԱՄՆ	5 000
General Electric	ԱՄՆ	4 500

Աղբյուրը Kayı Yacagan, Savunma Sanayisi Açısından Şirket Birleşmeleri, Savunma Sanayisi Gündemi, Ekim 2008

Թուրքիան իր տարեկան պաշտպանական բյուջեի շուրջ 35-50 %-ը ծախսում է սպառազինության ձեռքբերման նպատակով: Սպառազինության ձեռքբերման ուղղությամբ, պաշտոնական տվյալներով, տարեկան հատկացվում է միջինը 3-4 մլրդ դոլար, որից 1.5 մլրդ-ը ծախսվում է երկրի ներսում¹¹⁶: 2010 թ. համար ներկայացված պաշտպանական բյուջեն կազմում է շուրջ 15 մլրդ 118 մլն ԹԼ (մոտ 10 մլրդ 80 մլն \$), որից շուրջ 42 %-ը բաժին է ընկնում անձնակազմի վրա կատարվող ծախսերին, 47 %-ը՝ անհրաժեշտ սպառազինության ու ծառայությունների գնմանը և այլն¹¹⁷:

¹¹⁶ Türk Savunma Sanayisi Sektör Raporu 2007, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği,TOBB Yayın Sıra No: 2008/09, s. 9, <http://www.tobb.org.tr/ayinlar/sector/Savunma.pdf>

¹¹⁷ Bakan Genel. PKK, Türkiye'nin güvenliğine yönelik en önemli tehditdir, Zaman, 10.11.2009

Թուրքիայի սպառազանական բյուջեն

	Պաշտպանական բյուջեն (ԽԳ ԹԼ)	ՀՆԱ %	Պաշտպանական բյուջեի անը %
2000	4.136.500	2,5	-
2001	5.126.585	2,1	23,9
2002	8.234.969	2,3	60,6
2003	10.209.250	2,2	24,0
2004	10.911.847	1,8	-1,9
2005	10.977.067	1,7	9,6
2006	11.877.533	1,6	8,2
2007	13.052.398	1,5	9,9
2008	13.272.707	1,3	1,7
2009	14.532.622	1,3	9,5
2010	15.118.000	1,3	9,7
2011 ¹	17.744.453	1,3	11,3

(2008 թ. 1 ԱՄԵ ցուցիի փոխարինքը կազմել է 1.48 ԹԼ)

¹ 2011 թ. սպառազանական բյուջեի ենթադրությունները

Աղբյուրը՝ Milli Savunma Bakanlığı, Faaliyet Raporu 2008, s. 164,

www.msb.gov.tr /2008_Kurumsal_Mali_Durum_Beklentiler_Raporu.pdf

Ըստ Թուրքիայի ՊՆ-ի տվյալների՝ 2006 թ. դրությամբ այդ երկիրը սպառազանության ներմուծման ցուցանիշով աշխարհում գրադեցրել է 11-րդ, իսկ արտահանման ցուցանիշով 21-րդ տեղը¹¹⁶։ Հեղինակավոր Ստոկհոլմի միջազգային խաղաղության ուսումնասիրության ինստիտուտի տվյալներով (SIPRI) 2001-2005 թթ. Թուրքիան սպառազանության ներմուծման ցուցանիշով գրադեցրել է 8-րդ, իսկ արտահանման ցուցանիշով՝ 28-րդ տեղը¹¹⁷։

Ըստ 2007-2011 թթ. ռազմավարական ծրագրի՝ մինչև 2010 թ. երկրի ԶՈՒ-ին անհրաժեշտ ռազմական տեխնիկայի ու սպառազանության

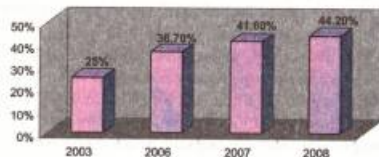
¹¹⁶ Savunma sanayinde ihracat atagi, Star, 02.02.2009

¹¹⁷ SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University press, 2006

չորը 50%-ը պետք է ապահովվի թուրքական տեղական ռազմասր- ղյունաբերության միջոցով։ 2008 թ. տեղական ռազմասրղյունաբերու- րյան միջոցով թուրքական ԶՈՒ-ի սպառազանության կարիքների ապա- հովումը հասել է շուրջ 44,2 %-ի¹²⁰։

Աղյուսակ 11

Թուրքական ԶՈՒ-ի կարիքների ապահովումը տեղական ռազմասրղյունաբերության միջոցով

Աղբյուրը՝ Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2008 Yılı Faaliyet Raporu

Հանձնատրայան համար ներկայացնենք տեղական արտադրու- րյան միջոցով ռազմական կարիքների ապահովումը ըստ մի շարք երկրների ցուցանիշների (2007 թ.).

Աղյուսակ 12

Երկրներ	Ռազմական կարիքների ապահովումը տեղական արտադրության միջոցով
Գերմանիա	80 %
Ֆրանսիա	90 %
Կորեայի Հանրապետություն	75 %
Մեծ Բրիտանիա	85 %
Իսրայել	79 %
Թուրքիա	37% (2008-44,2 %)
Հունաստան	25 %

Աղբյուրը՝ Türk Savunma Sanayisi Sektör Raporu 2008, s. 33:

http://www.sasad.org.tr/dosya/eoe/SR-08-16-05-09_v5.pdf

¹²⁰ Savunma Sanayii Müsteşarlığı Startejik Plan 2007-2011, s. 16, <http://www.sp.gov.tr/documents/planlar/SSMSP0711.pdf>

Ռազմավարական խնդիր է դրված առաջիկա տարիներին մեծացնել բուրդական ռազմաարդյունաբերության մասնակցության չափաբաժինը միջազգային բազմակողմ և հատկապես՝ ՆԱՏՕ-ի ռազմական տարրեր նախագծերում: Նախատեսված է մինչև 2011 թ. ՆԱՏՕ-ի ռազմաարդյունաբերական նախագծերում բուրդական մասնակցության չափը հասցնել 20 %-ի: 2008 թ. որոշյալը այդ ցուցանիշը կազմում էր 4 %¹²¹: ՆԱՏՕ-ի ռազմական նախագծերի հայտանքայիններին 2007 թ. բուրդական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների կողմից ներկայացվել է 212 առաջարկ, մրցույթներում հաղթել են 36 ընկերություններ¹²²: Դաշինքի կողմից հայտարարված մրցույթների շրջանակներում ընկերությունների ստանձնած աշխատանքների ծավալը նույն թվականին կազմել է 19 մլն դոլար, ինչը թավակախին ցածր ցուցանիշ է: Թուրքական մասնակցության նման փոքր բաժինը պայմանավորված է ճրտամով, որ ռազմական նախագծերում մեծամասամբ ներգրավվում են ամերիկյան ու եվրոպական առաջատար ընկերություններ, որոնք տեխնոլոգիական ու արտադրական առումով շատ ավելի զարգացած են:

Եթե մինչև 90-ական թթ. Թուրքիան հիմնականում բանակի կարիքերի համար գնում էր պատրաստի սպառազինություն արտերկրից, ապա 90-ականներից սկսեց իրականացնել մի շարք համատեղ ռազմաարդյունաբերական նախագծեր այլ երկրների հետ, իսկ վերջին տարիներին իրականացնում է ռազմաարդյունաբերական ինքնուրույն մշակումներ ու արտադրություն:

Աղյուսակ 13

1980-ական թթ.	1990-ական թթ.	2000...
Պաշտպանության ապաստանության գծում	Այլ երկրների հետ համատեղ ռազմաարդյունաբերական նախագծեր	Սեփական նախագծում և արտադրություն
Ռազմափող հրթրոսկայաններ (Ռազմաբարձարական ուղղաթիռներ Հարթվածային ուղղաթիռներ Առաջին յանվարական մոտորանավանդակներ և այլն	Տեղի տրամադրության ինքնարտոնքը Չրախանա մարտական մեքենաներ Շարթսիկան 11554 համակարգը Հետահարդարական միջոցներ և այլն	Stinger ՉՀՀ-ներ Մարտական մոտորանակներ Սուպեր ինքնարտոնք Ռուսմական ինքնարտոնք Հրետանային համակարգեր և այլն

2009 թ. ՊԱԳ-Կ-ի կողմից հաստատվեց ռազմաարդյունաբերության զարգացմանն ուղղված ռազմավարական փաստաթուղթ, որով որոշ կարգավորումներ են մտցվում այդ ոլորտում առաջնահերթությունների ու աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ: «2009-2016 թթ. ռազմաարդյունաբերության ոլորտների ռազմավարական փաստաթղթի» համաձայն՝ ռազմական մի շարք գործարաններ առաջիկայում կփակվեն, մի մասն էլ կտրվի մասնավոր հատվածին: «Ղյանքի իմնականում այն գործարաններն են, որոնք առանցքային նշանակություն չունեն ռազմական տեխնոլոգիաների ու ռազմական արտադրության ոլորտում: Հիմնական շեշտադրումը կատարվում է 2010-ի համար անհրաժեշտ նորագույն ռազմական տեխնոլոգիաների զարգացմանը երկրի ներսում՝ շխրախուսելով արտասահմանյան ռազմական արտադրանքի կրկնօրինակումը: Այդ փաստաթղթով սահմանված են նաև ռազմաարդյունաբերության առաջիկա 7 տարիների առաջնահերթությունները: Համաձայն դրա՝ մինչև 2012 թ. իրականացվելու են տարբեր դասի իրացանների, ծրագրավորվող ուսման և զենքերի համակարգերի, մինչև 2013 թ.՝ մինչև 6 մեծ հետահարդարական հատանակային համակարգերի մշակումներն ու արտադրությունը: Մինչև 2016 թ. արտադրվելու են ուղղաթիռներ և ուսումնական ինքնաթիռներ, ինչպես նաև փոքր հեռահարդարական հավաքողային իրրիոններ: Լուրջ ուշադրություն է դարձված անօդաչու սարքերի ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին, արբանյակների սպասարկմանն ու այդ ուղղությամբ ուսումնասիրություններին, ինչի նպատակով ստեղծվել է Արբանյակների մոնիտինգի և փորձարկման կենտրոն (*Uydu Montaj Entegrasyon ve Test Merkezi*)¹²³:

Ռազմական արդյունաբերության զարգացման գործում մեծ կարևորություն է տրված գիտահետազոտական-փորձարարական տնտեսությանը (*թուրք. Arastirma-Gelistirme, անգլ. Research & Development*) աշխատանքներին: Դա միջոցառումների մի համախոր է, որը ներառում է գիտահետազոտական աշխատանքներ, փորձնական արտադրություն և նախատիպերի մշակում՝ մինչև նախարանակային արտադրություն սկսելը: Թուրքիայի ռազմական R&D նպատակն է զարգացնել ռազմական բարձրագույն տեխնոլոգիաներն ու իրականացնել մշակումները, ռազմական արդյունաբերության ոլորտում մշակել նորագույն տեխնոլոգիաներ ու համակարգեր: Այդ նպատակով ռազմաարդյունաբերական ընկերություններն ու գիտակրթական հաստատությունները, համալսարանները հաստատել են համագործակցություն, որոնց շրջանակներում իրականացվում են գիտահետազոտական աշ-

¹²¹ Rakamlarla türk savunma sanayi, Star, 24.02.2008

¹²² Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2008 Yılı Faaliyet Raporu, s. 82

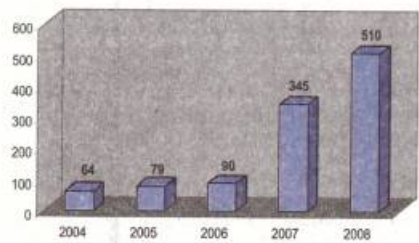
¹²³ Askeri fabrikalar özel sektöre açılıyor, Akşam, 10.06.2009

խատանքներ: Այդ ոլորտում առաջատարներից են համարվում Մսամբուլի տեխնիկական համալսարանը (İTÜ), Մերձավորարևելյան տեխնիկական համալսարանը (ODTÜ), Բողազքյի, Բիլբենքի և Աբաբյուրի անվան համալսարանները¹²⁴:

Թուրքական ռազմարդյունաբերական ընկերությունների ընդհանուր ծախսերը գիտահետազոտական-փորձարարական տրոստկոտրային մշակումների ոլորտում 2008 թ. կազմել է շուրջ 510 մլն դոլար, ինչն ամենախաղեղ մեծ ցուցանիշ է մատրոդ տարիների համեմատությամբ: 2004 թ. այդ գումարը կազմել է 64 մլն դոլար¹²⁵:

Աղյուսակ 14

Ռազմարդյունաբերական ընկերությունների գիտահետազոտական-փորձարարական (R&D) ծախսերը (\$ մլն)

Թուրքիայում վերջին տարիներին փորձում են բարենպաստ պայմաններ ստեղծել ընդհանրապես գիտահետազոտական-նորարարական մշակումների զարգացման, այդ ոլորտում խոշոր մեղրդրոմներ ապահովելու համար: ԽՆՊԻ-ը դրված թուրքական ՋՈՒ-ի մանրաժշտ զինատեսակների ու պաշտպանական համակարգերի ապահովման ոլորտում առաջնահերթությունը տալ ազգային ռազմարդյունաբերական համայիրին և այդ ոլորտայնք մեծացնել գիտահետազոտական-կոնստրուկտորային մշակումները: Գիտահետազոտական մշակումների վրա հիմնված արտադրության առաջնահերթություններն ու քաղաքականությունը սահմանելու համար ՊՆ-ի կողմից հաստատված է

Ռազմական հետադրությունների ու տեխնոլոգիաների պլանը (*Savunma Arayirma ve Teknoloji Planı- SAGTEP*): Վերոնշյալ փաստաթուղթը սահմանված նախագծերի իրականացումն ու աշխատանքների համակարգումն իրականացնում է ՊՆ Գիտահետազոտական-կոնստրուկտորային աշխատանքների և տեխնոլոգիայի կառավարման դեպարտամենտը (*Ar-Ge ve Teknoloji Dairesi Başkanlığı*)¹²⁶: Բացի այդ, ռազմական ոլորտում գիտական ու տեխնոլոգիական մշակումներ է իրականացնում TÖBİTAK-ը, որի ռազմական ու տեխնոլոգիական ոլորտի կառավարությանն աշխատանքների կառավարման ինժեներությունը 2005 թ. հաստատվել են ՊՆ-ի կողմից: Դրա կազմում գործում են տասնյակ գիտահետազոտական ինստիտուտներ, որոնցից մի քանիսը մասնավորապես են ռազմական տեխնոլոգիաների ոլորտում: 2008 թ. ռազմական քննազգատում գիտահետազոտական աշխատանքների համար TÖBİTAK-ը ծախսել է շուրջ 60 մլն ԹԼ: 2006 թ. այդ ցուցանիշը կազմել է 44.5 մլն, իսկ 2007 թ.՝ 50 մլն ԹԼ¹²⁷:

2009 թ. Թուրքիայի Գիտության և տեխնոլոգիայի խորհրդի (*Türkiye Bilim ve Teknoloji Kurulu*) միևնույն որոշում կայացվեց այդ ոլորտում գործունեություն ձագվող ընկերությունների մասնակցությամբ ստեղծել Գիտության և տեխնոլոգիայի ոլորտի մարդկային ռեսուրսների կառավարման ու համակարգման կոմիտե: Ընդունված որոշման համաձայն՝ նախատեսվում է 2013 թ. ընդհանուր գիտահետազոտական-փորձարարական տրոստկոտրային մշակումների համար հատկացվող գումարը հասցնել ՀՆԱ 2 %-ի¹²⁸: 2007 թ. Թուրքիայում գիտահետազոտական-փորձարարական տրոստկոտրային մշակումների ոլորտում իրականացված ծախսերը կազմել են ՀՆԱ-ի 0.76 %-ը (4.399 մլրդ լիրա), որի 65 %-ը հատկացվել է պետության, 35 %-ը՝ մասնավոր հատվածի կողմից: Այս առումով առաջատար իրերում է գտնվում Իսրայելը, որի ծախսերն այդ ոլորտում նույն թվականին կազմել են 4.53 %, որի զգալի մասը բաժին է ընկնում ռազմարդյունաբերության ոլորտին¹²⁹:

Եվրասիանման ժողովի կողմից պատրաստված հատուկ վեկույցում ամփոփվել են գիտահետազոտական մշակումներ իրականացնող

¹²⁴ Türk Savunma, Havacılık ve Uzay Sektörleri Değerlendirmesi, Savunma Havacılık ve Uzay Sanayii Panel Raporu/Ek-4, TÖBİTAK, Ankara, 2003, <http://www.vizyon2023.tubitak.gov.tr>
¹²⁵ Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2008 Yılı Faaliyet Raporu, s.78

¹²⁶ Գեպարտամենտը ստեղծվել է դեռ 1954 թ. ՋՈՒ Գ-Ը-ում, սրը 1959 թ. ցանկում է ՊՆ-ի կազմում: Տե՛ս http://www.msb.gov.tr/burimler/arge/himl/05A_argeprojelerimplanlanmass.htm
¹²⁷ Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, ed. A. Bayraktarlı. A. İnse, Temmuz 2009, TESEV, s. 161, <http://www.tesev.org.tr>
¹²⁸ Türkiye'den uzay yolunda dev adımlar, Yeni Şafak, 05.08.2009
¹²⁹ OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008, <http://www.oecd.org>

առաջատար ընկերություններն ու կազմակերպությունները, որոնցում տեղ է գտել նաև թուրքական Koç Holding-ը, որի ծախսերն այդ ոլորտում կազմել են 62.51 մլն եվրո: 2007 թ. ամենաշատ գումարները հատկացրել է ռազմական մեքենաշինության խոշոր BMC ընկերությունը, ինչը կազմել է 61 մլն ԹԼ: Ռազմական մշակումների ոլորտում ան է գրանցում ASELSAN ընկերությունը, որը գիտահետազոտական մշակումների ոլորտում պայմանագիր է ստորագրել ԴՆ-ի հետ, համաձայն որի ընկերությունը Բիլբենթի և Մերձավորարևելյան տեխնիկական համալսարանի հետ համատեղ իրականացվող մշակումների համար պետության կողմից ստացել է 30 մլն ԹԼ օժանդակություն¹³⁰: Ընկերությունում 2009 թ. հիմնվեցին 4 առանձին գիտահետազոտական կենտրոններ՝ տեղեկատվական-հաղորդակցման սարքավորումների, միկրոէլեկտրոնիկայի ու էլեկտրոօպտիկական միջոցների, ՌՏԿ-ների, էլեկտրոնային պատերազմի ու հեռախոսային միջոցների, պաշտպանական համակարգերի տեխնոլոգիաների ոլորտում, որոնցում աշխատում են ավելի քան 1000 մասնագետներ ու ինժեներներ¹³¹: Ընկերությունը գիտահետազոտական աշխատանքներին հատկացնում է իր տարեկան շրջանառության 7 %-ը: 2007 թ. ընկերության ընդհանուր վաճառքի ծավալները կազմել են 470 մլն դոլար, իսկ արտահանումը կազմել է շուրջ 20 մլն: Ընկերության ղեկավարությունը նպատակ ունի առաջիկա տարիներին արտաքին վաճառքի տարեկան ծավալները հասցնել 100-200 մլն, իսկ ընդհանուր տարեկան շրջանառությունը՝ 1 մլրդ դոլարի¹³²:

Հետախուզությունը¹³³, արդի տեղեկատվական կառավարումն ու ժամանակակից ռազմական կառավարման համակարգերը դարձել են 21-րդ դարի ռազմական գործողությունների առանցքային ոլորտները,

որոնցից է մեծամասամբ կախված ռազմական գործողությունների արդյունավետությունը, ինչը պայամանավորված է անհամաչափ մարտահրավերների առկայությամբ: Թուրքիայի ռազմարդարական վերահսակը ձգտում է ռազմական արդյունաբերությունը տանել դեպի արդի տեխնոլոգիաներն ու նորարարական մշակումները, ինչը կնպաստի արտահանման ծավալների մեծացմանն ու ստացված եկամուտները ԶՈՒ-ի կարիքներին ուղղելուն¹³⁴:

¹³⁰ Selçuk Oktay, "ARGE-100", Turkish Time, Ağustos 2007, Sayı 64, http://www.turkishtime.org/files/Arastirmalar/Ar-Ge/Ar-ge_100_2007.doc

¹³¹ Aselesan'da 4 AR-GE merkezi kuruldu, <http://www.haberturk.com,16.03.2009>,

<http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20090316.aspx>

¹³² Ընկերություն ընդհանուր ամենակազմի թիվը հասնում է ավելի քան 3200-ի, որից 1500-ը ինժեներներն ու մասնագետներն են: Ssü Aselesan, savunma sanayinde dünya devleri arasında... Milliyet, 07.09.2008

¹³³ Արևմտյան ռազմական տեսության մեջ կիրառվում են 3 տարբեր հասկացություններ, որոնք, բնականորեն հաշվով վերաբերում են հեռախուզությանը, այնուամենայնիվ ունեն հստակ դասակարգում և արտահայտում են տարբեր օպերատիվ-մարտավարական գործողությունների խնամանք (Intelligence, Reconnaissance, Surveillance): Ավելի մանրամասն տես The Battale Staff Smartbook, ed. Norman M. Wade, The Lightning Press, 2002; Judy G. Chizek, Military Transformation: Intelligence, Surveillance and Reconnaissance, //Report for Congress//, Updated January 17, 2003

¹³⁴ Andrew McGregor, *Arming for Asymmetric Warfare: Turkey's Arms Industry in the 21st Century*, The Jamestown Foundation, June 2008

ՅԱՍԱԶԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԱՐԻԻԱԿԱՆԱՆՈՒՄԸ ՈՒ ՈՒՍՏԱՆԱՐԳՅՈՒՆՆԵՐԻ ՌԵՍՏՐԱՆԻՔՅՈՒՆԸ

3:1 Զրահատեխնիկա, ստանկեր

Զրահամեքենաների (այսուհետ՝ ՉՄ, բոլոր *zırhli araç*), ինչպես նաև դրանց համար անհրաժեշտ զինատեսակների արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված է թուրքական Nurol Grup, FNSS Savunma Sistemleri և Otokar ընկերությունների գործարաններում:

Ցամաքային ռազմական միջոցների արտադրության ոլորտում խաչորագույններից համարվող FNSS ընկերությունը հիմնադրվել է 1987 թ. որպես առանձին նախաձեռնություն Nurol İnşaat ve Ticaret և FMC Corporation ընկերությունների միջև ստորագրված պայմանագրի շրջանակներում: 2005 թ. FNSS դարձավ Nurol Holding-ի և ամերիկյան BAE Systems ընկերության համատեղ բուրք-ամերիկյան ընկերություն, որի բաժնետոմսերի 51 %-ը պատկանում է Թուրքիային¹³⁷: Ընկերության արտադրացանկին են պատկանում մարտական մեքենաների րնտանյիին պատկանող բրդրուրավոր ACV-300 AAPC, ACV-300 IFV, ACV-SIFV, ինչպես նաև անհիվավոր Pars գրահասպատ մեքենաները: Քնացի արտադրությունից, ընկերության ձեռնարկություններում իրականացվում են նաև թուրքական քանակի հնացած մարտական մեքենաների արդիականացման աշխատանքներ¹³⁸:

Ընկերության հիմնադրման ժամանակ առաջին կարևոր խնդիրը Թուրքիայի ՉՄ-ի կախիցների համար տարբեր դասի ՉՄ-ների արտադրությունն էր, որում այն սկսեց լուրջ դերակատարություն ապահովել: 1988 թ. փետրվարին Թուրքիայի ՊՆ-ն մարտական մեքենաների ձեռքբերման հայտանքայուր հայտարարեց, և նույն րվականի մայիսին Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալի անմիջական մասնակցությանը FNSS ընկերության և ՊԱԳ-Վ-ի միջև պայմանագիր ստորագրվեց թուրքական քանակի համար 10 տարիների ընթացքում 1700 միավոր ՉՄ-ների արտադրության վերաբերյալ, որի ընդհանուր արժեքը կազմում էր չուրջ 1 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Փաստորեն, այդ գործարքը ոչ միայն ընկերության հետագա զարգացման, այլ թուրքական ճորատեղծ ռազմաարդյունաբերության ամենամեծ նախագիծը դարձավ:

Այդ ծրագրով նախատեսված արտադրությունն ու արտադրանքի հանձնումը վերջնականապես ավարտին է հասցվել 2000 թ.¹³⁷:

2000 թ. Թուրքիայի ՊՆ-ի հետ ստորագրված պայմանագրի համաձայն՝ ընկերությունը ստանձնեց թուրքական ՉՄ-ի համար սինկրուրական անձնակազմի փոխադրումների համար նախատեսված 550 միավոր ՉՄ-ների արտադրությունը, որոնք քանակին հանձնվեցին 2005 թ.: Նշենք, որ ընկերության քանցելով ՉՄ-ների տեղական քազայի արտադրությունը հասցվել է ավելի քան 80 %-ի: Ընկերությունը կարճ ժամանակահատվածում հաջողություններ է գրանցել նաև արտադրանքի արտահանման ոլորտում, տարբեր դասի ՉՄ-ներ և հետևակի մարտական մեքենաներ (այսուհետ՝ ՀՄՄ) արտահանելով Մալայզիա, ԱՄՆ, Սաուդյան Արաբիա, Ֆիլիպիններ և այլ երկրներ: 1997 թ. ստորագրված պայմանագրի համաձայն՝ ընկերությունն իր արտադրության մեքենաների առաջին խմբաքանակը վաճառեց ԱՄՆ-ին: Հատուկ պայմանագրի շրջանակներում, ընկերությունը 2001 թ. ավարտեց ԱՄՆ-ին 133 միավոր տարբեր դասի ՉՄ-ների հանձնումը: Սակայն, ծավալների առումով, ամենամեծ գործարքը նաև թուրքական ռազմաարդյունաբերության ոլորտում դարձավ 211 միավոր ՉՄ-ների վաճառքը Մալայզիային 2004 թ.: Ընկերությունն իրականացնում է նաև տարբեր երկրների ՉՄ-ում առկա սեփական արտադրության մեքենաների արդիականացման աշխատանքներն ու առանձին պահեստամասերի վաճառքը¹³⁸:

2004 թ. Սաուդյան Արաբիայի հետ ստորագրված պայմանագրի շրջանակներում ընկերությունն իրականացրեց սաուդյան քանակի M113 ՀՄՄ-ների վերանորոգման աշխատանքները՝ նույն ժամանակահատվածում ստանձնելով նաև Բահրեյնի, Ֆիլիպինների ու Բելգիայի ՉՄ-ի մարտական մեքենաների արդիականացման ու տեխնիկական համարման աշխատանքները¹³⁹:

Ընկերությունը ոչ միայն կարողացավ ապահովել թուրքական ՑՄ-ի կախիցները, այլ նաև իր բրդրուրավոր ու անհիվավոր Akinci և Pars ՉՄ-ներով դուրս եկավ սպառապիմությունների միջազգային շուկա, ինչը ապահովեց ոչ միայն ընկերության եռլինակությունը, այլ նաև թուրքական տեղական ռազմաարդյունաբերության զարգացումը:

2007 թ. հունվարին FNSS ընկերությունը պայմանագիր ստորագրեց Թուրքիայի ՑՄ-ի կրամանատարության համար «շարժական լուրացուր

¹³⁷ Տե՛ս FNSS ընկերության կայքը <http://www.fnss.com.tr>
¹³⁸ Նույն տեղում:

¹³⁷ <http://www.fnss.com.tr/v1/6/index.php?commenu=6>
¹³⁸ FNSS A Leader Company in Armored Combat Vehicles / Interview, Defence Turkey, Volume 2 Issue 10 Year 2008
¹³⁹ <http://www.fnss.com.tr/v1/6/index.php?commenu=6>

գրոհային կամրջի» արտադրությունն սկսելու վերաբերյալ: Նախագիծը կազմում է շուրջ 133 մլն դոլար, և նախատեսվում է առաջին արտադրանքը խանակին հանձնել 2010 թ.: Նախագծի համաձայն՝ նախատեսվում է 52 միավոր 8x8 Pars անվավոր «տանկերի» արտադրություն, որոնք էլ կազմելու են այդ գրոհային կամրջի կառուցվածքային ուղի համակարգը՝ 650 մետր երկարությամբ: Հնարավոր կլինի նաև օգտագործել որպես 150 մետր երկարությամբ առանձին 4 կամուրջներ: Նախագծի վերաբերյալ որոշում էր կայացվել դեռևս 2005 թ.: Համաձայն նախագծի պատասխանատուների՝ կամրջի նախագծումն ու արտադրությունն իրականացվելու է բարդ ինժեներների կողմից¹⁴⁰:

2008 թ. նոյեմբերին բուրբակաճ կողմը համաձայնության էր եկել Գերմանիայի հետ՝ 5Ձ-ի համար 36 միավոր LEGUAN տանկային կամուրջների ձեռքբերման վերաբերյալ, որի շրջանակներում բանակայություններ են անցկացվում Գերմանիայի սրաշտպանական տեխնոլոգիաների ու մատակարարման դաշնային ծառայության ու Krauss-Maffei Wegmann (KMW) ընկերության հետ: Հինմանակ մոնտաժն ու հավաքման աշխատանքներն իրականացվելու են Թուրքիայում¹⁴¹:

Ընկերությունն իրականացնում է նաև տարբեր սարմաչափի հրաձորների ու գրահաշտադակների արտադրություն, որոնք կցվում են ԶՄ-ներին: 2008 թ. FNSS և ASELSAN ընկերությունները արձանագրություն ստորագրեցին տարբեր դասի ԶՄ-ների համար «հեռավառավորվող ավտոմատ գրահաշտադակների» արտադրության վերաբերյալ: Արտադրվելիք գրահաշտադակն կներկայու է 24 կամ 30 մմ տրամաչափի հրանոթ, որի կրակի կառավարումն իրականացվելու է հեռավառավորվող ավտոմատ համակարգի միջոցով: Չրահաշտադակն ու մեխանիկական բաղադրամասերը արտադրվելու է FNSS, իսկ էլեկտրոնային ու կրակի կառավարման, ինչպես նաև պիչերային դիտարկման համակարգը ASELSAN ընկերության կողմից¹⁴²:

2008 թ. ապրիլին Մալայզիայի մայաբարդաթ Կուալա Լումպուրում կազմակերպված DSA 2008 միջազգային 11-րդ ռազմական ջուջահանդեսի շրջանակներում FNSS ընկերությունը պայմանագիր ստորագրեց՝ Մալայզիային 48 միավոր Adnan ԶՄ-ների վաճառքի վերաբերյալ, որի ընդհանուր արժեքը կազմում էր 72 մլն դոլար: Նախկինում ընկերությունն այդ երկրին է վաճառել 300 մլն դոլար արժեքով 211 միա-

վոր Adnan ԶՄ-ներ, որոնցից 65 միավորի հավաքման աշխատանքներն իրականացվելու էին Մալայզիայում¹⁴³:

Տարբեր դասի ԶՄ-ների արտադրության ոլորտում է գործում թուրքական BMC ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1964 թ. Իզմիր քաղաքում և պատկանում է թուրքական խոշորագույն Ծախարաչիական մեքենաշինության ոլորտում, վերջին 10 տարիներին լրջորեն ներգրավված է ռազմաարդյունաբերության մեջ: Ընկերությունը հանդիսանում է Թուրքիայի Ռազմաարդյունաբերողների միության (SaSAD) անդամ:

1970-ական թթ. մասամբ գործելով ռազմաարդյունաբերության ոլորտում (ինչպես արդեն նշել ենք, 1974 թ. բուրբակաճ ԶՄ-ի կողմից) Կիպրոսի Կյուսիսային մասը գրավելու պատճառով ԱՄՆ-ը և Եվրոպայի կազմակերպությունները Թուրքիայի նկատմամբ սպառազինության ձեռքբերման արգելափակումներ կիրառեցին, որի պատճառով թուրքական մի շարք գործարաններ ու ձեռնարկություններ, պետության պահանջով, սկսեցին իրենց արտադրական գործընթացում ներառել նաև ռազմաարդյունաբերության ոլորտը: Հ. Հ.) ընկերությունը մինչ օրս ԶՄ-ին է հանձնել սեփական արտադրության շուրջ հազար միավոր ԶՄ և լքջիտիկ սպահովման 3 հազար մեքենա: Բոլոր ստանձնած նախագծերով համընդհանրապես ընկերության կողմից ԶՄ-ին հանձնված մարտական մեքենաների թիվը կազմում է շուրջ 6 հզ. միավոր¹⁴⁴:

2008 թ. դեկտեմբերի 18-ի Թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի որոշման համաձայն՝ BMC ընկերությունը ստանձնել է թուրքական բանակի համար տարբեր դասի ռազմական մեքենաների արտադրությունն ու մատակարարումը: 2009 թ. ապրիլին ՊՆ-ի հովանու ներքո ստորագրվեց «Մարտավարական անվավոր գրահանքներին արտադրությունն ու մատակարարելու ԼԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխան 1850 միավոր 2.5 տ (4X4), 5 տ (4X4), 10 տ (6X6) գրահապատ (ակնադիմացկուն) անվավոր մարտական մեքենաներ: Դրանց համար որոշ բաղադրամասերի, հրանոթների ու կառավարման համակարգի արտադրությունը,

¹⁴⁰ <http://www.gubalten.ssm.gov.tr, 31.01.2007>

¹⁴¹ Turkey buys 36 LEGUAN bridge laying armoured vehicles, http://www.armyguide.com/eng/article/article_364.html, 28.04.2009; Türk Kara Kuvvetleri'ne "Leguan" döpingi, <http://www.savunmasanayi.net, 3.11.2009>

¹⁴² TSK 'ya insansız silah kulesi desteği, Haber 7, 22.03.2008

¹⁴³ Turkish defense industry conquers Asia, Today's Zaman, 22.04.2008, http://www.armyguide.com/eng/article/article_1018.html

¹⁴⁴ Karamche'men BMC'S: TSK'nın ve NATO'num aralarında ürettikleri, Akşam, 23.04.2009, TSK, BMC'nin yeni ürettiği zırhlı araçları la teröre dur diyecek!

<http://www.otogundem.net/guncel/tsk-bmc-in-yeni-uretilen-zarhli-aracariyla-terore-dur-diyecek.html, 23 Nisan 2009>

ՊՆ-ի հետ ստորագրած պայմանագրի համաձայն, իրականացնելու է AELSAN ընկերությունը: Ըստ պայմանագրի՝ մեքենաները մաս-մաս ՁՈՒ-ին պետք է հանձնվեն 25 ամսվա ընթացքում¹⁴⁵:

Ընկերության հրապարակած տվյալների համաձայն՝ մինչ օրս ընկերությունը Թուրքիայի ՁՈՒ-ին է հանձնել 1000 միավոր ՁՄ և 3 հզ. ռիկուների ապահովման ռազմական մեքենաներ: Բացի այդ, ընկերությունը տարբեր դասի մեքենաներ է մատակարարում ՆԱՏՕ-ի անդամ մի շարք երկրների¹⁴⁶:

2009 թ. արվելին Թուրքիայում անցկացված IDEF 2009 ռազմարդյունաբերական միջազգային ցուցահանդեսի շրջանակներում ընկերությունը ցուցադրության հանձնել էր նոր արտադրության BMC-350-16 Z և BMC-250-10 Z բազմախողովոնայ ՁՄ-ները, որոնք պաշտպանված են ինչպես ականների պայթյուններից, այնպես էլ համարված են լավատիկ գրահով: Ընկերության այդ նոր մոդելները, արդեն իսկ ստորագրված պայմանագրերի համաձայն, մատական կիրառության կհանձնվեն ՁՈՒ-ին: Նախատեսվում է նաև իրականացնել վաճառք այլ երկրներին¹⁴⁷:

ՁՄ-ների և ՀՄՄ-ների արտադրության ոլորտում վերջին տարիներից հաջողություններ է գրանցում բուրբակի մեկ այլ Նուրո ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1976 թ. և ռազմարդյունաբերության բնագավառում սկսել է նախագծեր իրականացնել 1992 թ.: Ընկերությունը ՊՆ-ի կողմից ստացել է ռազմական արտադրանքի բողարկման, վերահսկողության ու որակի կառավարման հավաստագրեր ու գաղտնիության պահպանման պարտավորություն: Ընկերությունը, բացի պատրաստի ռազմական արտադրանքից, արտադրում է նաև այլ բաղադրամասեր, որոնք կիրառվում են ռազմարդյունաբերության տարբեր ոլորտներում¹⁴⁸:

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան Արևելյան Գերմանիայի ձեռք էր բերել 350 միավոր խորհրդային արտադրության ԵՄ-60ԼԵ գրահավոխադրիչներ, իսկ ավելի ուշ՝ ԵՄ-80 ՁՄ-ներ: Դրանց բազայի վրա բուրբակյան ռազմարդյունաբերական ընկերությունները սկսեցին իրականացնել վերամշակումներ ու փոխակերպման աշխատանքներ: Նույն ժամանակահատվածում Նուրո ընկերությունը սկսեց համագործակցել ռումինական Ratmil ընկերության հետ՝ խորհրդային

ԵՄ-60 գրահավոխադրիչի բազայի վրա նոր փոխարամիջոցների արտադրության շուրջ: Երկկողմ ռազմարդյունաբերական աշխատանքների արդյունքում ընկերությունը սկսեց արտադրել նոր գրահավոխադրիչներ (6x6 RN 94), որոնք համարված էին ամերիկյան մշակման ավտոմատ փոխանցման համակարգով, դիզելային հզոր շարժիչով և այլն¹⁴⁹:

6x6 RN 94 մակնշիչ գրահավոխադրիչը հանդիսանում է ընկերության արտադրության առաջին ՁՄ-ն, որի բազայի վրա հետագայում արտադրվել են նույն դասի այլ մեքենաներ: Ընկերության գործարաններում իրականացվում է նաև ՁՄ-ների համար նախատեսված տարբեր տրամաչափի հրամրոքների ու հրամրային աշտարակների արտադրություն: 2002 թ. ընկերությունն իր իսկ արտադրության մատական մեքենաների համար սկսեց արտադրել 25 մմ տրամաչափի հրամրափողեր ու հրամրային աշտարակներ: 2003 թ. երևան հանվեց Toms 4x4 փնվորական անձնակազմի փոխարումների համար նախատեսված մարտական մեքենաների նոր շարքը: Թուրքական այլ ընկերությունն առավելապես աչքի ընկավ իր EJDER ՁՄ-ների արտադրությամբ, որի առաջին նմուշներն արդեն պատրաստ էին 2007 թ.: Նոր դասի EDJER 6 x 6 ՁՄ-ն նախատեսված է ինչպես անձնակազմի արագ ու շարժունակ փոխադրումների, այնպես էլ թե՛ մատական գործողությունների ու կրակի ապահովման համար: Նախագծման և արտադրական աշխատանքները տեղե է 2 տարի: Նշենք նաև, որ այս դասի բուրբակյան արտադրության մեքենաներ կան վրացական ՁՈՒ-ում, որոնք հատկապես են Թուրքիայի կողմից¹⁵⁰:

Նուրո և FNSS ընկերությունները համատեղ իրականացնում են Սաուդյան Արաբիայի ավելի քան 600 միավոր տարբեր դասի ՁՄ-ների արդիականացումն ու վերանորոգումը մինչև 2010 թ., որի ընդհանուր արժեքը կազմում է 540 մլն դոլար¹⁵¹:

IDEF 2009-ին բուրբակյան Otokar ընկերությունը ներկայացավ իր նոր գրահամբեմաներով, որոնք պատկանում են Cobra ՁՄ-ների ընտանիքին, սակայն ավելի կատարելավորված, անվտանգության ու պաշտպանության համակարգերով ավելի հազվեցված: Թուրքական Koç Holding կորպորացիային պատկանող Otokar ընկերությունը ստեղծվել է 1963 թ., որը գործում է քաղաքացիական մեքենաշինության

¹⁴⁵ BMC'den Savunma Bakanligi'na 300 milyon euroluk zerhli arac, Sabah, 23.12.08.
¹⁴⁶ Kazanilmactan BMC'ni TSK'ni ve NATO'na araclari uretiyor, Akşam, 23.04.2009
¹⁴⁷ http://www.armyrecognition.com/2009_mois_news_articles/idef_2009_online_show_news_daily_exhibition_international_defence_industry_fair_information_descript.html
¹⁴⁸ Sb'u Nuroi ընկերության կայք, <http://www.nurolmakin.com.tr/index>

¹⁴⁹ М. Мартюс. Военно-экономическая политика Турецкой Республики и ее сотрудничество с зарубежными странами // Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии. (Сборник статей), ИНИИВБ, М., 2002, стр. 377-378
¹⁵⁰ Mayın Saldırlarına Karşı Türk Yarımı 'Ejder', Milliyet, 03.02.2009
¹⁵¹ Nuroi, 600 Saudi zerhlesim 540 milyon dolara yemiyor, Sabah, 05.02.2009

ու ռազմական արդյունաբերության ոլորտում: 2009 թ. մայիսին ընկերությունը Թուրքիայի ՊՆ-ի հետ ստորագրեց պայմանագիր, ՋՌՒ-ի կարիքների համար անվավոր ծառայական մեքենաների դասին պատկանող 861 միավոր ՋՄ-6ների և ՆՄՄ-6ների արտադրության վերաբերյալ, որոնք յուրյական բանակին կհանձնվեն 1 տարվա ընթացքում: Ընկերությունը ՋՌՒ-ի կարիքների համար առաջին ծառայական մեքենաների արտադրությունը սկսել է 1987 թ.:

Ընկերության փորձարաններում 1987 թ. սկսած հավաքվում է արտադրվում են Land Rover Defender 90, 110 և 130 մոդելի ամենազանգացներ և Akrep մարտական մեքենաները, որոնք մինչ օրս կիրառության մեջ են ՋՌՒ-ի ու անվտանգության մարմինների տարբեր ստորաբաժանումներում: Այս դասի մեքենաները տարբեր տարիներին արտահանվել են մի շարք երկրներ: Մասնավորապես, 1995 թ. ընկերությունը Ալժիրին է վաճառել 700 միավոր Akrep մարտական մեքենա, իսկ 2001 թ. ստորագրված 20 մլն դոլար արժողության պայմանագրով՝ 600 միավոր Land Rover Defender 110 մոդելի ամենազանգացներ, որոնք մաս-մաս պատվիրատուին են հանձնվել 2002 թ.: Երկն դասի 300 միավոր մեքենաներ են վաճառվել նաև Թունիսին՝ 2001 թ. ընթացքում¹⁵²:

2008 թ. նոյեմբերին ընկերությունը Cobra մարտական մեքենաների վաճառքի վերաբերյալ 43 մլն դոլար արժողության պայմանագիր ստորագրեց, որոնք պետք է պատվիրատուին հանձնվեն 2009 թ.¹⁵³:

Ընկերության գլխավոր տնօրեն Ս. Գյոթպյուշի ներկայացրած տվյալների համաձայն՝ Otokar ընկերության շահույթը 2008 թ. կազմել է 70 մլն դոլար, իսկ արտադրանքի վաճառքն ավելացել շուրջ 25 %-ով՝ նախորդ մի րանի տարիների համեմատությամբ: Ընկերության արտադրության ավելի քան 25 հզ. միավոր մարտական մեքենաները կիրառվում են մերձավորարևելյան, եվրոպական ու ասիական 15 երկրներում¹⁵⁴:

Թուրքիայի ՅՁ-ի կարիքների համար ՊԱԳ-Ա-ն տեղակայված մրցույթ է հայտարարել, որի շրջանակներում ՅՁ-երը համարվելու են նորագույն մարտական մեքենաներով: Նախատեսվում է ՅՁ-երի համար ձևոր բերել 336 միավոր հատուկ նշանակության և 1075 միավոր զինատեսակներ կրող մարտական մեքենաներ¹⁵⁵: Հառուել նշանակության

մեքենաները նախատեսվում են հետախուզական դիտարկման, քիմիական, կենսաբանական, ռադիոակտիվ ու միջուկային հետախուզություն սպասվելու, իսկ զինատեսակներ կրող մեքենաները՝ տարբեր դասի երրորդային, հակատանկային համակարգերի ու նոնականետերի կիրառության համար: Երազիրն իրականացվելու է բացառապես տեղական ռազմարդյունաբերության միջոցով, որի մասնակցության համար հայտ են ներկայացրել FNSS, Hema Endüstri և Otokar ընկերությունները: Արտադրական այդ ծրագիրը խինանավորվելու է Պաշտպանական արդյունաբերության հիմնարարի կողմից¹⁵⁶:

Ավելի ներդրումներ են կատարվում յուրյական բանակի համար «ժայռնական տանկերի» արտադրության ոլորտում: Կողմնորոշվելով «ժայռնական տանկերի» նոր սերնդի նախատիպի որոշման հարցում՝ Թուրքիան սեփական ՋՌՒ-ի համար 1000 միավոր նոր սերնդի տանկ արտադրելու ծրագիր հաստատեց, ինչի համար հինական արտադրողներ են ընտրվել յուրյական BMC, FNSS և Otokar ընկերությունները¹⁵⁷:

Թուրքիայի ՅՁ-ի կարիքների համար 1996 թ. հաստատվեց «ժամանակակից տանկ» նախագիծը, որը, սակայն, ի հայտ եկած մի շարք խնդիրների պատճառով ժամանակավորապես դադարեցվեց: Եվ դա փոխարեն 2000 թ. որոշում կայացվեց իրականացնել յուրյական բանակի Leopard 1 և M60 տանկերի արդիականացման աշխատանքները, ինչն ուղղակի ժամանակավոր լուծում էր՝ մինչ հիմնական տանկերի ձեռքբերման մանրամասների ճշգրտումն ու նախագծի սկսելը: 2004-2005 թթ. ՊԱԳ-Ա-ն BMC, FNSS և Otokar ընկերությունների միջև անկազմվեցին խորհրդակցություններ՝ Թուրքիայում ժամանակակից տանկերի նախագծման ու արտադրության վերաբերյալ: Տեղական հնարավորություններով տանկերի արտադրության ALTAY նախագծի վերաբերյալ որոշում կայացվեց, ըստ որի՝ անհրաժեշտ տեխնոլոգիաները ձեռք են բերվելու արտերկրյից, իսկ նախագծումն ու արտադրությունը իրականացվելու է Թուրքիայում¹⁵⁸:

Նախագծի նպատակն է յուրյական բանակի հնացած տանկերը փոխարինել երրորդ սերնդի տանկերով: Կողմնորոշվելով «ժայռնական տանկերի» նոր սերնդի նախատիպի որոշման հարցում՝ ՊԱԳ-Ա-ն որոշում է կայացրել սեփական ՋՌՒ-ի համար 250 միավոր նոր սերնդի տանկ արտադրել, ինչի համար հիմնական արտադրող է ընտրել յուր-

¹⁵² N. Gilby, Nurturing Turkey's War Machine, Turkey and The Arms Trade 1998-2002: A Process, March 2003

¹⁵³ Otokar zinhil arası satacak, Yeni Safak, 18.11.2008

¹⁵⁴ Sevdar Gorgüs, Savunma Sanayii İnde Kara Platformu, Savunma Sanayii Gündemi, Temmuz 2008, s.17, Otokar yeni nesil askeri araçlarıyla IDEF 2009 fuarına katıldı, <http://www.otokar.com.tr>, 04.05.2009

¹⁵⁵ Oduva süper zırhlı araçlar geliyor, Star, 2009-04-30

¹⁵⁶ Kara Kuvvetleri, süper zırhlı araçlarla takviye edilecek, Zaman, 30.04.2009

¹⁵⁷ Milliyet, 18.07.2006

¹⁵⁸ ALTAY Projesi, Milli İmkanlarla Modern Tank Üretimi, Savunma Sanayii Gündemi, Temmuz 2008, s.80

ըլակ Հոլդինգ-ին պատկանող Otokar ընկերությունը: Նոր տանկերի արտադրությունը կազմակերպվելու է այդ ընկերության Ալարազարի գործարանում: Հայրենական տանկերի արտադրության հարցը բնաճարկվել է դեռևս 1996 թ., սակայն մեծ ծախսատարության պատճառով դադարեցվել էր 2004 թ.: Թուրքիան ALTAY անվանակոչված տանկերի արտադրության ոլորտում համագործակցելու է Հարավային Կորեայի հետ: 2008 թ. հուլիսին հարավկորեական Hyundai Rotem է Otokar ընկերությունների միջև ստորագրված շուրջ 400 մլն դոլար արժողության պայմանագրի համաձայն՝ հարավկորեական կողմը պետք է օգնի բուրբակային տանկերի արտադրության գործում՝ ապահովելով անհրաժեշտ տեխնոլոգիաներով: Արտադրության մշակումներն ու սեփականության իրավունքը պատկանում է Թուրքիային: Տանկերի նախագծման, նախատեսվող արտադրության, փորձարկումների ու որակական ստուգումների ընդհանուր բյուջեն գնահատվում է 500 մլն դոլար, քանի որ նորագույն տեխնոլոգիական լուծումներ են անհրաժեշտ լինելու: Նախատեսվում է մինչև 2012 թ. ավարտել նախատիպերի արտադրությունը, է անմիջապես սկսել առաջին խմբաբանակի հերթական արտադրությունը: Ընդհանուր արտադրական գործընթացի պատասխանատվությունը դրված է բուրբակային 3 ուղծաարդյունաբերական ընկերությունների վրա: Otokar ընկերությունը իրականացնելու է տանկի մեխանիկական համակարգի, ASELAN-ը՝ էլեկտրոնիկ սարքավորումների ու կապի միջոցների, իսկ MKEK-ը՝ հիմնական կրակային փողի ու գրանի արտադրությունը: Արտադրվելիք այդ տանկերի վրա օգտագործվելու է 120 մմ տրամաչափի հրափող:

MKEK ընկերությունը որպես ենթակապալառու ՊԱՎ-վի որոշմամբ ներգրավված է տանկերի արտադրության ALTAY թախապծոմ: 2008 թ. հուլիսի 29-ին բուրբակային այդ ընկերության ու Hyundai-Rotem ընկերության միջև ստորագրվեց տեխնիկական օժանդակության ու տեխնոլոգիաների փոխանցման մասին համաձայնագիր, ինչի շրջանակներում այդ ընկերությունը ստանձնեց արտադրվելիք տանկերի 120 մմ տրամաչափի հիմնական զենքի համակարգի արտադրությունը: Բայց այդ, 2008 թ. նոյեմբերին ALTAY նախագծի հիմնական կապալառու հանդիսացող Otokar ընկերությունը պայմանագրի ստորագրեց MKEK ընկերության հետ՝ տանկերի հիմնական զենքի համակարգի նախագծման ու արտադրության վերաբերյալ¹⁹⁹:

Նոր արտադրվելիք տանկերը համարված են լինելու քիմիական, փրկողական ու միջուկային հարձակումների դեմ պաշտպանական

հատուկ համակարգերով: 1500 ձիաուժ հզորության շարժիչը հնարավորություն կտա ժամում մեծացնել 70-80 կմ արագություն: Այն կարող է գործել նույնիսկ 4 մետր ջրի խորության պայմաններում: Ըստ բոլոր գերնորականների՝ նոր արտադրվելիք մեկ միավոր տանկը իր հնարավորություններով կարող է կատարել ներկայումս բուրբակային բանակի միասին վերցրած 4 միավոր M48 տանկերի գործառնությունը: Այն հնարավորություն կունենա անընդմեջ ընթանալ մինչև 500 կմ է շարժման ընթացքում կրակ արձակել¹⁹⁹: Նշենք, որ հարավկորեական վերը նշված տանկը իրենից ներկայացնում է ամերիկական Abrams M-1 տանկի տեղայնացված, է որոշակի փոփոխված սարքերակը:

Միաժամանակ Թուրքիան սկսել է նաև իր բանակի տանկերի արդիականացման լայնածավալ ծրագիրը: 2005 թ. նոյեմբերին ՊԱՎ-վի է Իսրայելական ռազմական արդյունաբերության (Israel Military Industries) ընկերության ու Elbit Systems ընկերության միջև ձեռք բերված համաձայնությունը՝ Իսրայելին ստանձնեց բուրբակային բանակի 170 միավոր M-60 տանկերի արդիականացման ծրագիրը՝ 688 մլն դոլար արժողությամբ: Նախատեսված է դրանք մի շարք բնութագրերով համապատասխանեցնել վերջին սերնդի իսրայելական տանկերին: Իսրայելական Merkava տանկերից բուրբակային տանկերին կփոխարենն ու 120 մմ տրամաչափի հրանոթը: Թուրքական տանկերի արդիականացման վերաբերյալ պայմանագիր էր կնքվել դեռևս 2002 թ., սակայն տեխնիկական պատճառներով հետաձգվել էր դրա իրագործումը: Տանկերի որոշ թաղադրամասերի արտադրությունն սկսվել էր 2006 թ. վերջին, իսկ նոր տանկերի րողարկումը՝ 2007 թ. սկսվեց բուրբակային Կայսերի թաղաքում: Նույն ծրագրի շրջանակներում M-60 տանկերը հանդերձավորվել են մի շարք համակարգերով, որոնք օգտագործվում են իսրայելական Merkava 4 տանկերում, է այդ 170 տանկերը նորացված ձևով Թուրքիան պետք է ստանար 2009 թ.¹⁹⁹: Սակայն նախագծի իրականացումը հետաձգվել է մինչև 2011 թ., քանի որ արդիականացված տանկերի հետ կապված իսրայել էին եկել տեխնիկական որոշ խեղություններ: 2009 թ. սեպտեմբերին արդեն ավարտվել

¹⁹⁹ Makina ve Kimya Endustrisi Genel Müdürlüğü, 2008 yılı Faaliyet Raporu, s. 16

¹⁹⁹ Milli tank için doğmeye başladı, Milliyet, 30.07.2008, 500 milyon \$'lık proje OTOKAR'ın, Yeni Şafak, 30.07.2008, Türkiye'nin ilk milli tankı Altay, Otokar'la start veriyor, Sabah, 30.07.2008

¹⁹⁹ Hürriyet, 23.11.2005

էին 100 միավոր տանկերի արդիականացման աշխատանքները, որոնք հանձնվել էին Թուրքիայի ՑՂ-ին¹⁶²:

2005 թ. նոյեմբերին Գերմանիան 298 միավոր Leopard-2 տանկ է վաճառել Թուրքիային: ԳՂ-Հ-ի պաշտպանության նախարարությունը հավատել է, որ նույն թվականի նոյեմբերին Բեռլինում կողմերը պայմանագիր են ստորագրել Թուրքիա 298 տանկ մատակարարելու մասին: Պայմանագրի համաձայն՝ պետք է մատակարարվեին մարտական այնպիսի մեքենաներ, որոնք գտնվում էին բուրժուական պահեստում և չէին օգտագործվում: Թուրքիան մաս առաջարկ էր ներկայացրել Բեռլինին՝ բուրժուական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող տանկերի արդիականացման վերաբերյալ¹⁶³:

Իրականացվում են նաև Leopard 1, M60 և այլ դասի տանկերի արդիականացման ու տեխնիկական համալրման աշխատանքներ: Մասնավորապես, 2002 թ. ՊՆ-ի կողմից ASELSAN ընկերությունը ստացավ բուրժական բանակի 160 միավոր Leopard IA1 տանկերի արդիականացման ու կրակային համակարգի վերազինման ծրագրի իրականացման պարտավորությունը՝ 160 մեկ դոլար ընդհանուր արժեքով¹⁶⁴: Երազիրն ամբողջությամբ ավարտվեց 2009 թ. նոյեմբերին և, ընդհանուր առմամբ, արդիականացվել է 170 միավոր տանկ, որոնք վերազինվել են ASELSAN ընկերության նախագծման կրակի կառավարման Volkon համակարգերով¹⁶⁵:

ASELSAN ընկերությունը ստանձնել է նաև այլ երկրների տանկերի արդիականացման աշխատանքները: Մասնավորապես, 2009 թ. ընկերությունը պայմանագիր ստորագրեց Չիլիի ՋՌԻ-ի ռազմական գործարանի (FAMAE) հետ՝ այդ երկրի բանակի 100 միավոր Leopard տանկերի արդիականացման վերաբերյալ: Պայմանագիրը ներառում է նաև այդ երկրի ՋՌԻ-ի կարիքների համար էլեկտրոնային պայթյալի,

տեղեկատվական համակարգերի, հրամանատարական հսկողության, ՀՕՊ միջոցների ոլորտում հասագործակցության զարգացում¹⁶⁶:

Նոր սերնդի տանկերի արտադրության նախագիծը, կարևոր է սակ, տեղական ռազմական արտադրության ամենախոշոր ծրագրերից է, որ երբևէ առաջադրվել է ՊԱԳՎ-ի կողմից:

2009 թ. նոյեմբերին բուրքական Hema Defense և Hattat Holding ընկերությունների հետ ՊԱԳՎ-ն ստորագրեց պայմանագիր՝ Թուրքիայի ՋՌԻ-ի համար տանկային փոխադրիչների ու կցատանկերի արտադրության վերաբերյալ: Ըստ պայմանագրի՝ մինչև 2010 թ. վերջը ՋՌԻ-ին են մատակարարվել 45 միավոր փոխադրիչ, որոնք նախատեսված են M60 և նոր սերնդի տանկերի փոխադրումներն իրականացնելու համար¹⁶⁷:

Վերջին շրջանում բավականին ակտիվացել է ռազմատեխնիկական ոլորտում համագործակցությունը Թուրքիայի ու Հարավային Կորեայի միջև: Ըստ բուրքական արդյունքների՝ բուրքական կողմը պատասխանում է ավելի քան 100 մեկ դոլարի գինատեսակներ գնել, այդ թվում 155 մեկ տրամաչափի ինքնագնաց իրևանային համակարգը:

Ցամաքային միջոցների ու հատկապես տարբեր դասի ՋՄ-ների արտադրությունը համարվում է Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության ամենամեծ ու առավել խտստուննայից ճյուղերից: Ռազմարդյունաբերության վերընշյալ հատվածի աշխատանքների ընդհանուր ծավալը 2007 թ. կազմել է 300 մլրդ, իսկ արտահանումը՝ 120 մլրդ դոլար, ինչը կազմում է ընդհանուր բուրքական ռազմարդյունաբերական արտադրանքի արտահանման շուրջ 30 %-ը: Ռազմական մեքենաշինությունը 2009-2016 թթ. ռազմարդյունաբերության ոլորտների ռազմավարական փաստաթղթով համարվում է առանցքային զարգացման ոլորտներից և որպես ռազմավարական նպատակ՝ նախատեսվում է մինչև 2010 թ. հատվածի ընդհանուր աշխատանքային ծավալը հասցնել 750 մլրդ, իսկ արտահանումը՝ 300 մլրդ դոլարի¹⁶⁸:

¹⁶² Jorailider tanklarda geci vitesi unuttu, <http://www.haberturk.com>, 07 09 2009
¹⁶³ Almanya'dan Leopard 2'ler geliyor, Milliyet, 09 11 2005 (նրի համար տեսձոր, մինչև 2007 թ. Թուրքիան Գերմանիայից մեծ է քելել 298 միավոր Leopard-2, 300 միավոր Leopard 1 տանկ, 300 միավոր ինչ BTR-60 խորհրդային արտադրության պահպանվող տարածվող, 30 միավոր RF-4 դասի հետախուզական ինքնարկի, G-3 և այլ դասի ինքնաձիվ, KPG-7 KPG-7 խորհրդային արտադրության հատաստելիքն ներառանելու: Almanya'dan tanklara izin çıktı, <http://www.ihassonadakika.com>, 06 05 2009. Նշենք, որ Գերմանիայից մեծը քելված խորհրդային արտադրության նվաճ է այլ գինատեսակներ շատ են հայտնվել Արդյունաբերում:

¹⁶⁴ Hedef Türk malı tank, Radikal, 22 09 2002
¹⁶⁵ Leopard-1 tankları modernize edildi, Star, 12 11 2009

¹⁶⁶ IDEF 09' da Aselsan, Aselsan, N 2, 2009, s. 10; Aselsan, Şifli tankların modernleştirilerek, Sabah, 29 04 2009
¹⁶⁷ Yerli tank taşıyıcı araç ve römoör için imzalar atıldı, <http://www.savunmasanayi.net>, 07 10 2009
¹⁶⁸ 2009-2016 Savunma Sanayii Sektörü Strateji Dokümanı, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Nisan 2009, ss. 13-16, http://www.ssm.gov.tr/TR/kturumsal/Documents/2009_SSSS.pdf

3:2 Հրիտահրետամային համակարգեր

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության ոլորտում գործում են մի քանի ընկերություններ, որոնք մասնագիտացված են ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության ու տարբեր վիճակոստակների արտադրության ոլորտում: Հրիտային տեխնոլոգիաների, գեներատորային համալիրների (այսուհետ՝ ՋՀՀ), հրետամային համակարգերի արտադրության ոլորտում գործում են թուրքական ROKETSAN, ASELSAN ու MKEK ընկերությունները, ինչպես նաև մի քանի այլ ընկերություններ տարբեր բաղադրամասերի արտադրական գործընթացում:

Հրիտային արտադրության ոլորտում է մասնագիտացած ROKETSAN թուրքական ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1988 թ., իր գործունեությունն սկսել է Եվրոպական կոնսորցիումի համար Stinger ՋՀՀ-ների FIM-92 հրիտների շարժիչների արտադրությամբ: Ընկերությունը հիմնականում գործում է հրիտային համալիրների, ինչպես նաև առանձին բաղադրամասերի նախագծման ու արտադրության ոլորտում: Ընկերության բանկետներն են Թուրքիայի ՋՈՒ զարգացման հիմնադրամբ, ASELSAN է MKEK ռազմարդյունաբերական ընկերությունները¹⁶⁶: Այդ ընկերությանն է պատկանում փոքր հեռահարության հրիտների, ինչպես նաև հրիտների տարբեր բաղադրիչների՝ վեկտորային կառավարման մասերի, մարտավայելիկների, կառավարման համակարգերի արտադրությունը, ինչպես նաև ՌՕՌ-ի կամար RAPIER Mk-2 ՋՀՀ-ների հրիտների արտադրությունն ու արդիակահանգումը: Ընկերությունն այժմ աշխատանքներ է իրականացնում Թուրքիայի ՋՈՒ-ի համար մեծ հեռահարության ՀՕՊ համալիրների ստեղծման համար: Հակատանկային հրիտների ծրագրի շրջանակներում ընկերությունը թուրքական քանակին տրամադրեց սեփական նախագծման T-122 MBRL է T-107 MBRL համակարգային կրակի ռեակտիվ համակարգ (այսուհետ՝ ՆՎՌՀ), որոնք ընդհանուր թվով ներկայումս թուրքական քանակի սպառազինության մեջ կազմում է շրջը 90 միավոր¹⁷⁰:

Ընկերությունը վերջին տարիներին ստանձնել է փոքր և միջին հեռահարության հակատանկային հրիտների նախագծման ու արտադրության պարտավորությունը, որ առաջադրվել էր Պաշտպանական արդյունաբերության խոյնիղի նխառում: Փոքր հեռահարության հրիտների նախատեսված են մարտական մեքենաների վրա, իսկ միջին

հեռահարության հրիտները՝ արտադրության մեջ գտնվող T-429 ATAK հարվածային ուղղափոխների վրա տեղադրվելու համար¹⁷¹:

ROKETSAN թուրքական ընկերության տնօրեն Հ. Բայառը 2005 թ. վերջին հայտարարեց, որ տարբեր տեսակի հեռահար գործողության հրիտների արտադրության համար ընկերությունն ունի բոլոր անհրաժեշտ մարդկային, գիտական և տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքները:

Թուրքական աղբյուրների համաձայն՝ այժմ Թուրքիայում աշխատանքներ են ընթանում 1000 կմ հեռահարության քայխտիկ հրիտների նախագծման ու արտադրության ուղղությամբ, որոնք արտադրությունը սկսվելու է առաջիկա տարիներին: Սակայն ըստ թուրք մասնագետների՝ հնարավոր են այդ աշխատանքները ձգձգվեն, ինչը կառված է տեխնոլոգիական բարդությունների հետ: Հրիտային նախագծերն ի պաշտոնի բավ ծանոթ թուրքական պահեստագործի գեներալ Ա. Ռուդոլֆի համոզմամբ՝ չնայած, որ Թուրքիան արդեն որոշակիորեն արդիակառուց է հրիտների տեխնոլոգիաներին և կարող է ինքնուրույն իրականացնել աշխատանքները, այնուամենայնիվ, դեռևս բարդություններ են առկա հեռահար հրիտների արտադրության ոլորտում: Հստ նրա մտրկայուն ավելի իրատեսական է մինչև 600 կմ հեռահարության հրիտների արտադրությունը, որի ուղղությամբ տարվում են հստակ աշխատանքներ¹⁷²:

2002 թ. հունվարի 14-ին թուրքական Milliyet թերթը հրավարակցեց մի հոդված, որում նշվում էր, որ Թուրքիայում արտադրված առաջին քայխտիկ հրիտի փորձարկումն անցել է հաջող: Թերթի տեղեկատվություն համաձայն՝ «J missile» կոչվող հրիտը չինական տեխնոլոգիաների հիման վրա թուրքական ROKETSAN ընկերության կողմից ճման առաջին արտադրանքն էր: Դրա առաջին փորձնակն արձակումը կատարվել է 2001 թ. դեկտեմբերին՝ Ստամբուլի մերձակա արմատնով շրջակայքում: Հստ թերթի հաղորդման՝ փորձարկված այդ հրիտը հանդիսացել է չինական M-7 հրիտի կառավարման և ուղղորդման համակարգով ավելի կատարելագործված նախատիպը՝ 150 կմ գործողության շառավղով¹⁷³: Թուրք-չինական համագործակցության արդյունքում ստացված տեխնոլոգիաների շնորհիվ Թուրքիայում 2002 թ. հաջողությամբ սկսվեց YILDIRIM B-611 անվանումն ստացած հրիտ-

¹⁶⁶ Siva Roketsan ընկերության կայք՝ <http://www.roketsan.com.tr>

¹⁷⁰ <http://www.roketsan.com.tr/122eng.html>

¹⁷¹ Hürriyet, 07.05.2008.

<http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basimbulteni/Pages/20080505.aspx>

¹⁷² Türkiye 1000 kilometrelik füzele üretilcek, <http://www.haberturk.com>, 2008-09-03

¹⁷³ С. Сардановский, Аспекты полуголодного беззастенчивости Черноморья

<http://www.hsng.crimeainfo.com/03-Sardanosky-rt/>

ուայնի համալիրի փորձարկումները, որի հետահարությունն, ըստ բուրավակա տվյալների, հասնում է մինչև 250 կմ, իսկ բախտակի հրթիռի թաշը՝ 1200 կգ: Ներկայումս այն Թուրքիայի S2-ի սպառազինության մեջ գտնվող ամենամեծ հեռահարության հրթիռային համալիրն է¹⁷⁴: Հարկ է նշել, որ որոշ մասնագետներ կասկածի տակ են դնում նման քննարկարժեքի հավաստիությունը: Մինչև 2007 թ. այդ նախագծի մասին գրեթե հստակ տեղեկատվություն չկար, միայն այդ նույն թվականին տեղի ունեցած շքերթի Ժամանակ պարզ դարձավ, որ այդ նույն «J missile» անվանումը կրող հրթիռը հանդիսանում է մարտավարական YILDIRIM հրթիռային համալիրը: Չնայած հիշյալ համալիրի մասին չկան լիարժեք տեղեկություններ, հայտնի է, որ ROKETSAN ընկերությունն աշխատանքներ է իրականացնում դրանց կատարելագործման ուղղությամբ¹⁷⁵:

Ընկերությունն առաջիկայում նպատակ ունի էլ ավելի մեծացնել արտադրության շրջանակները՝ դառնալով հրթիռաշինության առաջատար ընկերություն: Ընկերության կողմից արտադրված ՀԿՌՀ-ները բուրքական արտադրության առաջին նման արտադրանքն էին, որ արտահանվեցին մի շարք երկրներ: Մասնավորապես, ԱՄՆ-ի հետ ստորագրված համաձայնագրի շրջանակներում ընկերությունը փոխանցեց T-122 ՀԿՌՀ-ներ, ինչպես նաև ստանձնեց այդ երկրի ՋՌՌ-ում գտնվող 122 մմ տրանսչափի ՀԿՌՀ-ների արդիականացման աշխատանքները: Մինչև 2008 թ. ընկերության արտահանման մասկվները կազմել են շուրջ 500 մլն դոլար¹⁷⁶:

Ընկերությունը երկար ժամանակ աշխատանքներ էր իրականացնում «օդ-երկիր» դասի «Cirit 2.75» լավերային կառավարման հակատանկային հրթիռի ստեղծման ուղղությամբ, որը պետք է օգտագործվի T-129 ATAK հարվածային ուղղաթիռների կողմից: Հրթիռների փորձարկումը հայտնի էր անցավ 2008 թ.: Այժմ արդեն աշխատանքներ են իրականացվում 2010 թ. սկսած դրանց խմբաբանակային արտադրությունն սկսելու ուղղությամբ¹⁷⁷:

¹⁷⁴ Operasyonda Yeni Füzeler de Denendi, <http://www.cukhaber.com>, 17.12.2007, "Turk füzeleri Yunanistan'ı varabilen", <http://www.ajansge.com>, 15.07.2008

¹⁷⁵ Anda Mecvutluga, Turkish Surface to Surface Rocket and Missile Systems - III, Air Combat Information Group (ACIG), http://s1885677001.online.de/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=47, 21.07.2008

¹⁷⁶ http://www.iskv.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=70

¹⁷⁷ Jereed (Cirit) (Turkey), Air-launched rockets,

<http://www.janes.com/extracts/extract/jaw/jaw052.html>, June's Defence Weekly, Vol. 46, Issue 15, 15 April 2009, p. 32

Թուրքիան 80-ական թթ. վերջից տարբեր նախագծեր մշակեց S2Հ-ների ու երեսունայնի նոր համալիրների ձեռքբերման, համատեղ արտադրության ու տեխնոլոգիաների զարգացման ուղղությամբ: Թեև բուրքական կողմն այդ ոլորտում նախապատվություն տալիս էր ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությանը, այնուամենայնիվ տեխնոլոգիաների տրանսֆերման շուրջ տեղեղծված անհամաձայնությունների պատճառով, Թուրքիան, որպես այլընտրանք, պայմանագիր ստորագրեց չինական ընկերության հետ՝ WS-1 ՀԿՌՀ-ի համատեղ արտադրության շուրջ: 1996 թ ստորագրված բուրք-չինական ռազմական պայմանագրով չինական կողմի աջակցությամբ Թուրքիայում ROKETSAN և KALEKALIP ընկերությունների բազայի հիման վրա 1997 թ. սկսվեց չինական WS-1B ՀԿՌՀ-ների նմանօրինակ հանդիսացող T-300 KASIRGA համալիրների արտադրությունը՝ 250 մլն դոլար ընդհանուր բյուջեով: KASIRGA-ի հրթիռներն ունեն 100 կմ հեռահարություն, 150 կգ մարտազավթիկով: Ներկայումս բուրքական բանակն սպառազինության մեջ գտնվում է նուր 30 միավոր WS-1A/B (KASIRGA) ՀԿՌՀ¹⁷⁸:

Հրթիռների արտադրության ոլորտում 90-ական թթ. կեսերից լուրջ համագործակցություն սկսեց ծավալվել հատկապես Իսրայելի ռազմարդյունաբերական ընկերությունների հետ: 2003 թ. սկսեցին քայլեր ձեռնարկվել Իսրայելի հետ ՀՕՊ հրթիռների համատեղ արտադրության ուղղությամբ: Էլշտպարում (Թուրքիա) իտալական ROKETSAN ընկերությունը սկսեց համագործակցել իսրայելական Rafael ընկերության հետ՝ Popye հրթիռների համատեղ արտադրության ոլորտում: Թուրքական կողմը հետագայում էլ կը շահագրավությունն էր հայտնում Իսրայելի ափսոցիտն արդյունաբերության հետ համատեղ միջին հեռահարության «օդ-երկիր» հրթիռների, ինչպես նաև Arrow 2 հակաբախտակի հրթիռային համալիրների (ATBMs) և AGM-142 Popye 2 «օդ-երկիր» միջին հեռահարության հրթիռների համատեղ արտադրության վերաբերյալ¹⁷⁹:

2009 թ. փետրվարի 22-26-ը ԱՄՆ-ում անցկացված ռազմաարդյունաբերական միջազգային ցուպահանդեսի մասնակցող բուրքական ROKETSAN ընկերությունը 90 մլն դոլար արժույթյան պայմանագիր ստորագրեց Ալ-Ջարեբ ընկերության հետ՝ հրթիռային համակարգերի արտադրության վերաբերյալ, որոնք ՋՌՌ-ին կհանձնվեն 2010 թ.: Հա-

¹⁷⁸ <http://ihcasandefence.blogspot.com/2009/02/roketan-t-300-kasirga-hurricane.html>

¹⁷⁹ Eugene Kogan, Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry, Conflict Studies Research Centre, Middle East Series 05/43.

[http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/midfile_east05\(43\)-EK_p_10-11](http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/midfile_east05(43)-EK_p_10-11)

մակարդի հիմնական մասը կարտադրվի Թուրքիայում, իսկ որոշ բաղադրամասեր՝ ԱՄՆ-ում: ROKETSAN ընկերությունը պատրաստվում էր հրթիռների արտադրության գերաբնույժ պայմանավորյալ առտրագվեցնաև արարական BURKAN ռազմատրոյունաբերական ընկերության հետ¹⁹⁰:

ROKETSAN ընկերությունը, 2009 թ. ստորագրված պայմանագրի համաձայն, որպես ենթակազարաուու մասնակցելու է Raytheon ընկերության կողմից ԱՄՆ-ի համար GEM-T հրթիռները գործողության մեջ դնող համակարգերի արտադրության ու հավաքման գործընթացին, որն իրականացվելու է ընկերության Անկարայի գործարանում: Փաստորեն, ROKETSAN ընկերությունը, հանդիսանալով Raytheon-ի ՀՕՊ նախագծերի խոշորագույն ենթակապալաուուներից, համարվում է որպես ստորեր բաղադրամասերի արտադրության ու մատակարարման խոշորագույն կենտրոն¹⁹¹:

Էլեկտրոնային սարքավորումների ու հրամանատարականակակողության միջոցների արտադրության ոլորտում գործում է ASELSAN պետական ընկերությունը: Ընկերության հիմնական արտադրատեսակներն են ռազմական կապի միջոցները, տեղեկատվական, ուղարային, էլեկտրասպալովական, ինչպես նաև հրթիռային սարքեր բաղադրամասերը, մարտավայրերն ու կառավարման համակարգերը: Ընկերության արտադրատեսակներին են պատկանում ներկայումս բուրբական բանակի սպասալիմության մեջ գտնվող ATILGAN Kaideye Monteli Stinger, ZIPKIN Kaideye Monteli Stinger ցամաքային շարժական և BORA ծովային ՀՕՊ համալիրների արտադրությունը¹⁹²:

ASELSAN ընկերությունն արտադրական ոլորտում արդեն դուրս է եկել սպասագիտության միջազգային շուկա՝ մեծացնելով արտահանման տեսակներն ու ծավալները: 2006 թ. ընկերությունն իր արտադրության ոլորտում հաջողություն գրանցեց կելեոբասալովական նուրագույն «պիչեր-ցերեկ դիտարկման և իրրակի հայտնաբերման» ASEFLIR-300T համակարգի ստեղծման գործում, որը կարող է տեղադրվել օդային և ծովային միջոցների վրա: Նախնական փուլում նախատեսվում է 10 նման համակարգով զինել անօդաչու ինքնաթիռ-

ները, այնուհետև նաև 50 համակարգ տեղադրել մարտավարականակարվածային ուղղորիռների վրա¹⁹³:

2006 թ. դեկտեմբերին կայացած Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում որոշում կայացվեց առաջիկա 10 տարիների պաշտպանական արդյունաբերության նախագծերում առաջնային զերակատարություն հանձնել ASELSAN ընկերությանը: Հատկապես այդ ընկերությունը ստանձնեց երկրի ՌՕՌ-ի ինքնաթիռների մի մասի և Ժամդարմերիայի հրամանատարությանը պատկանող ուղղաթիռների ավիացիոն համակարգերի արդիականացման աշխատանքներն իրականացնելու պարտավորությունը¹⁹⁴: Չնհրահրիտալին ու հրետանային համալիրների արտադրության ոլորտում գիտական և տեխնոլոգիական մշակումներն իրականացնում է TÜBITAK-ը, որը կատարում է նաև հետազոտություններ ու զարգացման նախագիծեր սարքեր քնագալաուներում¹⁹⁵:

Փորը հետահարության հրթիռահրետանային համակարգերի արտադրության մշակումներն սկսել են իրականացվել 80-ական թրկաներին՝ Թուրքիայի Ռազմական արդյունաբերության հետազոտական ինստիտուտի (SAGE)-ի կողմից սեփական բյուջեով, որի առաջին արդյունքը եղավ G-67 և SAGE 71 փորը հետահարության հակատանկային հրթիռների մշակումներն ու ստեղծման աշխատանքները: Հետագայում ՅՁ-ի կարիքներն ապահովելու նպատակով ինստիտուտը MKEK ընկերության հետ համագործակցությամբ սկսեց աշխատանքներ իրականացնել ՀԿՌ-ների միջին ու մեծ հետահարության հրթիռների արտադրության ոլորտում, ինչի արդյունքը եղավ 107 մմ Anadolus և 122 մմ Mizrak շղեկավարվող հրթիռների արտադրությունը¹⁹⁶:

Թուրքիայի Ռազմական արդյունաբերության հետազոտական ինստիտուտի (SAGE), որը գտնվում է TÜBITAK-ի կազմում, աջակցության ու մշակումների արդյունքում ենարավոր դարձավ Թուրքիայի ՅՁ-երի հրամանատարության հետ համագործակցությամբ իրականացնել նի շարք ծրագրեր, որոնցից նշանավորներն են TOROS 230A միջնի հե-

¹⁹⁰ Harrisry, 23 02 2009

¹⁹¹ Raytheon Names Roketsan Key Supplier for Patriot Missile Assembly, <http://raytheon.mediaroom.com/index.php?s=43&item=1254&pagetemplate=release>, Raytheon Picks Turkish Partner for Patriot Program, <http://www.defensenews.com>, 08.05.2009

¹⁹² Sbu Aselesan ընկերության կայք՝ <http://www.aselesan.com.tr>

¹⁹³ <http://www.gbulen.ssm.gov.tr>, 17.09.2006

¹⁹⁴ <http://www.gbulen.ssm.gov.tr>, 18.12.2006

¹⁹⁵ <http://www.tubitak.gov.tr>

¹⁹⁶ A. Mevlutoglu, Turkish Surface to Surface Rocket and Missile Systems - II, Air Combat Information Group (ACIG), http://s1188567700.online.de/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=191&Itemid=47

առաջարկում, TOROS 260A մեծ հեռավորության ՀՎՈՂ-ների հրթիռների արտադրությունը, որոնք ունեն իսրայելական ծագում¹⁹⁷։

Հրետանային զենքերի, պայթյուցիկ սարքավորումների, բերել սպառազինության ու տարրեր փնտնանակների արտադրության մեջ ամենամեծ ընկերությունը MKEK-ն է։ Սպառազինության արտադրությունն իրականացվում է ընկերության՝ Անկարայում, Քորդրալիյի և Չանբրդի մահանգներում գտնվող 12 գործարաններում¹⁹⁸։

Հրետանային, հրաձգային փնտնանակների, ինչպես նաև ՋՀՀ-ների որոշ բաղադրամասերի արտադրությունը կենտրոնացված է Քորդրալի և Չանբրդի գործարաններում։ TÜBITAK-SAGE-ի ու MKEK ընկերության միջև ստորագրված համաձայնագրով դեռևս 90-ական թթ. կեսին սկսվեց T-107 և T-122 ՀՎՈՂ-ների խմբարանակային արտադրությունը¹⁹⁹։ T-122 Sakarya ՀՄՈՂ-ի հետագա կատարելագործման արդյունքում հնարավոր եղավ ապահովել ROKETSAN ընկերության կողմից արտադրված TR-122, TRB-122, TRK-122, SR-122, SRB-122, SRK-122 և այլ 122 մմ տրամաչափի հրթիռների կիրառումը։ Համալիրի արտադրությունը շարունակվել է մինչև 2008 թ. և ՑՀ-ին հանձնվել շուրջ 70 համալիր²⁰⁰։ ROKETSAN ընկերության T-122 Sakarya ՀՎՈՂ-ն նախատեսված է կենդանի ուժի, ռազմական տեխնիկայի, շինությունների, հրամանատարական կետերի ոչնչացման համար։ Այն Թուրքիայում գտնվում է խմբարանակային արտադրության մեջ և անընդհատ կատարելագործվում է։ Ըստ մասնագետների՝ մեծ է նաև դրանց արտասահման հնարավորությունը²⁰¹։

Միևնույն ժամանակ Թուրքիան դեռևս զգալի գումարներ է ծախսում արտերկրներից հրթիռային սպառազինության ձեռքբերման ուղղությամբ։

2006 թ. օգոստոսին Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյուլունը հայտարարեց, որ պատրաստվում են օտարերկրյա ռազմական գնումների ուղիներով ԱՄՆ-ից 139 մլն դոլար արժողությամբ

¹⁹⁷ TOROS 230-ը սակ մինչև 65 կմ, իսկ TOROS 260-ը մինչև 110 կմ հեռավորության, համապատասխանաբար 120 և 145 կմ մարտագոյնիկներով ՏնԿ՝ <http://www.sage.tubitak.gov.tr>, <http://www.fazelerim.ozel.tk.net>, <http://www.internethaber.com>, <http://17.12.2007>, http://www.janes.com/extracts/extracts/janua_1138.html

¹⁹⁸ <http://www.mkek.gov.tr/english/hakkimizda.aspx>

¹⁹⁹ Вооружения США и Россия экономика стран Азии // Информационно-аналитический справочник РАН. Институт Востоковедения, отв. ред. А. З. Егоров. Москва 2000, стр. 77-78.

²⁰⁰ 40 կմ հեռավորության այդ համալիրը կարող է 80 մլն. քնարարտ արձակել 40 հրթիռ, ինչն ավելանորություն է արտադրված 250.000 մ² տարածությունում։ ՏնԿ՝ <http://theusandefence.blogspot.com/2009/01/roketan-t-122-sakarya-system.html>, 29.01.2009

²⁰¹ <http://www.new-factoria.ru/missile/wobbb122a122.shtml>

SLAM-ER Cruise տիպի 50 հրթիռներ գնել։ Ըստ աղբյուրների՝ Գյուլունը հաստատել է Թուրքիային այդ բանակի հրթիռներ վաճառելու հարցով ԱՄՆ պաշտպանության և անվտանգության համագործակցության վարչության կողմից ԱՄՆ Կոնգրես դինելու մասին լուրը²⁰²։ Այդն իսկ մեղք բերված այդ հրթիռները նախատեսված են հեռահար գործողության և օդից ցամաք հարվածներ հասցնելու համար։

2006 թ. տեղեկատվություն եղավ այն մասին, որ ամերիկյան Textron Systems ընկերությունը, որն ակտիվորեն համագործակցում է ԱՄՆ ՌՕՌ-ի հետ, Թուրքիային է վաճառել ցամաքային ռազմական գործողությունների համար նախատեսված CBU-105 տիպի կատավարիկ «օդ-երկիր» դասի հրթիռներ՝ այդ երկրի ՌՕՌ-ի F-16 սնրավոճիչների վրա տեղադրելու համար²⁰³։

2007 թ. հունվարին ՊԱԿՎ-ն ՑՀ-ի հրամանատարության սպառազինության ուժեղացման շրջանակներում 80 հատ միջին հեռավորության հակառադարձային հրթիռային համալիրների (բուրք. *Oria Menzili Tanksaver System*) (յուրաքանչյուր համալիրի համար 10-ական հրթիռներով) ձեռքբերման նպատակով մրցույթ հայտարարեց, որին մասնակցում էին ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան ընկերություններ²⁰⁴։ Երկար ձգձգումներից հետո բարբական կողմը կատարեց իր վերջնական ընտրությունը և չնայած, որ բուրբական սպառազինության հիմնական մասը ամերիկյան և իսրայելական արտադրության են, այնուամենայնիվ նախապատվությունը տրվեց օտեսականին։ 2008 թ. ապրիլին Թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում հաստատվեց միջին հեռավորության հակառադարձային հրթիռային համալիրների ձեռքբերման 200 մլն դոլար արժողության ծրագիրը, որտեղ բուրք զինվորականները նախապատվությունը տվեցին օտեսական «Рособоронэкспорт»-ին պատկանող «Корнет-Е» համալիրին։ Ըստ նախատեսվածի՝ Թուրքիան գնել է 80 այդպիսի համալիր և 800 հրթիռ²⁰⁵։ Հայտանրցույթին մասնակցում էին ամերիկյան Raytheon Tow կոնտրոլյանգը և իսրայելական Rafael պետական արդյունաբերական ընկերությունը, որոնց մերժումը կապված է ավելի շատ այդ երկրների կառավարմանը քաղաքական ճնշում գործադրելու Թուրքիայի մարտավարական քայլի հետ։

²⁰² <http://www.milliyet.10.08.2006>

²⁰³ <http://www.gbulien.ssm.gov.tr>, 05.11.2006

²⁰⁴ <http://www.gbulien.ssm.gov.tr>, 05.02.2007

²⁰⁵ <http://www.gbulien.ssm.gov.tr>, 11.04.2008

Դեռևս 1998 թ. թուրքիայի ՊՆ-ն պայմանագիր էր ստորագրել ֆրանսիական խոշորագույն MBDA ընկերության հետ՝ թուրքիայի ՅՋ-ին Eryx հակատանկային հրթիռներով ապահովել վերաբերյալ, որի ընդհանուր արժեքը կազմում էր 404 մլն եվրո: Ըստ պայմանագրի՝ 10-ամյա ժամանակահատվածում ֆրանսիական ընկերության և թուրքական MKEK ընկերության համատեղ արտադրությանը ՋՌԻ-ին պետք է մատակարարվեր 600 միավոր հակատանկային հրթիռային համակարգ և 9200 միավոր հրթիռ: 2002 թ. Կրասնիայում յուրը մասնագետների ներկայությամբ այց են կազմել փորձարկումներ, որից հետո 3260 միավոր հրթիռ է մատակարարվել թուրքիային¹⁹⁶: Թուրքական զորավարժարաններում համակարգերի հետազոտ փորձարկումները որոշ թվաքանակներ են արձանագրել, ինչի մասին տեղյակ է պաշտի ֆրանսիական կողմին, որից հետո ՊԱԳՎ-ն 2004 թ. չեղյալ է հայտարարել նախապիմը և պահանջել վճարված գումարի փոխեստացում: Երկար ժամանակ կողմերի միջև տարածակետայինները հարթվելու նպատակով ֆրանսիական ընկերությունը զիջել է միջազգային դատարան: 2008 թ. հուլիսին Միջազգային իրավաբան դատարանը որոշում կայացրեց հետ վերադարձնել թուրքական կողմի վճարած գումարից (280 մլն) միայն 75 մլն-ը¹⁹⁷:

Փաստորեն թուրքական ընկերությունները բավականին մեծ հաջողությունների են հասել ստրատեգիկ շղկավարժող հրետանային հրթիռների արտադրության ոլորտում: Ելելու է դրանք հիմնականում հանդիսանում են այլ երկրներում ստեղծված տարատեսակների արտադրություն, սակայն այս ձևաթղթում մեկ բնի րան չի տատ:

3.3 Թերևս արտապինություն

Հրետանային զենքերի, արաբուցիկ սարքավորումների, թերևս սպառազինության ու տարրեր վիճատեսակների արտադրության մեջ ամենամեծ ընկերությունը հանդիսանում է MKEK-ը: Սպառազինության արտադրությունն իրականացվում է ընկերության Անկարայում, Բըրզըրլակի և Չանբըրքի նահանգներում գտնվող 12 գործարաններում¹⁹⁸:

Ընկերության արտադրացանկին են պատկանում տարրեր տրամաչափի գնդափորները, MP5 մակնիշի տարրեր մոդիֆիկացիայի ինքնաձիգները, 7.62 մմ տրամաչափի G3 ինքնաձիգները, 35 մմ և 20 մմ

զուգ փողանի հակաօդային և հետակային հրանոթները, 120 մմ HY-12, 81մմ NT-1 ընդամորթները, 107 և 122 մմ հրետանային համակարգերը, T-155 Firtina և Panter շարժական հրետանային համակարգերը և այլն¹⁹⁹:

Թուրքիայի ՅՋ-ի կարիքների համար T-155 Panter հրետանային համակարգի նախագծման ու մշակման աշխատանքներն իրականացվել են 90-ական թթ. և առաջին արտադրանքը՝ 18 միավոր, արդեն բաժանվել է հանձնվել 2002 թ. սկզբներին: Ըստ Jane's քրիտանական հեղինակավոր վերլուծական կազմակերպության՝ նախագծային ու արտադրական աշխատանքներն, ամենայն հավանականությամբ, իրականացվել են այլ երկրների տեխնոլոգիական աջակցությամբ: Այսպես այդ, թուրքերից աշխատանքներն էին ամերիկյան M44 և M52 համակարգերի արդիականացման լայնածավալ աշխատանքներ²⁰⁰:

ՊԱԳՎ-ի, ինչպես նաև MKEK և KALEKALIP ընկերությունների միջև 2009 թ. հունվարին ստորագրվեց համագործակցության պայմանագիր՝ թուրքիայի ՋՌԻ-ի համար նոր զայի հետևակի հրացանի նախագծման ու արտադրության վերաբերյալ: Ըստ պայմանագրի՝ սկզբնական շրջանում արտադրվելու են 50 միավոր 7.62 մմ տրամաչափի ավտոմատ հրացաններ, իսկ աջողության դեպքում 30 ամվա ընթացքում կիրականացվի խմբաբանակային արտադրություն²⁰¹:

MKEK ընկերությունը ստանձնել է ՋՌԻ-ի կարիքներն ապահովելու նպատակով 5.56 մմ և 7.62 մմ տրամաչափի հրաձգային զենանտեսակների ու հրացանների արտադրությունը: Նախագծի իրականացման վերաբերյալ 2009 թ. ընկերությունը պայմանագիր ստորագրեց ՊԱԳՎ-ի հետ: Արտադրական գործընթացում որպես ենթակապալառու մասնակցություն է ունենալու նաև թուրքական KALEKALIP ընկերությունը²⁰²:

2007 թ. ծրագրեր են մշակվում թուրքական բանակում մինչև օրս կիրառվող չորս 500 հզ. միավոր G3 հետակային ինքնաձիգների արդիականացման ու նորագույններով դրանց փոխարինման ուղղությամբ: Այդ առնչությամբ տապալել էր ներկայացվել MKEK ընկերությանը, և սուսմաստիվում էին գերծանական հաճատագրի հիման վրա արտադրված HK-33 մոդելները, որոնք ՋՌԻ-ին հանձնվեցին ընդամենը 80 հզ. օրինակ և հետագա արտադրությունը նպատակա-

¹⁹⁶ <http://www2.ssm.gov.tr/katalog2007/tr/urunler.html>

¹⁹⁷ <http://www.janes.com/articles/James-Armour-and-Artillery/155-mm-52-calibre-Panther-howitzer-Turkey.html>

¹⁹⁸ <http://www.miloyun.TL/cipre/piti>, <http://www.haber3.com>, 02.09.2009

¹⁹⁹ Տես MKEK ընկերության կայքը՝ <http://www.mkek.gov.tr/en/engelsihakkimizda.aspx>

¹⁹⁶ <http://www2.ssm.gov.tr/katalog2007/tr/urunler.html>

¹⁹⁷ <http://www.janes.com/articles/James-Armour-and-Artillery/155-mm-52-calibre-Panther-howitzer-Turkey.html>

¹⁹⁸ <http://www.miloyun.TL/cipre/piti>, <http://www.haber3.com>, 02.09.2009

¹⁹⁹ Տես MKEK ընկերության կայքը՝ <http://www.mkek.gov.tr/en/engelsihakkimizda.aspx>

²⁰⁰ Makin ve Kimya Endustriasi Genel Mudurlugu, 2008 yılı Faaliyet Raporu, s. 16

հարձար չզտմվեց: Սեկ այլ առաջարկ ներկայացվեց բուրբական Տarsilmaz ընկերության կողմից, որն առաջարկում էր ՆԱՍՐ-ի չափանիշներին համապատասխան M4 մակնիշի հրացանները³⁰³: Ի դեպ, այդ ընկերությունը աշխատանքներ է իրականացրում սեփական նախագծման դիպլոմատիկ հրացանների արտադրության ոլորտում և համագործակցում է ամերիկյան Cold L2 ընկերության հետ: Արտադրանքի շուրջ 65 %-ն արտահանվում է ավելի քան 50 երկրներ, արտահանման ամենամեծ քանիքն իրականացվում է ԱՄՆ-ին³⁰⁴:

ՏԶ-ի կարիքների համար MKEK ընկերության ու Թուրքիայի ՊՆ-ի միջև ստորագրված պայմանագրով իրականացվում է 25 մմ տրանսչափի տարրեր սողիվիկացիայի 510 հզ. միավոր զենքերի արտադրությունը, այդ թվում՝ 300 հզ. միավոր M 792 HEI-T, 150 հզ. M 791 և 60 հզ. միավոր M 793 TP-T ուսումնասիրական զենացիքներ³⁰⁵:

MKEK ընկերությունը բուրբական Yüksel Holding-ի հետ համատեղ մասխառն է հետախառնվարդող որոտա զենքի մեկ համակարգ, որի նախին տեղեկատվություն էր տրամադրվել 2008 թ. Մայալյալայում անցկացված ռազմաարդյունաբերական միջազգային ցուցահանդեսի ժամանակ: Առանց մարդու, հետախառնվարդող մեխանիկական կրակային համակարգը (IMTAKS) նախատեսված է հիմնականում հակահանրակական գործողությունների, զինվորական ուղեկազմերի պաշտպանության ու անմատչելի վայրերում մարտական գործողությունների իրականացման համար: Համակարգն օժտված է ջերմային դետեկտորներով լայն տեսողառ ապահովելու, մաղդկանց և այլ իրերի շարժումները որսալու, օպերատորին ազդանշան տալու, տարրեր դասի ինքնաձիգների կամ հրացանների կիրառման, մինչև 2 կմ հեռավորությունից ռադիոհամախառնության միջոցով ստացված տվյալները և հրամանները փոխադարձ փոխանակման հնարավորություններով³⁰⁶:

Թուրքիայի ՊՆ-ի, Անվտանգության գլխավոր վարչության ու ժառանգաբերիայի հրամանատարության կողմից 2008 թ. MKEK ընկերության ստացած պատվերների ընդհանուր գումարը կազմել է շուրջ 340 մլն ԹԼ: Ընկերությունը 2008 թ. վերջին արդեն վերոնշյալ գերատեսչություններին է հանձնել պատվերների 66 %-ը: Ըստ նախնական պայմանագրերի ու նախագծերի՝ ներքին պատվերների ընդհանուր գումարը 2009 թ. կազմելու էր ավելի քան 400 մլն ԹԼ: Ընկերության 2008 թ. արտահանման ծավալները կազմել են 33 մլն 586 հզ. դոլար:

2008 թ. ընկերությունը տարրեր դասի սպառափնուրյուն է արտահանել Արբերյան, Վրաստան, Գերմանիա, Ռեմ Բրիտանիա, Հունաստան, Ֆինլանդիա, Բուրայել, Բուլղարիա, Ռումինիա, ԱՄՆ, Հորդանան, Եգիպտոս, Թունիս, Բրազիլիա, Կոլոմբիա, Վենեսուելա, Ֆիլիպիններ, Մալայզիա, Պակիստան³⁰⁷: Ըստ Թուրքիայի ՊՆ-ի տվյալների՝ 2009 թ. նոյեմբերի դրությամբ MKEK ընկերության արտահանման ծավալները աննախադեպ ան գրանցեցին՝ հասնելով 92.5 մլն դոլարի³⁰⁸: Ընկերության գլխավոր սնորհն Ռ. Միլիտարիոլում 2009 թ. վերջերին հայտարարեց, որ առաջնիկայում ընկերությունը շուրջ 300 մլն ԹԼ է ներդրելու, որի շրջանակներում իրականացվելու են Թուրքիայի ՏՈՒ-ի համար նոր սպառափնուրյուն արտադրության տարրեր նախագծելու: Արտադրության ու վաճառքի ծավալներով 2008 թ. ընկերությունը բուրբական արդյունաբերական 500 խոշոր հաստատությունների մեջ գրավել է 98-րդ տեղը³⁰⁹:

Հրետանային համակարգերի, տարրեր դասի հրթիռների ու ականների ոլորտում խոշորագույններից է հանդիսանում Պաշտպանական արդյունաբերության գիտահետազոտական-կոնստրուկտորային ինստիտուտը (*Savunma Sanayi Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü*), որը ստեղծվել է 1972 թ.: որպես TÜBİTAK-ի ստանձին ինստիտուտ: Ինստիտուտի իմնական գործունեության ոլորտներն են հակատանկային, հակակալանային տարրեր դասի հրթիռների, փոքր ու միջին հեռահարության հրետանային համակարգերի, օդային միջոցների կողմից կիրառվող զինատեսակների, պայթյուցիկների մշակումներն ու արտադրությունը³¹⁰:

TÜBİTAK-ը մշակում է գերճշգրտ սպառափնուրյուն համակարգեր, որոնք կիրառվում են օդուծի կողմից և նախատեսված են ցամաքային միջոցներից հարվածելու համար: Ամերիկյան MK-84 հաստակ ունեցող վերափոխված են կառավարվող գերճշգրտ սպառափնուրյուն: Դ-ա միկրոէլեկտրոնիկայի, տիեզերական կառավարման համակարգերի ոլորտի լրջագույն աշխատանք է, և այդ գործում բուրբական ընկերության ձեռքբերումները նշանակալից են³¹¹:

Թուրքիայի հյուսիսարևելյան Գիրեսում և Տրապիզոն նահանգներում գործում են իմնականում արտոնագնաների արտադրության ոլոր-

³⁰³ G3 piyade tufeginin yerine Sarsilmaz'in önerisi M4, Star, 05.11.2007

³⁰⁴ Sarsilmaz'a ABD den ortak geldi, Haber 7, 26.09.2005, Yeni Safak, 02.12.2007

³⁰⁵ Makin ve Kimya Endustrisi Genel Mudurlugu, 2008 yili Faaliyet Raporu, s.17

³⁰⁶ MKE'den Mehmetcik'e yeni robot silah, Zaman, 23.04.2008

³⁰⁷ Makin ve Kimya Endustrisi Genel Mudurlugu, 2008 yili Faaliyet Raporu, s. 13

³⁰⁸ Gönül, En önemli tehdit terör örgütü, <http://www.haber7.com>, 10.11.2009

³⁰⁹ MKEK'den süper silahlar geliyor, <http://www.haber3.com>, 25.10.2009

³¹⁰ http://www.sage.tubitak.gov.tr/en/proje_uzun.asp

³¹¹ TÜBİTAK akıllı bomba ve silü üretti, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanasyon/basinbuleteni/Pages/20090427.aspx>

տում մասնագիտացած Girsan և TISAŞ ընկերությունները: Girsan ընկերությունը հիմնադրվել է 1994 թ. և արդեն 1995 թ. ներկայացրեց իր առաջին Yavuz 16 մոդելի ատրանակները: Եռքը 200 աշխատակիցներ ունեցող այդ ընկերությունը տարեկան 60 հզ. միավոր ատրանակների արտադրության հնարավորություն ունի: 2008 թ. ընկերությունը ստանձնեց ՏՋ-ի համար 10 հզ. միավոր Yavuz տիպի ատրանակների մատակարարման գործը²¹²:

TISAŞ ընկերությունը հիմնադրվել է 1993 թ. Տրապիզոնում որպես KOSGEB և MKEK ընկերությունների համատեղ կազմակերպություն: Այն մասնագիտացած է ատրանակների արտադրության ոլորտում, արտադրատեսակներն են Zigana, Kanuni և Fatih մոդելի ատրանակները, դրոշմ կիրառվում են ՋՈՒ-ի և Երկրի անվտանգության մարմինների համակարգում²¹³: Ընկերությունը 2004 թ. հայտարարված մրցույթի շրջանակներում ՊՆ-ի հետ ստորագրած սլաձմնագրով ստանձնեց նախարարությանը մեկ տարվա ընթացքում 70 հզ. միավոր ատրանակների հանձնման պարտավորությունը: Ընկերությունը պատվերներ է ստանում նաև արտասահմանյան այլ երկրներից²¹⁴: Թուրքական ընկերությունները փաստորեն վաղուց արդեն փոքր սպառազինությունների բնագավառում հասել են մեծ հաջողությունների՝ մատակարարելով սեփական ՋՈՒ-ի պահանջարկի զգալի մասը:

3.4. Ռազմական կապի, էլեկտրոնային պաշարի, հետախուզության ու հրամանատարական հսկման համակարգեր

Վերջին տարիներին տեխնոլոգիական նորագույն մշակումները ռազմական ոլորտում հանգեցրեցին նոր մարտավարական մեթոդների մշակմանը, որոնք էականորեն ազդում են իրակամագիտող ռազմական գործողությունների առավել արդյունավետ ու օպերատիվ կատակարման ու մարտական գործողությունների ելքի վրա: Մարտական գործողությունների միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ տեղիկառվական ու կատակարման նորագույն համակարգերը զգալիորեն բարձրացնում են ՋՈՒ-ի կատակարման ու մարտակարգությունը: Ժամանակակից ռազմական գործողությունների վարման տեսանկյունից էլեկտրոնային, ազդարարման ու կապի, կատակարման համակարգերը, ինչպես նաև ռադիոէլեկտրոնային պաշարի միջոցները ունեն առանցքային նշանակություն, և առանց նման զարգացած համակարգերի ժա-

մանակակից մարտական գործողությունների իրականացումը գործնականում զգալիորեն նվազեցնում է դրանց արդյունավետությունը: Ժամանակակից ռազմական գործողությունները բնութագրվում են մեծ բանակությամբ տարրեր տեսակի գործերի մասնակցությամբ, տարածական ընդգրկումով, մեծ ինքնամկրությամբ, իրավիճակի կտրուկ փոփոխություններով: Այդ սեմնը հանգեցնում է գործերի կատակարման համար մեղմամեջտ տեղեկության ծավալի մեծացման և պահանջում է դրա մշակման տեղողության կրճատում: Նման պարագայում մարդկային գործունի փոխարինում են կառավարման ավտոմատ համակարգերը²¹⁵:

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության ոլորտում և ՋՈՒ-ի արդյունահանման ռազմավարության շրջանակներում լուրջ կարևորություն է տրվում դեկալարման ու վերահսկողության համակարգերի, էլեկտրոնային հետախուզության ու ռազմական կապի միջոցների արտադրությանն ու զորատեսակներում դրանց ներդրմանը:

ASELSAN ընկերությունը ստեղծվել է 1975 թ. և հանդիսանում է Թուրքիայի ՋՈՒ-ի զարգացման հիմնադրամի կազմակերպություն: Ընկերության հիմնական նպատակը ՋՈՒ-ի ու անվտանգության մարմինների համար կապի և էլեկտրոնային սարքավորումների տեղակայման արտադրությունն է: Ընկերությունը նախագծային ու արտադրական ծրագրեր է իրականացնում հետևյալ ոլորտներում. ռազմական և քաղաքացիական կապի միջոցներ, էլեկտրոնային պաշարի համակարգեր, ՌՏԿ-ներ, սպառազինության համակարգեր, կրակի կատակարման ավտոմատ, հրամանատարական հսկողության ու հետախուզության համակարգեր, էլեկտրասպիկկական սարքավորումներ, կառավարման և ճակիչացիայի, ավիոնիկայի համակարգեր²¹⁶:

ASELSAN ընկերությունը 1984 թ. սկսած մշակում է արտադրում է հատուկ սարքավորումներ ու համակարգեր, ռադիոէլեկտրոնային պաշարի ու հետախուզության ոլորտում: Լուրջ հաջողություններ է գրանցել նշված ոլորտներում, ինչպես նաև ցամաքային ու օդային համակարգերի մշակումների ու արտադրության ոլորտում, որի շրջանակներում շարունակաբար իրականացվում են նախագծային նոր աշխատանքներ:

Տեղիկառվական համակարգերի ու ռազմական կապի միջոցների ծրագրի շրջանակներում ընկերությունը ՋՈՒ-ին է հանձնել սեփական

²¹² <http://www.yavuz16.com>

²¹³ <http://www.trabzonsilah.com>

²¹⁴ Trabzon Silah Fabrikası, zskere 70 bin adet tabanca yapacak, Zaman, 08.05.2004

²¹⁵ Է. Ա. Մամարյան, Չորրորդ կառավարման ավտոմատացված համակարգի փոփոխման որոշ պրոբլեմներ, Հայկական քանակ. 3 (29) 2001, էջ 30

²¹⁶ <http://www.aselsan.com.tr>

արտադրության տարբեր դասի ռազմական ռադիոընդունիչներ, ներքին տեղեկատվական հաղորդիչներ:

Ընկերության արտադրացանկին է սյտակնում Մարտավարական դաշտային պաշտպանության համակարգը (TASMUS), որն իրականացնում է ռազմական գործողությունների հակոդությունն ու կառավարումը կենտրոնի կողմից և օպերատիվ տեղեկատվություն ապահովում հրամանատարական կետի ու այլ միավորների միջև: Այդ համակարգը Թուրքիայի ՋՌ-ում ներդրվել է 2000 թ., և ընկերությունը աշխատանքներ է իրականացնում բանակի համար միացյալ օպերատիվ տեղեկատվական դաշտի ստեղծման ուղղությամբ²¹⁷: Ընկերության կողմից նախատեսվում էր 2009 թ. ընթացքում ՋՌ-ին հանձնել ավելի կատարելագործված (TASMUS-G) համակարգը, ինչը կապահովի ցանցակենտրոն պատերազմների ժամանակակից տեսությունից բխող բանակի միացյալ տեղեկատվական դաշտը²¹⁸:

Ընկերության կողմից ՋՌ-ում ներդրված X-Band արբանյակային կոնտրոլիսցիոն համակարգը հանդիսանում է բուրբակյան բանակում ներդրված առաջին ռազմական արբանյակային կապի ցանցը, որը ՋՌ-ի համար ապահովում է արագ կապի միջավայր՝ TÜRSAT-2A արբանյակի միջոցով²¹⁹:

Թուրքական ՋՌ-ում ներդրվել են ընկերության կողմից արտադրված MILKED 3T2, MILKAR 3AV մակնիշի շարժական տեղեկատվական ռադիոստիչ և տեղորոշիչ համակարգեր, որոնք իրականացնում են արագ և գալյուն էլեկտրոնային հեռախոսակապ: Համակարգի տարրեր մոդիֆիկացիաները նախատեսված են ցամաքային, օդային ու ծովային պատճառների համար: MILKAR 3AV մակնիշի հեռախոսակապ համակարգը իրականացնում է նաև հակառակորդի օպերատիվ հաղորդակցությունների խափանման ու արգելակման գործողություններ: Այդ համակարգը կցված է Land Rover 110 մակնիշի բուրբակյան արտադրության մեքենաներին: ASELSAN-ի մշակման Մարտավարական էլեկտրոնային հեռախոսակապ, ռադիոաղորդության հայտնաբերման (*Direction Finding*) համակարգը ռազմական գործողությունների պայմաններում իրականացնում է հակառակորդի հաղորդակցությունների ուղղությունների որոնման, որման, լսման ու ձայնագրման օպերատիվ գործողություններ: Ընկերության տեղադրված է Otokar ընկերության արտադրության AKREP ՋՄ-ի մեք, ինչը

հնարավորություն է տալիս կարճ ժամանակահատվածում համակարգը տեղափոխել տեղից տեղ²²⁰:

Մի շարք նախագծային ու արտադրական նախագծեր են իրականացվում ռազմական կապի ու հրամանատարական հսկողության համակարգերի (C4ISR) բնագավառում, ինչպես օրինակ մոբիլ հրամանատարական հսկողության կայաններ, հրամանատարական հսկողության գրասենյակային կենտրոններ և այլն: Ոլորտում կարևորագույններից է համարվում BAIKS-2000 մարտկոցի կրակային կառավարման համակարգչային համակարգը, որը դաշտային ռազմական գործողությունների ընթացքում ապահովում է փրկախմբի ոչնչացման արագ և դիպուկ կրակի ավտոմատ կառավարումը²²¹:

MARS V մոդելի հետախուզական գրահամեքենան իրականացնում է ռազմական գործողությունների ընթացքում փրկախմբի հայտնաբերումն ու հավաքված տվյալները փոխանցում հրամանատարական հսկողության և կրակի կառավարման կետերին: Համակարգն աշխատում է գիշեր-ցերեկ պայմաններում, համակարգչային ապահովման շնորհիվ: Դրանք տեղակայված են Cobra դասի մեքենաների վրա:

Ընկերությունն արտադրում է նաև տարբեր դասի կրիպտատարրեր, ցանցային կրիպտոհամակարգեր, կրիպտոհեռախոսներ և վերանման սարքեր:

Ընկերությունը, ներքին անվտանգության համայնքում, իրականացրել է նաև Ժանդարմերիայի միասնական կապի համակարգի (JEMUS) ծրագիրը:

Բացի դրանից, ընկերությունն աշխատանքներ է իրականացնում հակաօդային ռադիոտեղորոշման կայանների (այսուհետ՝ ՌՏԿ) ստեղծման ուղղությամբ և արդեն 2009 թ. ՋՌ-ին այն հանձնեց առաջին բուրբակյան նախագծման ՌՏԿ-ն²²²:

Ընկերության կողմից արտադրված հանրային անվտանգության տեղեկատվական համակարգերի տարբեր մոդելներ կիրառվում են երկրի անվտանգության տարբեր մարմինների կողմից: Բացի այդ, ընկերությունն իրականացնում է նման դասի համակարգերի վաճառքներ: 2006 թ. ընկերությունը ԱՄՆ-ին է վաճառել 4700 APCO թվային ռադիոհամակարգեր, իսկ 2007 թ. Պակիստանի ՊՆ-ի հետ ստորա-

²¹⁷ <http://www.aselsan.com.tr>

²¹⁸ Yeni Nesil Taktik Saha Mubabere Sistemi (TASMUS-G), ASELSAN, N 1, 2009, s. 40-43

²¹⁹ Aselsan: One of the leading company in Global Defence Market, Defence Turkey, Volume:2, Issue: 8 Year 2007

²²⁰ <http://www.aselsan.com.tr>

²²¹ http://www.aselsan.com.tr/urun.asp?urun_id=86&lang=tr

²²² Aselsan hava savunma erken ikaz radarini teslim etti, <http://www.sasad.org.tr/haberler.asp?id=99, 12.01.2009>

գրված պայմանագրի շրջանակներում ընկերությունը վաճառել է SK-2 4700 մոդելի կրիստալոգրիտաձև կարգեր²²¹։

Ընկերությունը «2112 GSM կրիստալոգրիտների (վերածանն) նախագծի» շրջանակներում իրականացրել է մշակումներ GSM դասի բջջային կրիստալոգրիտների նախագծման ոլորտում և 2007 թ. ավարտեց առաջին նախատիպերի արտադրությունը։ Հնուսխումբը ապահովում են գաղտնի հեռահաղորդակցություն և ապահովված են գաղտնալուծման համաձայն՝ խմբաբանակալին արտադրությունն սկսվելու էր 2008 թ. և կիրառվելու էր անվտանգության ու պետական համակարգի բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից։ Նախատեսվում էր Թուրքիայի կարիքների համար արտադրել 10 հզ. միավոր հեռախոս²²²։

2007 թ. մայիսին ՊԿ-ի ու ASELSAN ընկերության միջև ստորագրված պայմանագրի շրջանակներում ընկերությունը ստանձնել է Թուրքիայի ՁՌ-ի համար գերկարճալիք փոքր հեռավորության վրա աշխատող ռադիոհամակարգերի մատակարարման գործընթաց։ 18 մլն դոլար արժեքի դրամային աշխատանքներ են ավարտվում և ապահովվելու են փոքր ստորաբաժանումների ներքո և կառավարում²²³։

2007 թ. հունիսին ստորագրված պայմանագրով ASELSAN ընկերությունը Հյուսիսային Կալյուսի Թուրքական Հանրապետության (ՀԿԻՀ) անվտանգության մարմինների կողմից էր մատակարարելու սեփական արտադրության PRC 9651 մոդելի ձեռքի թվային ռադիոընդունիչներ 678 հզ. դոլար ընդհանուր արժեքով²²⁴։ Մինտյոն ժամանակ, ընկերությունը 2006 թ. հաղորդ ճանաչվեց Ուրուգվայի ՁՌ-ի կարիքների համար ռադիոէլեկտրոնային սպարաթի ու ռադիոկապի միջոցների ձեռքբերման համար հայտարարված միջազգային մրցությունում։ 3 մլն դոլար արժեքի դրամային աշխատանքի համաձայն՝ ընկերությունն այդ երկրի բանակին էր մատակարարելու ռադիոհամակարգերի խափանման շարժական կայաններ ու ներքին հաղորդակցման թվային ռադիոհամակարգեր²²⁵։

2004-2006 թթ. ընթացքում ASELSAN ընկերության կողմից իրականացված հեռագրառական-փորձարարական ստորկողորդական աշխատանքների ընդհանուր ծավալը կազմել է 250 մլն դոլար²²⁶։

Ընկերության վերջերս հաջողված ծրագրերից էր համարվում հակահարձակական գործողությունների, ճանաչման իրավիճակների ու հետախուզական դիտարկման ոլորտում կիրառվող IZCI որոտ համակարգը, որն ստեղծվել է տեխնոլոգիական մշակումների ծրագրի շրջանակում։ Հեռակառավարվող այդ համակարգը բացի տվյալների փոխանցումից հնարավորություն ունի իր լաբորանի դիտարկման համակարգի կողմից հայտնաբերված թիրախի ուղղությամբ կրակ արձակել։ Դիտարկման համակարգը, որը գինված է հետստատեսային ու ցերմային տեսախցիկներով, գործում է նաև վիշերային պայմաններում և իրականացնում տվյալ տարածքի կլիմայական պայմանների մասին տվյալների փոխանցում կառավարման կենտրոն²²⁷։ Վերոնշյալ համակարգի հետ միաժամանակ ընկերությունը աշխատանքներ է իրականացնում նաև վերջրյա և ստորջրյա ճնանաստիպ միջոցների, որոնք ստացել են Deniz անվանումը, արտադրության ուղղությամբ, որոնք կիրառվելու են կարևորագույն նավահանգիստների, ոսգնարագանների ու հանգույցների իսկողության նպատակով²²⁸։

Ընկերությունը աշխատանքներ է իրականացնում Թուրքիայի ՁՌ-ի կարիքների համար ՌՏԿ-ների արտադրության ծրագրի ոլորտում, ինչը հաստատվել էր 1991 թ. հունվարին՝ Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում։ Աշխատանքների առաջին փուլում ՁՌ-ին հանձնվեցին ցամաքային դիտարկումների համար նախատեսված չորս 200 ՌՏԿ-ներ ASKARAD ՌՏԿ-ները շրջանակներում։ ASKARAD անվանումն ստացած ՌՏԿ-ները սահմանային դիտարկումների նպատակով կիրառվում են Մալայալիայի, Մալեզիայի, Արգենտինայի ու ՀԿԻՀ-ի ՁՌ-ում։ ARS-2000 մոդելի Դիտարկման և կրակի կառավարման ՌՏԿ-ն դարձավ թուրքական նախագծման ու արտադրության առաջին արտադրանքն այդ ոլորտում²²⁹։

2008 թ. հունվարից ASELSAN ընկերության կառուցվածքային ոլորտում նոր վերակազմավորումներ էին իրականացվելու, որի արդյունքում որպես առանձին հեռագրառական բաժիններ ծրագրեր են իրականացվելու Պաշտպանական համակարգի տեխնոլոգիաների և ՌՏԿ,

²²¹ Aselsan Faaliyet Raporu 2008, <http://www.aselsan.com.tr>

²²² Aselsan, TSK için kriptom telefon üreticisi, Hürriyet, 27.10.2007

²²³ TSK'ya yeni mali teklisi, Hürriyet, 09.05.2007

²²⁴ Aselsan, N. 2, Ağustos 2007, s. 25

²²⁵ Նույն տեղում, էջ 26

²²⁶ Aselsan, N. 2, Ağustos 2007, s.28

²²⁷ Aselsan One of the leading company in Global Defence Market, Defence Turkey, Volume:2 Issue: 8 Year: 2007

²²⁸ Aselsan'dan insansiz sistemleri, ASELSAN, N. 1, 2009, s.26

²²⁹ Նույն տեղում:

էլեկտրոնային պաշարի ու հեռախոսային համակարգերի խմբային բաժինները²³²:

Աերոնշաղ ոլորտում առաջատարներից է թուրքական HAVELSAN ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1982 թ.²³³ որպես թուրք-ամերիկյան համատեղ ընկերություն: Սակայն 1985 թ. ընկերության կապիտալի, բաժնետոմսերի 98%-ն անցել է Թուրքիայի ՋՈՒ-ի գաղափարապետ հիմնադրամին: Ընկերության հետազոտական աշխատանքներն ու արտադրական գործընթացն իրականացվում է հիմնականում հրամանատարական հսկողության, համակարգչային, հեռախոսական համակարգերի, հակաօդային, ռազմածովային կապի, փարձասարքերի ու ուսումնական, կառավարման համակարգերի ու անվտանգության էլեկտրոնային միջոցների ոլորտում: HAVELSAN ընկերությունը, 2006 թ. մայիսին Թուրքիայի ՊՆ-ի հետ ստորագրած պայմանագրով, ստանձնեց Թուրքիայի ՑՁ-ի համար միասնական հրամանատարական հսկողության (C2) տեղեկատվական համակարգերի ենթակառուցվածքի (KKBSAY) զարգացման նախափուլը, որով գործերում պետք է ամբողջովին ներդրվի միասնական կառավարման ու տեղեկատվական համակարգ²³⁴: Նախափուլը վերջնականապես ավարտվեց 2008 թ., և այդ համակարգը ներդրվեց ՑՁ-ում, ինչն ապահովում է ՑՁ-ին պատկանող ողջ տեղեկատվական համակարգերի միև մույաների փոխանցման միասնական դաշա²³⁴:

Կոչ Savunma թուրքական ընկերությունը 2008 թ. ավարտեց ՋՈՒ-ի Տեղեկատվական համակարգի (TBS) նախագծի աշխատանքները, և այն ներդրվեց ԳԸ-ի համակարգում: Համակարգն ապահովում է ՋՈՒ ԳԸ-ի և գործերի տեսակների հրամանատարությունների, Ժամայանքների ու Առաջնայն անվտանգության հրամանատարությունների, ՊՆ-ի միջև ճարտավարական, րիկուերային, կադրային ու տեղեկատվական օպերատիվ տվյալների ամբողջական փոխանցումը²³⁵:

TÜBİTAK-ին պատկանող Ազգային էլեկտրոնիկայի և կրիպտոլոգիայի հետազոտական ինստիտուտի (UEKAE) կողմից մշակվել է հատուկ կրիպտոհամակարգ (SIR), որն ապահովում է գաղտնի փաստաթղթերի անվտանգ ու պաշտպանված փոխանցումները տարբեր

երկրների միջև: Նախագիծն իրականացվել է ինստիտուտի ինժեներների ու մասնագետների կողմից և համարվում է թուրքական նախագծման միակ նման համակարգը: 2009 թ. հետազոտական այդ ինստիտուտը պատվեր է ստացել ՆԱՏՕ-ից՝ 600 միավոր նման համակարգ մատակարարելու վերաբերյալ: ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներում ներդրվելիք համակարգերը ապահովելու են երկրների միջև հատուկ նշանակության գաղտնի փաստաթղթերի ու տվյալների փոխանցումը: Թուրքական արտադրության այդ համակարգը անցել է ՆԱՏՕ-ի ռազմատեխնոլոգիական չափանիշների բոլոր փորձարկումները: Թուրքիայի համար առավել կարևորություն է ներկայացնում այն, որ որոշ ընկերություններ իրենց նախագծերով մասնակցություն են ունենում ՆԱՏՕ-ի ռազմական տարբեր ծրագրերում: Ինքնիտուտի որոշ արտադրանքներ նախատեսվում է ՆԱՏՕ-ի պատվերների շրջանակում մատակարարել 2010 թ.²³⁶:

2009 թ. ռազմական տեղեկատվական համակարգերի ոլորտի ամերիկյան Harris Corporation ընկերությունը ստաիկայում իրականացնելու է ներդրումներ թուրքական ռազմաարդյունաբերական ոլորտում: Ըստ պայմանագրվածության²³⁷ թուրքական կապի և ռազմական համակարգերի Atel Telekomunikasyon ընկերության հետ համատեղ, նախանական 2 նգ դոլար ներդրումներով, իրականացվելու են համատեղ արտադրական ծրագրեր, որոնք նախատեսվում են մատակարարել Թուրքիային ու մի շարք մերձավորարևելյան երկրների: Atel Telekomunikasyon ընկերությունը ստեղծվել է 1997 թ. Անկարայում, որը ներկայումս երկրի տարածքում ունի 36 մասնաճյուղեր²³⁷:

Թուրքական ընկերությունները ակտիվ աշխատանքներ են տանում ՋՈՒ-ում կապի ու տեղեկատվական, հրամանատարական հսկողության նորագույն համակարգերի ներդրման ուղղությամբ, ինչը բանակի կրամատակարարության կողմից դիտվում է որպես առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Բացի Թուրքիայի ՋՈՒ-ի կարիքների ապահովմանն ուղղված ծրագրերից, ինչպա ընկերությունները տարբեր երկրների հետ ստորագրված պայմանագրերի շրջանակներում իրականացնում են նրանց ՋՈՒ-ի կապի ու տեղեկատվական համակարգերի արդիականացման աշխատանքներ ու վաճառք:

Տեղեկատվական, կապի ու հրամանատարական հսկման համակարգերի ոլորտում գործում են նաև նորաբաց մի շարք այլ ընկերու-

²³² Azelesan' da yeniden yapılanmabaşlıyor, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/200711105.aspx>
²³³ Havelsan, 2007 Faaliyet raporu, <http://www.havelsan.com.tr/Yatirimcilikheskileri/FaaliyetRaporu.aspx>
²³⁴ <http://www.havelsan.com.tr/SisCoz/Projeler.aspx>
²³⁵ TSK' da Büyük Bilgi Projesi, <http://www.trt.gov.tr>, 2008-01-31;
<http://www.kocsavunma.com/guncel.html>

²³⁶ NATO, TÜBİTAK' a 600 adet "SIR" siparişi verdi, Milliyet, 23.02.2009, NATO'nun güzelliklerini Türk yapımı 'ar' saklayacak, Radikal, 04.09.2009
²³⁷ U.S. Defense Industry Firm To Invest In Turkey, <http://www.turkishpress.com>, 26.04.2009

ՌԱԶՄԱՍՈՎԱՅԻՆ ՌԻՖԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՑՈՒՄԸ ՈՒ
ՌԱԶՄԱՍԱՐԳՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

4.1 Ռազմական ավիացիա, ԱՅՄ-ներ

ՌՕՈՒ-ը բուրբալան ՋՌՒ-ի գործառնությունների մեջ միշտ էլ առանց-րային տեղ են գրառնելը: ՌՕՈՒ-ը, հազիցամ լինելով էիմնականում ա-մերիկյան արտադրության տեխնիկայով է արքրավորումներով, իրենց վրա կրում են նաև կիրառության և դերակատարության անմրիկյան հիմնարար սկզբունքները: Իսկ վերջիններին մոտ ավիացիայի դերա-կատարությունը միշտ բարձր էինելի վրա է գտնվում, որը բուրբալան հրամանատարությունը ճիշտ է հասկանում և գնահատում: Պատա-հախան չէ, որ ՋՌՒ-ի համայիր արդիականացման շրջանակում գրառն ներդրումները բաժին են հասնում ռազմական ավիացիային:

Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործառնիր կոմի-տեն 2005 թ. ողալում կայացրեց ուժեղացնել երկրի բիկունրային ներա-կատարվածքները, ինչի համար մտաղիր է առաջիկա 10 տարվա ըն-րացրում 50 մլրդ դոլարի ներդրումներ կատարել այդ ողրալում: Հիմնա-կանում պաշտպանական էիմնաղամի հաշվին կատարվելիք այդ ներդրումներն շարքում են սպազայի ռազմական ողղարիտենր հա-մարվող ATAK կռչված 50 միավոր հարվածային ողղարիտենրի և հատկապես վերջին տարիներին շատ կիրառվող AWACS ինրնարիտ-ենրի ձեղրբերումը²⁷⁹:

Թուրքիայի կազալատուական մրազրերում տեղ են գտել հետևյալ նախազձեղրը ապազայի ռազմական ինրնարիտենրի, 50 միավոր հար-վածային ողղարիտենրի, ինչպես նաև ՋՌՒ-ի համար 50 միավոր ընդ-հանուր օգտագործման ողղարիտենրի ձեղրբերում: Թուրքիայի ռազ-մական ողրառի պատասխանատուները ներկալումս առաջնային են համարում ՌՕՈՒ-ի սպատազինուրյան, միոցնելի կատարելազոր-մանն ու ազելի նոր տեխնիկայի ձեղրբերման խնդրները:

Դեռես 1997 թ. Պաշտպանական արդյունաբերության գործառնիր կոմիտեն հայտարարեց բանալի համար 145 միավոր ռազմական, հարվածային-հետախտգական ողղարիտենրի համատեղ արտաղրու-րյան և ձեղրբերման նախազձի (ATAK) մասին, որի ընդհանուր ար-մեղը կազմում էր շուրջ 2 մլրդ դոլար: Արդյուրյին մասնակցելու հայտեր ներկայացրեցին անմրիկյան Bell Textron ընկերությունն իր Super Cobra

²⁷⁹ Տես Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերողների միավորման կայք՝ <http://www.sasad.org.tr>

²⁷⁷ Akşam, 21.11.2005

և ռուսական «Բոսփորոսլուքուրթ»-ն ու «Անատ» զործարանը իսրայելական բորո նավիգացիոն, կողային ուղղորդման համակարգով զինված Ka-50-2 ուղղաթիռներով: Ի դեպ, ռուսական կողմն առաջարկել էր ավելի նպատակաբեր պայմաններ՝ այդ երկրներ արտահանման նպատակով Թուրքիայում նման ուղղաթիռների արտադրություն հիմնելու համար: Չնայած առաջարկված նպատակները պայմաններին 2004 թ. նախին բորոսական կողմը դադարեցրեց մրցույթն ստանց հարող կողմին ստեղծանելու²⁴⁰: Անճնայն հավանականությամբ բորոսական կողմը ներարկել է 1 ամերիկյան կողմի ճնշմանը բոլջ շուտով ռուսական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների ներգրավել նման խոչըր ռազմական նախագծում:

Թուրքական բանակի համար տպառնջվորյան ձեռքբերման առաջնային նախագծերի շարքում ԳԱԿ-4-ն չարբ 50 ռազմական ուղղաթիռների ձեռքբերման մրցույթ հայտարարեց, որին մասնակցում էին ռուսական, հարավաֆրիկյան, իտալական և ֆրանս-գերմանական ընկերությունները: Ելկար ձգվածակերպից հետո ֆրանս-գերմանական EADS Eurocopter (Tiger)-ը և ռուսական (Ka-50-2)-ը զորս մնային մրցույթից²⁴¹:

Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյուլուր 2006 թ. օգոստոսին հայտարարեց, որ ԶԶ-ի իրամասնատրոսյան մարտավարական հետախուզության և հարվածային ուղղաթիռների նախագծի (ATAK) շարբ կարունակվեն քունակությունները հարավաֆրիկյան Denc Aviation ընկերության առաջարկած Roovalk CSH-2 և իտալական Augusta Westland ընկերության A-129 Mangusta ուղղաթիռների շարբ: Կարևորություն էր ներկայացնում այն, որ երկու ընկերություններն էլ պարտատեսիանություն են հայտարարել Թուրքիայի հետ կիմնել համատեղ արտադրություն, իսկ իտալական ընկերությանը մուլցիսի շահագրգորություն էր հայտնել իր գործարանը տեղափոխել Թուրքիա²⁴²:

Արագվոն էլ, որ ուղղաթիռների ձեռքբերման մրցույթին մրցույթի վերջնական արդյունքները կիրառարարվեն 2006 թ. վերջին, սակայն նույն տարվա դեկտեմբերին կաշայած պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի միտում այդ հարցով ոչ մի որոշում չկատարվե: Որոշ տեղեկությունների համաձայն միտուլ բնրացում

կատակարության ներկայացուցիչները առաջարկել են հարող մասնաչել կամ հարավաֆրիկյան, կամ էլ իտալական ընկերություններից որևէ մեկին, սակայն զինվորականները պնդել են երկու կողմին էլ նախագծում ներգրավելու անհրաժեշտության մասին²⁴³:

2008 թ. գարնանը վերջնական որոշում կաշայվեց ATAK նախագծի իրականացման վերաբերյալ: Որոշումը կաշայվեց հօդուտ իտալական AugustaWestland ընկերության, որի հետ կերբված պայմանագրով նախատեսվում է Թուրքիայում սկսել 50 միավոր (նետապայում ևս 40 միավորի արտադրության հնարավորությունը) T-129 ռազմական ուղղաթիռների արտադրությունը, որի գործում որպես կիմնական կապալատ է ընտրվել յուրական TUSAŞ ընկերությունը: Նախագծի արները կազմում է 1 մրդ եկր: Արտադրական գործընրացում մասնարածին կունենան՝ նաև մի շարբ բորոսական ռազմաարդյունաբերական ընկերություններ, ինչպես օրինակ ASELSAN-ը՝ ծրարայինն ապախովման ու տարբեր սարքավորումների արտադրության և ROKETSAN-ը՝ հրերային միջոցներով համարկուտ գործում: Իտալական ընկերությունն ապահովելու է բորոսական արտադրողներին տեխնոլոգիաներով ու աներումչոլ գիտատեխնիկական քազայով: T-129 ռազմական ուղղաթիռների արտադրության ու արտահանման իրավատրությունները, ինչպես նաև սեփականության իրավունքը պատկանում են Թուրքիային: Իտալական ընկերությունը նույնիսկ տարածաշրջանային կենտրոն կիմնեց Թուրքիայում՝ շուրբ 20 իմեներների մշտական աշխատանքային ներգրավվածությամբ²⁴⁴:

Որպես առաջին քալ՝ 50 միավոր ուղղաթիռների արտադրությունից հետո նախատեսվում է սկսել արդեն ավելի մեծ խորքանակի արտադրություն՝ հետագայում իրականացնելով նաև որանց արտահանումը՝ Թուրքիան շարծնելով ռազմական ուղղաթիռների արտադրության տարածաշրջանային կենտրոն: Ըստ իտալայի մասնագետների՝ առաջիկա 10 տարիների ընրացում նախագծի հաջող ընրացրի պարապայում Թուրքիան կարող է համաշխարհային շուկայում ռազմական տեխնիկայի արտահանման գլավի դերակատարություն ստանճնել²⁴⁵:

Այսպիսով, Թուրքիան կերոչյալ նախագծով, մի կողմից իրականացնում է երկրի բանակի ՌՕՌՆ-ի համաքումը նորակայուն ռազմական ուղղաթիռներով, մյուս կողմից էլ կիմնում տեղական արտադրություն՝

²⁴⁰ A. Turyak, O novon avriacizimom razreze v Turzium, IHDHedR

<http://www.imeg.ru/news/stat/2005/11-03-03.htm>

²⁴¹ Turkey Shortlists 2 Attack Helicopter, <http://www.defencenewsbydaily.com/2006/07/turkey-shortlists-2-attack-helicopters/index.php>

²⁴² Kara Kuvvetleri, helikopter koruyunda 2 yem firma du anlagi, Milliyet, 30.06.2006

²⁴³ Fakuk-taruz helikopteri ihalesinde yine karir cikmadik, Zaman, 13.12.2006

²⁴⁴ 1 milyar dolarlık helikopter ihalesince Türkiye ihazat merkezine dönüştü, Hürriyet, 07.05.2008; Milli taruz helikopteri havalandiriyor, <http://www.haber3.com>, 26.10.2009

²⁴⁵ Türkiye Atak'a kalktı, Yeni Şafak, 24.06.2008

փորձելով դուրս գալ ռազմական տեխնիկայի վաճառքի համաշխարհային շուկա:

2007 թ. հունվարին Թուրքիան ԶՁ-ի համար 10 բեռնատար-տրանսպորտային ուղղափոխների գնման մրցույթ հայտարարեց: Գործարքի արժեքը գնահատվում էր շուրջ 500 մլն դոլար: Մրցույթի հիմնական հավակնորդները ամերիկյան և ռուսական ընկերություններն էին, հատկապես Boeing ընկերությունը իր CH-47 Chinook, Sikorsky ընկերությունը՝ CH-53 Super Stallion և ռուսական ուղղափոխչինակյան ընկերությունն իր Mi-26 Halo ուղղափոխներով: Նշենք, որ մինչև մրցույթի պաշտոնական հայտարարումը, Boeing ընկերությունն արդեն նախնական կապեր էր հաստատել թուրքական իշխանությունների հետ՝ 10 ուղղափոխների վաճառքի հետ կապված²⁶⁴: Թուրքիայի կողմը հետագայում նախապատվությունը տվեց ամերիկյան CH-47 Chinook ուղղափոխներին՝ վաճառքի վերաբերյալ դիմում-ատաշարկ ներկայացնելով ամերիկյան կառավարությանը: Նշենք, որ այդ ուղղափոխների ձեռքբերմամբ թուրքական ՋՌԻ-ը կհամադրվեն ծանր տրանսպորտային ուղղափոխներով, որոնք մինչ այդ լիային բանակում: Օդային փոխադրումների համար հիմնականում կիրառվում էին ամերիկյան S-70 Black Hawk ուղղափոխները²⁶⁵: 2009 թ. դեկտեմբերին Պենտագոնն արդեն դիմեց ԱՄՆ Կոնգրեսին՝ Թուրքիային շուրջ 1,2 մլրդ դոլար արժույթի 14 միավոր CH-47 Chinook ուղղափոխներ և անհրաժեշտ այլ պահեստամասեր վաճառելու վերաբերյալ՝ հավաստիացնելով, որ «այդ գործարքը չի ազդի տարածաշրջանում ուժային հավասարակշռության վրա»²⁶⁶:

Ելնելով ամերիկյան ընկերությունների ներդրումների համար Թուրքիայի նպատակադր արձանաներից՝ Թուրք-ամերիկյան խորհրդի (ATC) վարչական խորհրդի նախագահ Ք. Սկոտլորդիսը 2005 թ. հոկտեմբերին հայտարարեց, որ ցանկանում են Թուրքիան դարձնել ամերիկյան Sikorsky ընկերության ուղղափոխները տարածաշրջանի երկրների վաճառելու կենտրոն: Ամերիկյան Sikorsky ընկերության հետ պայմանագրի շրջանակներում Թուրքիան ծրագրել է իր ՌՇՈՒ-ի համար գնել այդ ընկերության արտադրության 17 միավոր S-70B SEAHAWK ռազմական ուղղափոխներ, որոնք նախատեսվում էին րա-նակին մատակարարել 2009 թ.: Թուրքիան այդ պայմանագրի շրջա-

նակներում նախկինում արդեն ձեռք էր բերել իշխյալ ուղղափոխի տարատեսակ համարվող BLACKHAWK ուղղափոխներ²⁶⁷:

2009 թ. ապրիլին Մոսկվայում անցկացված Ռազմական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսի շրջանակներում ամերիկյան Sikorsky ընկերության ու թուրքական Alp Havacilik, TUSAŞ, Milsom ընկերությունների միջև ստորագրվեց համագործակցության պայմանագիր: Sikorsky ընկերության տնօրենի տեղակալ Ս. Էստիլը թուրքական կողմին լայնամասշտաբ համագործակցության առաջարկ ներկայացրեց, քան որի, երբ թուրքական ՋՌԻ-ի կարիքների համար ձեռքբերվելիք 100 միավոր ուղղափոխների հայտամրցույթը հաղթի Sikorsky ընկերությունը, ասա այդ արտադրական գործընթացում կներգրավվեն նաև թուրքական ընկերությունները, ինչը հետագայում շուրջ 8 մլրդ դոլարի եկամուտ կապահովի Թուրքիայի համար, քանի որ մինչև 2017 թ. ընկերությունը նախատեսում է շուրջ 32 մլրդ դոլար ընդհանուր արժողության ուղղափոխներ վաճառել²⁶⁸:

Թուրքիան պարտավորվում է Ռուսաստանից գնել շուրջ 1 մլրդ դոլար ընդհանուր արժողության 32 միավոր Mi-28 Havoc հարվածային ուղղափոխ: Նման որոշում կայացվեց այն բանից հետո, երբ 2007 թ. ԱՄՆ-ի կողմից մերժվեց Թուրքիային Cobra և Super Cobra ուղղափոխներ վաճառելու դիմումը²⁶⁹:

Սիևույն ժամանակ, 2009 թ. դրությամբ, Թուրքիան շահագրգռված էր ամերիկյան Bell AH-1W Cobra ուղղափոխների ձեռքբերման հարցում, ինչի հետ կապված Թուրքիայի ՋՌԻ ԳԳ-ի պետ Ի. Բաշդուրի «Կաշիգետոն կատարած այցի ընթացքում քննարկվել է նաև այդ հարցը: 2007 թ. ԱՄՆ-ը մերժել էր Թուրքիային վաճառել այդ նույն դասի 10 միավոր ուղղափոխներ, ինչն, ամենայն հավանականությամբ, կապված էր T-129 ուղղափոխների արտադրության շուրջ թուրք-իտալական բաժնեկցությունների հետ: Թուրքիան ցանկանում էր մինչև նոր ուղղափոխների արտադրությունը, իր կարճամասնաժամ կարիքների համար ձեռք բերել ամերիկյան ուղղափոխներ, որոնք կիրառվու էին հիմնականում բրդական գոտիայինների դեմ պայքարում»²⁷⁰:

²⁶⁴ Hürriyet, 21.10.2005

²⁶⁵ IDEF-e rekor katılım, Milliyet, 28.04.2009

²⁶⁶ Турция срочно закупит у России 32 вертолета Ми-28.

²⁶⁷ <http://www.zvezda.ru/news/news194579>

²⁶⁸ Lale Sarıbrahimoğlu, Turkey confident of stop-gap deal for US AH-1Ws, Jane's Defence Weekly, vol 46, issue 25, June 2009, p. 16; Turkey to buy weapons from US, Hürriyet Daily News, 28.06.2009

²⁶⁹ Turkish Daily News, 09.01.2007

²⁷⁰ Turkey plans to buy U.S. heavy lift helicopters, Turkish Daily News, 06.05.2008

²⁷¹ Turkey to Acquire CH-47F CHINOOK Helicopters, <http://www.defencetalk.com/turkey-to-acquire-ch-47f-chinook-helicopters-23305/>, США поставит Турции 14 десантных вертолетов Вуззак, 08.12.2009

Իրականացվում են նաև Ռ-ՈՌ-ի կործանիչների, ռազմական բազմաբաղաժան ինքնաթիռների արդիականացման ու բանակը նոր սերնդի կատարելագործված ինքնաթիռներով համալրելու տարրեր նախագծել:

Թուրքիայում ռազմական ավիացիայի զորատուն գործում են մի շարք ընկերություններ ու գործարաններ, որոնք իրականացնում են կինմականում Թուրքիայի ՋՌՌ-ի տարրեր դասի ռազմական ինքնաթիռների ու ուղղաթիռների հավաքման աշխատանքներ, առանձին սարքավորումների ու բաղադրամասերի արտադրություն: Ռազմական ավիացիայի հիմնական գործարաններն ու ընկերություններն են Թուրքիայի ինքնաթիռաշինական ընկերությունը (TUSAŞ), որի գործարանը գտնվում է Մյուրթերում, Էսքիշեհիրում գտնվող ավիացիոն շարժիչների արտադրության ընկերությունը (TUSAŞ Motor Sanayi, TEI), ՌՕՌԻ հրամանատարության 1-ին, 2-րդ և 3-րդ ռազմական սայտին վերանորոգման և տեխնիկական սպասարկման կենտրոնները, որոնք գտնվում են համապատասխանաբար Էսքիշեհիրում, Սոյսսեիրում և Անկարայում:

Ռազմական ավիացիայի զորատուն գործող ամենամեծ ընկերությունը Թուրքական ինքնաթիռաշինական ընկերությունն է (TUSAŞ), որը իր իրականացրած ծրագրերի ու ծավալների առումով համարվում է բարձրական ամենամեծ ռազմաարդյունաբերական ընկերությունը: Ընկերությունն իր հիմնադրումից (1984 թ.) մինչև 2009 թ. իրականացրել է ավելի քան 231 մլն դոլարի վաճառք, իսկ իրականացրած և դեռևս իրականացվող նախագծերի ընդհանուր արժեքը կազմում է 8 մլրդ դոլար: Այն հիմնականում իր գործունեությունը սկսեց ամերիկյան F-16 ռազմական ինքնաթիռների արդիականացման աշխատանքներով: Ընկերությունը տարրեր տարիներին ներգրավված է եղել CN-235 բեռն տրանսպորտային, SF-260D ուսումնական ինքնաթիռների, Cougar A5-532 փրկարարական ու տարրեր դասի բազմանպատակ յուղաթիռների համատեղ նախագծային ու արտադրական թափուտ նախագծերում²⁵³:

Թուրքիայում ամենամեծ ռազմատեխնիկական նախագիծը կարելի է համարել F-16 ինքնաթիռների արտադրման, հավաքման գործունեացը, որի որոշումը կայացվել էր դեռևս 1983 թ.: Թուրքական գործարաններում ամերիկյան ռազմական ինքնաթիռների հավաքման գործունեացը սկսվեց ԱՄՆ-ի աջակցությամբ ու երկկողմ ռազմական պայմանագրերի շրջանակներում, ինչը հնարավորություն էր տալիս ամերիկյան կողմին ավելի շահավետ պայմաններով իրականացնել ինքնաթիռների հավաքումն ու վաճառքը մերձավորարևելյան մի շարք

երկրների: Բուն աշխատանքները սկսվել են 1987 թ. TUSAŞ ընկերության Անկարայի և TEI ընկերության Էսքիշեհիրում գտնվող շարժիչաշինական գործարաններում, ուր «Peace Onyx 1» նախագծի շրջանակներում մինչև 1999 թ. 4 մլրդ 158 մլն դոլար քնդիանոր արժողությամբ հավաքվել է 278 միավոր ռազմական ինքնաթիռ, որոնք ոչ միայն սպահովել են թուրքական բանակի կարիքները, այլ նաև արտահանվել այլ երկրներ²⁵⁴: 90-ական թթ. սկզբներին, «Peace Vector 4» անթիվակապական ծրագրի շրջանակներում Եվրատիայի ՋՌՌ-ի համար թուրքական ընկերության գործարաններում իրականացվել են 46 միավոր F-16 ինքնաթիռների արտադրությունն ու հավաքման աշխատանքներ²⁵⁵:

2008 թ. ընկերությունը ստանձնեց Պակիստանի ՌՕՌԻ-ի 42 միավոր F-16 կործանիչների արդիականացման աշխատանքները՝ 75 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ: Աշխատանքները սկսվել են 2009 թ. և իրականացվում են ընկերության Անկարայի գործարանում²⁵⁶:

1998 թ. ընկերության գործարանում սպորտովեց 52 միավոր CN-235 բեռն տրանսպորտային ինքնաթիռների արտադրության ծրագիրը: Հետագայում ՊԱԳ-Ա-ն 108 մլն դոլար արժողության պայմանագիր էր ստորագրել TUSAŞ ու իսլամական CASA ընկերությունների հետ՝ հավելյալ 9 միավոր ինքնաթիռների արտադրության վերաբերյալ, որոնք պետք է հանձնվեին Թուրքիայի ՌՕՌԻ-ին ու Առափնյա անվտանգության հրամանատարությանը²⁵⁷:

TUSAŞ ընկերությունը ներկայումս ներգրավված է A400M նոր սերնդի տրանսպորտային ինքնաթիռների արտադրության նախագծում: Չնայած այդ ծրագրին Թուրքիան միացել էր դեռևս 1988 թ., սակայն մասնակից երկրների կողմից որևէ վերջնական որոշում չէր կայացվում նախագծի վերաբերյալ: Գերմանիայի, Բելգիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Սեժ Բրիտանիայի ու Թուրքիայի մասնակցությամբ նախագծի վերաբերյալ վերջնական պայմանագիր ուժի մեջ մտավ 2003 թ. մայիսին: Նման նախագծին բաղադրական կողմի մասնակցությունը հատկապես կարևորվում է միջազգային հեղինակավոր ռազմաարդյունաբերական նախագծերում Թուրքիայի ներգրավման ռազ-

²⁵³ TUSAŞ, Türk savunma sanayi şirketleri arasında büyük başarı sağladı, Zaman, 26.04.2009

²⁵⁴ F-16'lar 20 yildir Türk semalarında, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinhulteni/Pages/20071014.aspx>
²⁵⁵ M. Magrov, Военно-экономическая олимпиада Турецкой Республики и ее сотрудничество с зарубежными странами... с. 372
²⁵⁶ Turkish Aerospace Industries to upgrade 42 F-16 jets, <http://www.defence.pk>, 20.08.2008, Turkish company will upgrade Pakistan's F-16s, <http://www.dailytimes.com.pk>, June 30, 2009
²⁵⁷ M. Magrov, 6շվ. աշխ.:

մավարության տեսանկյունից: Ըստ պայմանագրի՝ Թուրքիան ձեռք է բերելու 10 միավոր ինքնաթիռ 1.5 մլրդ կելո ընդհանուր արժեքությամբ, ինչի շրջանակներում էլ TUSAŞ ընկերությունը ստանձնել է նախագծի աշխատանքների 5.56 % մասնաբաժինը: Ընկերությունն արտադրելու է ինքնաթիռների ֆյուզելաժի որոշ բաղադրամասեր: Նախատեսվում է ինքնաթիռները Թուրքիային մատակարարել 2009-2014 թթ. ընթացքում²⁹⁸:

Երկիրը	Չեղջերվակներ ինքնաթիռների քանակը	Նախագծին մասնակցության մասնաբաժինը
Վերմանիա	60	33.33%
Բելգիա	8	4.40 %
Ֆրանսիա	50	27.78 %
Մեծ Բրիտանիա	25	13.89 %
Իսպանիա	27	15.00 %
Թուրքիա	10	5.56 %
Ընդամենը	180	100 %

2007 թ. TUSAŞ ընկերության կնքած պայմանագրերով նախատեսված ծրագրերի ընդհանուր արժեքը կազմել է 1.2 մլրդ դոլար: Ընկերության ղեկավարության կողմից դրված ռազմավարական ծրագրով նախատեսվում է մինչև 2023 թ. ընկերության ստանձնած ծրագրերի ընդհանուր արժեքը հասցնել 20 մլրդ դոլարի և 2010 թ. դուրս գալ միջազգային շուկա²⁹⁹:

2006 թ. վերջին Թուրքիան ՌՕՌՏ-ի գարգացման նախատևով ԱՄՆ-ից շուրջ 2.9 մլրդ դոլար արժեքությամբ 30 միավոր F-16 Block 52 դասի ռազմական ինքնաթիռներ և անհրաժեշտ այլ սարքավորումներ ու մատայություններ գնելու որոշում կայացրեց, որը հետագայում հավանության արժանացավ Պենտագոնի կողմից: Այդ գործարքի հիմնական կապալառուն ամերիկյան Lockheed Martin ընկերությունն է, սակայն նախատեսված է նաև թուրքական տեղական արդյունաբերության

²⁹⁸ Çuk Uluada Bir Projeinin Doğuşu: A400M Projesi, Savunma Sanayii Gündemi, Ekim 2008, Sayı 6, ss. 70-78

²⁹⁹ Տե՛ս ընկերության գլխավոր մենեջեր Ի. Կորքուլայի հարցազրույցը Defence Turkey պորտալումին Defence Turkey, Vol 3, Issue: 13, 2008

աջակցությունը³⁰⁰: 2009 թ. փետրվարին պարզ դարձավ, որ գործարքի հետ կապված որոշ փոփոխություններ են եղել, և Lockheed Martin ընկերությունը Թուրքիայի ՌՕՌՏ-ին է մատակարարելու 14 միավոր F-16C և 16 միավոր F-16D ծողիկ ռազմական ինքնաթիռներ³⁰¹: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ 30 միավոր F-16 ինքնաթիռներ գնելու նպատակահարմարությունից ելնելով, Թուրքիան հրաժարվեց Իսրայիլի մասնակցությամբ թուրքական օդուժի 50 միավոր F-4 Phantom ուղամակն ինքնաթիռների արդիականացման 500 մլն դոլար արժեքությամբ գործող ծրագրին:

Թուրքիայի ՌՕՌՏ-ում ներկայումս F-16 ոմրակովիչների բիվը հասնում է մոտ 215-ի, որոնք 1980-90-ական թթ. արտադրվել են TUSAŞ ընկերության Անկարայի մոտ գտնվող գործարանում, ինչպես նաև TEI ընկերության Էսքիշեիր քաղաքի ֆաբրիկայում՝ Lockheed Martin-ի հետ կնքված պայմանագրերի հիման վրա³⁰²:

Ներկայումս դրված է ՌՕՌՏ-ի F-16 ոմրակովիչների արդիականացման և վերանորոգման խնդիրը: Ռազմաօդային հրամանատարության ենթակայության տակ գտնվող 200 միավորից ավել F-16C և F-16D ինքնաթիռների այդիականացման աշխատանքներն իրականացնելու է ամերիկյան Lockheed Martin ընկերությունը՝ շուրջ 635 մլն դոլար արժեքությամբ պայմանագրի շրջանակներում: Արդիականացման աշխատանքներն իրականացվելու են հիմնականում ամերիկյան ընկերության Ֆորթ Կոլբի գործարանում և թուրքական TUSAŞ ընկերության ժեներալուրյուններում: Նախատեսվում է աշխատանքներն ավարտել 2016 թ.³⁰³:

Հայալական միջոցներ են հատկացվում նաև Թուրքիայի ՌՕՌՏ-ի ոմրակովիչների արդիականացման և հատկապես նորագույն ռազմական ինքնաթիռների ձեռքբերման ուղղությամբ: ՊԱԳ-Վ-6 նրկրի պատմության մեջ ամենամեծ պաշտպանական նախագիծը հանդիսացող ՌՕՌՏ-ում նոր սերնդի ինքնաթիռների կարիքի համար ավելի քան 10 մլրդ դոլար արժեքությամբ 100 միավոր կորմանիչներ գնելու ծրագիրն ստացադրելի առաջիկա 20 տարիների ընթացքում:

Թուրքիան ծրագրել է գնել 100 միավոր F-35 ինքնաթիռ, որի ընդհանուր արժեքը կազմում է 10 մլրդ դոլար: Ըստ նախագծի՝ առաջին

³⁰⁰ Hürriyet, 13.12.2006, <http://www.defenceindustrydaily.com>, 02.10.2006

³⁰¹ U.S. Lockheed gets \$797 million contract for Turkish F-16 fighters, Hürriyet Daily News, 25.02.2009

³⁰² Turkish Daily News, 02.08.2006, The Military Balance 2009, International Institute of Strategic Studies, London 2009, p. 156

³⁰³ <http://www.guhtun.ssm.gov.tr>, 28.12.2006

ինքնաբիտները Թուրքիային կհանձնվեն 2014 թ., որոնք կփոխարինեն ներկայումս օգտագործման մեջ գտնվող հնագույն F-16 և վիետնամական պատերազմի շրջանից հայտնի F-4 կործանիչ-ոմրակռիչները³⁶⁴։

Թուրքիային այդ խոշոր պաշտպանական նախագծում ներգրավելու համար մրցակցությունը ընթանում էր հատկապես ամերիկյան Lockheed Martin ընկերության Joint Strike Fighter F-35 կործանիչի (ավելի քան 200 մրդ ղոլար արժեքով) արժեքի նկատմամբ, որտեղ արտադրության նախագծին մասնակցում են ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան, Նիդերլանդները, Դանիան, Նորվեգիան, Թուրքիան, Կանադան և Ավստրալիան։ Այստեղից էլ 2400 կործանիչ և նախատեսվում է դրանք երկրներին հանձնել 2012 թ.) և Եվրամիության անդամ մի շարք երկրների կողմից համատեղ արտադրության մեջ գտնվող Eurofighter Typhoon ինքնաբիտի միջև³⁶⁵։

Eurofighter Typhoon ինքնաբիտներն արտադրող եվրոպական կոնսորցիումը ցանկանում էր, որ Թուրքիան ևս դառնա ինքնաբիտների արտադրության իր արդյունաբերական նախագծի բաղկացուցիչ մասը։ Եթե Թուրքիան ընդուներ այդ առաջարկությունը, ապա Eurofighter-ի որոշ պահեստամասեր կարտադրվեին նրա տարածքում։ Կոնսորցիումի առաջատար իտալական Alenia Aeronautica կորպորացիան Թուրքիային առաջարկեց միանալ եվրոպական այդ նախագծին՝ պատրաստակամություն հայտնելով արտոնելու պայմաններ տրամադրել այդ երկրին։ Կոնսորցիումի ղեկավարության առաջարկի համաձայն 120, 80 կամ 40 ինքնաբիտների գնման պարագայում բուրքական ռազմարդյունաբերական ընկերություններին էին հատկացվելու համապատասխանաբար 9, 6 կամ էլ 3.2 մլրդ դոլարի արտադրական պատվերներ։ Առաջարկությունը տարածվելու էր բուրքական լավիացիոն արդյունաբերության ըլուր ձեռնարկությունների՝ վրա, որոնք հետագայում իրականացնելու էին նաև ինքնաբիտների վերանորոգման և սեյսնիկական սպասարկման աշխատանքները³⁶⁶։

Երկար ժամանակ ՊԱԿ-Կ-ի նիստերում ինքնաբիտների ընտրության հարցում վերջնական որոշում չէր կայացվում։ Այդ երկրի կառավարությունը կողմնակից էր կոմբինացված լուծման նպատակահարմարությանը, այն է՝ գործընկերություն զարգացնել F-35 JSF կործանիչների արտադրության ծրագրի շրջանակներում և միանալ եվրոպական

Eurofighter կոնսորցիումին՝ ԵՄ-ին անդամակցության ճանապարհին «տագնավարական լծակ» ձեռք բերելու համար։ Այնինչ, զինվորական բարձրագույն երամանատարությունը ՊԱԿ-Կ-ի նիստում հայտարարեց միայն F-35 ինքնաբիտների ձեռքբերման նպատակահարմարության մասին։ Չինվորականություն համար հիմնավորումն այն էր, որ Թուրքիայի ՌՕՌ-ը հիմնականում համադրված ևն ամերիկյան ինքնաբիտներով, և ռազմական օդաչուների պատրաստման ծրագիրը հիմնված է ԱՄՆ-ի համապատասխան համակարգի վրա։ Նման ընտրությունը պայմանավորված էր նաև Հինհանակական առավել մեծ ծախսերից խուսափելու անհրաժեշտությանը, որը կարող էր ծագել տարբեր արտադրության ինքնաբիտների ձեռքբերման վեճքում³⁶⁷։

2006 թ. դեկտեմբերին կայացած պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում քարձրագույն զինվորականության կողմից հավանության արժանացավ F-35 JSF կործանիչներ ձեռք բերելու և դրանց արտադրությանը մասնակցելու որոշումը։ Թուրքիան միացավ աշխարհի ամենամեծ պաշտպանական նախագծին՝ ինքնաբիտաշինական հսկայական ծրագրին։ ԱՄՆ-ի Lockheed Martin ընկերության Տեխաս նահանգի Ֆոլդս Կորթի ինքնաբիտաշինական գործարանում արտադրության պատրաստվող F-35 ուղղահայաց թռիչք և վայրէջք կատարող ինքնաբիտների ստեղծման նախագծին մաս կազմեց նաև Թուրքիան, և այդ ինքնաբիտների վաճառքից մասնաբաժին պետք է հատկացվի նաև այդ երկրին։ F-35 ինքնաբիտների արտադրության նախագծի ամբողջական արժեքը կազմում է 276 մլրդ դոլար։ Նոր սերնդի F-35 ինքնաբիտների արտադրության գործընթացում բուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները ստանձնել են ավելի քան 5.5 մլրդ դոլարի մասնաբաժին, որից ամենախոշորներն են՝ TUSAŞ ընկերությունը 3 մլրդ 700 մլն, TEI-ն 630, KALEKALIP-ը 490, AYESAŞ-ը 290 և ASELSAN-ը՝ 180 մլն դոլար մասնաբաժնով³⁶⁸։ 2009 թ. ապրիլին Lockheed Martin ընկերությունը 3 պայմանագիր ստորագրեց բուրքական ALP Havacilik, ASELSAN և KALE Havacilik ընկերությունների հետ՝ ինքնաբիտների արտադրության գործընթացում ներգրավվելու վերաբերյալ։ ALP Havacilik և KALE Havacilik ընկերություններն արտադրելու են ինքնաբիտների ֆուլայլասմենթի առաջնամասը և

³⁶⁴ A. McGregor, նշվ աշխ., էջ 13

³⁶⁵ Akşam, 29.03.2006

³⁶⁶ Avrupa'nın ve ABD'nin savas uçaklarını Türkiye'ye yansı, Radikal, 05.12.2006

³⁶⁷ Turkish Daily News, 27.10.2006

³⁶⁸ F-35-ի Turk inması,

<http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinhalt/eni/Pages/20071106.aspx>

քերի քաղաքամասերը, իսկ ASEL-SAN-ը՝ քիրախի նշանաձև գլխարկաօդային կառավարվող²⁶⁹։

TUSAS ավիացիոն ընկերությունը Lockheed Martin ընկերության F-35 Lightning II ռազմական ինքնաթիռի արտադրության խմբի առաջատար Northrop Grumman ISS International ընկերության (ընկերությունը ինքնաթիռների կենտրոնական ֆյուզելաժամերի նախագծման և արտադրության առաջատարն է) հետ ստորագրեց պաշտոնական փաստաթուղթ, որով Թուրքիան դարձավ այդ ինքնաթիռների արտադրության մեջ ներգրավված երկրներից մեկը։ 3 մյոլ դոլար արժեքով այդ պայմանագրի համաձայն՝ TUSAS ընկերությունն ստանձնելու է արտադրվելիք կործանիչների համար ավելի քան 400 կենտրոնական ֆյուզելաժամերի արտադրության գործընթացը։ 2008 թ. նոյեմբերին ընկերությունը Անկարայում բացեց քաղաքամասերի արտադրությանը հարմարեցված իր նոր արտադրամասը՝ արտադրական գործընթացն իրականացնելու նպատակով²⁷⁰։

2007 թ. հուլիսին ԱՄՆ Կոնգրեսը հավանություն տվեց Պենտագոնին՝ Թուրքիային վաճառել շուրջ 51 Block II Tactical Harpoon հակա-նավային հրթիռներ, ինչպես նաև առանձին սարքավորումներ և անհրաժեշտ ծառայություններ տրամադրել 159 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով։ Չեղք թեքված հրթիռներն օգտագործվելու են երկրի ՌՇՈՒ-ի կողմից՝ բարձրացնելով և ավելի ուժեղացնելով ՌՇՈՒ-ում գոյություն ունեցող հրթիռային արենալը²⁷¹։

Թուրքական կառավարությունը նաև դիմել էր ԱՄՆ-ին «օդ-օդ» դասի միջին հեռահալության կառաքելագործված AIM-120C-7 AMRAAM հրթիռներ, ինչպես նաև 2 հրթիռային կառավարման ուղղորդման համակարգ, առանձին քաղաքամասեր ու ծառայություններ գնելու կապակցությամբ՝ 157 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով։ 2008 թ. սեպտեմբերին պարզ դարձավ, որ ԱՄՆ Պաշտպանական անվտանգության համագործակցության գործակալությունը տեղեկացրել է Կոնգրեսին այդ վաճառքի հնարավորության մասին²⁷²։

Ներդրումներ են կատարվում նաև անօդաչու թռչող սարքերի²⁷³ (այսպես՝ ԱԹՄ, թուրք. *Insansız Hava Aracı*, անգլ. *Unmanned Aerial Vehicle*) արտադրության ու ձեռքբերման ոլորտում, ինչն, ըստ թուրք զինվորականների, էլ ավելի կարճրացնի անհամաչափ մարտահրավերների, հատկապես թուրք գոտեայինների դեմ պայքարի արդյունավետությունը։ ՋՈՒ-ի կարիքների համար տարբեր նշանակության ԱԹՄ-ների ձեռքբերումը դրված է առաջնային ծրագրերի շարքում։ Թուրք զենկազմներից մեկի ընդոչմամբ՝ «որքան թուրքական բանակը համարված լինի հետապուլսական ու սենտրալին համակարգով, այնքան էլ մեծ կլինի իր նշեղի կիրառմամբ թուրք արդյունների հասնելը»։ Թուրքիայի ՋՈՒ Գ-Ը-ի նախկին պետ Յ. Բյույուրանցըրը մի առիթով խստաբանակ էր, որ, Դիարբեքիում տեղակայված 7-րդ կորպուսի հրամանատար եղած ժամանակ, կարող էր կրճատել կորպուսը շուրջ 40 %-ով, եթե ստալակոնության մեջ լինեին հետախույզական ու հարվածային ԱԹՄ-ներ²⁷⁴։

Սեփական նախագծման ԱԹՄ-ների ուղղությամբ 1990-ական թթ. սկզբից ակտիվ աշխատանքներ է իրականացնում TUSAS ընկերությունը։ 1992 թ. փորձարկվեց ընկերության նախատիպային առաջին ԱԹՄ-ն։ Դեռևս Թուրքիայի ՋՈՒ-ում կիրառված են ընկերության կողմից արտադրված Turan անօդաչու թիթայային (նպատակային) ինքնաթիռները, որոնց բիլն, ըստ թուրքական աղբյուրների, հասնում է

²⁷¹ Ժամանակակից ռազմական գործողություններում ծանրակշիռ դերակատարում են ստացել ԱԹՄ-ները, որոնք կիրառվում են ռազմական օբյեկտների նախնական և հետախույզական դիտարկում իրականացնելու համար և այլն։ ԱԹՄ-ների առաջին թռչող կիրառությունը կատարվել է փետրվարյան պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի կողմից, որի ընթացքում իրականացվել է շուրջ 3500 թռիչք և կորուստներ կազմել են ընդամենը 4 %։ 21-րդ դարակազմի ԱԹՄ-ն և Իսրայելի կողմից ԱԹՄ-ների մարտական կիրառման բառակազմերը դարձավ Արևելքում և Արևմուտքում Սիան ժամանակակից երկրորդ պատերազմի ժամանակ (2006-2007թթ.) իսրայելական ԱԹՄ-ները իրականացրել են ավելի քան 1500 մարտական թռիչք։ Ըստ որչ տեղեկությունների՝ 2006 թ. ԱԹՄ-ի Սիսայակ ՋՈՒ-ում ԱԹՄ-ների թվը կազմել է մոտ 60 հարյուր մեդալ։ ԱԹՄ-ների արտադրության ոլորտում առաջատարներ են ԱՄՆ-ը և Իսրայելը, մի շարք այլ երկրներ նույնպես իրականացնում են արտադրական նախագծեր։ Ավելի մանրամասն տես Ա. Հովհաննիսյան, Սի քսնի նարյեր ավիացիայի, Եր. 2009; B. Hecanese, İncinlaotunla cto let v bozaycel/ Hexanlaotunla soctunne obozretne, № 32, 11-17 Ocak 2009, str. 8-9; Իսրայելից քայի, Արևելքում Արևելքի երկրներից ԱԹՄ-ների արտադրության ծրագրեր է իրականացնում Իսրայելը։ Հանելեկեր և Թինարե քաղաքներում գործում են 2 ինքնավար ընկերություններ՝ Hesa և Qods։ Hesa-ի արտադրության Ababi (200 կգ) ԱԹՄ-ն սկսել է արտադրվել 1986 թ-ին և կիրառվել Իսրայելական ներախույզական պատերազմների կորպուսի ու Հնարավորակի կողմից Լիբանոնում։ Qods-ին են պատկանում Mohajer-2 և Saegheh-2 ԱԹՄ-ները։ SIA Armads International, Issue 3, 2008, p. 28

²⁷⁴ Jane's Defence Weekly, Vol. 46, Issue 15, 15 April 2009, p. 34

²⁶⁸ Lockheed Martin den Türk sanayisine büyük katkı sağlayacak 3 anlaşma, Zaman, 28.04.2009

²⁷⁰ Jane's Defence Weekly, Vol. 46, Issue 15, 15 April 2009, p. 34

²⁷¹ US missile sales to Turkey clears congress, Turkish Daily News, 02.07.2007

²⁷² Zaman, 29.09.2008

2 հազարի: Որպես հիմնական նախագծող՝ ընկերությունն աշխատանքներ է իրականացնում 30 հզ. ուսնաչափ բարձրության և 24 ժամ օդում մնալու հնարավորություններ ունեցող ԱԹՍ-ների նախագծման ուղղությամբ և նախատեսում այդ ոլորտում աշխատանքներն ավարտել 2010 թ.²⁷⁵: Ընկերությունն արդեն պայմանագրեր է ստորագրել Թուրքիայի ՊՆ-ի հետ՝ 2011 թ. ԶՈՒ-ին 30 միավոր հետախուզական ԱԹՍ-ների մատակարարելու վերաբերյալ: Այն զինված է լինելու էլեկտրաստիկական համակարգով, ինչը հնարավորություն կտա դիտարկում իրականացնել գիշերային ու վառ եղանակային պայմաններում²⁷⁶:

Դեռևս 1993 թ. Թուրքիայի ԶՁ-ի կարիքների ապահովման և քրդական զինյալների դեմ պայքարի նպատակով պայմանագիր ստորագրվել ամերիկյան General Atomics Aeronautical Systems Inc. ընկերության հետ ԱԹՍ-ների մատակարարման վերաբերյալ, որի շրջանակներում բուրբակյան քանակը համալրվեց 6 նման միջուկներով ու GNAT 750-45 մոդելի տեղային հսկողային կայանով: 1998 թ. նույն ընկերության հետ ստորագրված մեկ այլ պայմանագրով բուրբակյան քանակին տրամադրվեց 2 միավոր I-GNAT արդիականացված ԱԹՍ-ներ, որոնք ԶՈՒ-ում կիրառվում են մինչև օրս²⁷⁷:

ՊԱԳՎ-ի կողմից իրականացվում են տեղական միջուկներով բուրբակյան նախագծման ԱԹՍ-ների արտադրության նախագծեր: 2004 թ. մեկնարկեց «Թուրքական ԱԹՍ (TIHA)» նախագիծը, որտեղ որպես հիմնական կապալառու ներգրավված է TUSAS բուրբակյան ընկերությունը: Նախագծի տարբեր ոլորտներում ու համակարգերի նախագծման գործում ենրակապալառու ընկերություններ են ASELSAN-ը, Milssoft-ը, Savronik-ը, STM-ը, STD-ը²⁷⁸: Ընկերությունը նախագծել է TIHA-A միջին հետախուզական ԱԹՍ-ն, որը պետք է առաջին անգամ օդ բարձրանա 2009 թ.: Այն համալրված է ASELSAN ընկերության արտադրության AseFlir-300T սենսորային դիտակման համակարգով: Նախատեսվում է հետագայում իրականացնել նաև դրանց վաճարք այլ երկրներին: Դրա բազայի հիման վրա արտադրվելու են

բարձր հետախուզական TIHA-B ԱԹՍ-ները: Ընկերությունը նախագծել է նաև փոքր մարտավարական 85 կգ Gozcu ԱԹՍ-ները²⁷⁹:

2007 թ. բուրբակյան քանակին մատակարարվեցին փոքր դասի ԱԹՍ-ներ, որոնց նախագծումն ու արտադրությունը իրականացվել էր տեղական Global Teknik, Ortadoğu Teknik Üniversitesi-SATEK և Kalekalep Baykar ընկերությունների կողմից: Ներկայումս Kalekalep-Baykar և Vestel ընկերությունների կողմից իրականացվում է «Արտավարական ԱԹՍ-ների արտադրության նախագիծը», որի շրջանակներում նախատեսվում է ԶՁ-ին տրամադրել հետախուզական դիտարկման մարտավարական ԱԹՍ-ներ²⁸⁰:

ԱԹՍ-ների նախագծման ու արտադրության ոլորտում վերջին մի քանի տարիներին աշխատանքային ծրագրեր է իրականացնում բուրբակյան Vestel ընկերությունը: 2009 թ. ապրիլին ընկերության սնորհությունը հայտարարեց, որ ավելի քան 6 տարի տևած աշխատանքներից հետո ավարտվել է սեփական նախագծման առաջին ԱԹՍ-ի նախատիպի արտադրությունը, որի մշակման համար ընկերությունը ներդրել է 20 մլն դոլար: Ըստ ընկերության պատասխանատուների՝ ինքնարիդ կարող է բարձրանալ 16 հզ. ուսնաչափ և օդում մնալ 12 ժամ: Այն հիմնականում նախատեսված է դիտարկումներ իրականացնելու համար: Փորձարկումների հաջող ընթացքի դեպքում ընկերությունը պայմանագիր էր ստորագրելու Թուրքիայի ՊՆ-ի հետ՝ խորաքանակային արտադրության վերաբերյալ²⁸¹: 2009 թ. հոկտեմբերի 13-ին Սիեոլի քաղաքի մերձակայքում Vestel ընկերության արտադրության «Karayel» հետախուզական ԱԹՍ-ի առաջին փորձարկումն անհաջողության մատնվեց: ԱԹՍ-ն հենց առաջին րոպիի ժամանակ ցած ընկավ 1200 մ բարձրությունից: Նույն րվակների ապրիլի 30-ին անհաջող ավարտ ունեցավ նաև Baykar ընկերության արտադրանք «Çaldıran» հետախուզական ԱԹՍ-ի առաջին փորձարկումը²⁸²:

2007 թ. տեղեկատվությունը հայտնվեց, որ բուրբ ինժեներների կողմից նախագծվել է ամօշալու ուղղարտ, որի նախատեսվող գտնվում է ռուսամասիտրյան գործընթացում ռազմական պատասխանատուների կողմից: Malazgirt անվանումն ստացած այդ ուղղարիդը, որն ունի

²⁷⁵ TIHA ve F-35 projelerinde öncelikli görevleri üstlendi, Cumhuriyet, 08.12.2008

²⁷⁶ İçte Türk yapımı casus uçakları(TÖHA), Zaman, 06.12.2008

²⁷⁷ İnci Paket İHA Tedarik Projesi,

²⁷⁸ http://www.ssm.gov.tr/TR/Projeler/havaaracları/havatamamlanmis/Pages/İnciPaketİHA_K.aspx

²⁷⁹ Sapmaz, Akıncı, Ardic, Aleçakar, Türk'ye'de İnanmaz İhava Aracı (İHA) Uygulanıyor, H. ULUSAL HAVACILIK VE UZAY KONFERANSI, İTÜ, 15-17 Ekim 2008, İstanbul,

²⁷⁹ Andy Nativi, Ankara bulks up industry and export, Defense Technology International, Vol 1, N. 7, September 2007, p. 30

²⁸⁰ Taktik İHA Geliştirme Projesi,

²⁸¹ http://www.ssm.gov.tr/TR/Projeler/havaaracları/prjgrpiba/Pages/TaktikİHAGelştirme_K.aspx

²⁸² Vestel 20 milyon dolara insansız uçak geliştirdi denemeyi Efes'te yapacak, Hürriyet, 20.04.2009

²⁸³ Yerli heron'lar sapır sapır dökülüyor, Radikal, 13.10.2009, Bir tane daha düştü, Hürriyet, 13.10.2009

ընդամենը 5 կգ կշիռ, կարող է բռնել մինչև 15 կմ քարձրանալ 10 կլ. ոտնաչափ: Ըստ այդ տեղեկատվության՝ ՊՆ-ի պատասխանատուներն ուսումնասիրություններ են կատարում դրանց հետագա արտադրությունն սկսելու ուղղությամբ²⁸³:

Ահաբեկչության դեմ պայքարի արդյունավետության բարձրացման նպատակով բուրբական կողմը քայլեր է ձեռնարկում հետախուզական ԱԹՍ-ների ձեռքբերման ուղղությամբ: 2005 թ. Թուրքիան 183 մլն դոլար արժեքով պայմանագիր էր ստորագրել Իսրայելի հետ՝ Իսրայելի Ավիայիտն արդյունաբերության ընկերության ու Elbit Systems ընկերությունների համատեղ արտադրության 10 միավոր Heron հետախուզական ԱԹՍ-ների գնման վերաբերյալ²⁸⁴: Ըստ պայմանագրի՝ բուրբական ՁՈՒ-ը ստանալու էին 10 միավոր Heron ԱԹՍ-ներ, որոնք իսրայելական կողմը տրամադրելու էր 2008 թ. վերջին: Սակայն, բուրբ-իսրայելական հարաբերություններում ի հայտ եկած քաղաքական տարածանյությունների պատճառով, իսրայելական կողմը նույնիսկ փորձ կատարեց չեղյալ հայտարարել այդ պայմանագիրը: Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյոնուլի Իսրայել կատարած այդ ընթացքում ձեռքբերված պայմանավորվածություններով արդեն դրանք պետք է Թուրքիային հանձնվեին 2009 թ. ապրիլին²⁸⁵:

Թուրքական կողմը, միևնույն ժամանակ շահագրգռված է ամերիկյան MQ-9 Reapers հարվածային ԱԹՍ-ների ձեռքբերմամբ, ինչի նպատակով 2009 թ. փետրվարին պաշտոնապես դիմել էր ԱՄՆ-ին: Ամերիկյան General Atomic ընկերության արտադրության այդ ինքնաթիռները իրենց լավագույնն էին դրսևորել Ալդրանտանոմս և Իրաքում ամերիկյան ՁՈՒ-ի իրականացրած ռազմական գործողությունների ժամանակ, ուստի բուրբական ռազմական պատասխանատուների համար դա լավագույն միջոց կարող է լինել քրդական զինյալների ռշնչայնման նպատակով ձեռնարկվող ռազմական գործողությունների համար:

2009-2016 թթ. ռազմաարդյունաբերության ոլորտների ռազմավարական փաստաթղթում յուրյ ռազմաարդյուն է դարձված ԱԹՍ-ների նախագծման ու արտադրության առաջնահերթություններին՝ հետագայում միջազգային շուկայում հաջողություններ գրանցելու հեռանկարով: ԱԹՍ-ների արտադրության տեղական բազայի վարպետը ինժեներական և ներառելու է հետևյալ համակարգերը.

փոքր ԱԹՍ-ներ (Mini IIIA)
մարտավարական ԱԹՍ-ներ (Taktik IIIA)
օպերատիվ ԱԹՍ-ներ (Operativ IIIA)
ռազմավարական ԱԹՍ-ներ (Stratejik IIIA)
հարվածային, մարտական ԱԹՍ-ներ (Taarruzi, Muharip IIIA):

Որպես ռազմավարական խնդիր է որված ամբողջությամբ տեղական ռազմաարդյունաբերության միջոցներով մինչև 2009 թ. մարտավարական ԱԹՍ-ների առաջին նախատիպի, 2010 թ.՝ ամբողջական համակարգի արտադրությունը, 2011 թ.՝ օպերատիվ ԱԹՍ-ների համաձայնումը: Ռազմավարական ու հարվածային ԱԹՍ-ների նախագծման, գտնվածման ու արտադրության ոլորտում որպես նպատակ առաջադրված է մինչև 2010 թ. սեպտեմբերի մասնակցությունը միջազգային կոնսորցիումներին ու արտերկրների հետ համատեղ նախագծերին²⁸⁶:

2009 թ. մեկնարկից տեղական ռազմաարդյունաբերական բազայի էինքի վրա 1970-ական թթ. բուրբական ՌՕՈՒ-ում գտնվող RF-4E ռազմական հետախուզական ինքնաթիռների արդիականացման նախագիծը: Արդիականացված այդ ինքնաթիռները ՁՈՒ-ին կ'առաջանն մինչև 2020 թ.: 2009 թ. մայիսին արդեն ՌՕՈՒ-ին հանձնվելիս նորագույն ավիայիտն կատարածան ու տեղեկատվական համակարգերով համարված 2 միավոր ինքնաթիռներ, որոնց հետախուզական ու դիտարկման համակարգերն արդիականացվել էին ASELAN, MIKES ընկերությունների համատեղ ջանքերով: Ընդհանուր առմամբ, նախատեսված է արդիականացնել 18 միավոր այդ դասի ինքնաթիռներ, որոնք աշխատանքները կավարտվեն 2010 թ.²⁸⁷:

2009 թ. օգոստոսի 10-ին ՊԱԳ-Լ-ի ու TUSAS ընկերության միջև ստորագրվեց Թուրքիայի ՌՕՈՒ-ի F-16 կործանիչների արդիականացման մասին պայմանագիր, որով TUSAS ընկերությունը է Առաջին ռազմաօդային տեսնիկական սպասարկման կենտրոնի հրամանատարությունը (*I'nci Hava Kmal Bakım Merkezi Komutanlığı*) իրականացնելու են 165 միավոր F-16 ռազմական ինքնաթիռների արդիականացման աշխատանքները: Նույն օրը ստորագրված մեկ այլ պայմանագրով՝ HAVELSAN ընկերությունը ստանձնեց ՌՕՈՒ-ի հրամանատարության համար F-16 ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման արտադրության նախափուլը²⁸⁸:

²⁸³ Türkiye'nin ilk insansız helikopteri. Millazgiri, <http://www.ssm.gov.tr/dokumantasyon/basimbulteni/Pages/20070820.aspx>
²⁸⁴ Turk HERON'lar göçüde, <http://www.ssm.gov.tr>, 04.12.2008
²⁸⁵ Günül 8 Heron da geliyor, Sabah, 28.01.2009

²⁸⁶ 2009-2016 Savunma Sanayi Sektörü Strateji Dokümanı, Savunma Sanayi Bakanlığı, Nisan 2009
²⁸⁷ Milli uçak modernizasyon projesi tamamlandı, Hürriyet, 08.05.2009
²⁸⁸ <http://www.ssm.gov.tr/TR/etkinlikler/izmlatarenleri/Pages/2009CI6sozlesmeimza.aspx>

ինքնաբախանալու դրսևում տեղական հնարավորությունները մեծացնելու և առավել արդյունավետ նախագծերի իրականացման նպատակով 2007 թ. բուրբակա՝ TUSAŞ և օդային միջոցների համար տարբեր մոդելի շարժիչների արտադրության դրսևում գործող բուրբակա՝ TEI ընկերությունները պայմանագիր ստորագրեցին, որով միավորեցին իրենց ջանքերը արտադրական դրսևում: Այդ նախածնուրբան նպատակը ինքնաբախանալու տարբեր դրսևներում իրականացվող աշխատանքների արդյունավետության բարձրացումն ու համակարգումն էր²⁹⁵:

2006 թ. մարտին TUSAŞ ընկերությունը 92 մլն դոլար արժողության պայմանագիր ստորագրեց ՊԼՍ-Կ-ի հետ՝ ՌՕՌԻ-ի համար Hurkuş ուսումնական ինքնաբախանալու արտադրության վերաբերյալ, որոնք գործառնության կնտնեն 2011 թ.²⁹⁶:

2007 թ. Հարավային Կորեայի ավիատեխնոլոգիական ընկերությունը (KAI) Թուրքիայի հետ ստորագրեց 500 մլն դոլար արժողության պայմանագիր՝ հիմնական ուսումնական ինքնաբախանալու վաճառքի մասին: Ըստ պայմանագրի՝ մինչև 2013 թ. բուրբակա կողմին կհանձնվեն 55 միավոր KT-1) ուսումնական ինքնաբախանալու, որոնք կփոխարինեն բուրբակա՝ րանակի ուսումնավարական ծրագրերում շատ վաղուց կիրառվող T-37 մոդելի ինքնաբախանալու²⁹⁷: Ըստ պայմանագրի՝ կորեական ընկերությունը տեխնոլոգիական աջակցություն է ցույց տալու TUSAŞ ընկերությանը հետագայում նման ինքնաբախանալու նախագծման ու արտադրության դրսևում²⁹⁸:

2009 թ. ապրիլին Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյոնուլի Հարավային Կորեա կատարած այցի ընթացքում երկու երկրները պայմանագիր ստորագրեցին, որով բուրբակա՝ կողմ այդ երկրին մինչև 2011 թ. վաճառելու է բուրբակա՝ HAVELSAN ընկերության կողմից մշակված օդաչուների վարժեցման էլեկտրոնային մարտական ուսուցման համակարգերը (Electronic Warfare Training Systems) 97 մլն դոլար արժողությամբ: Նման համակարգերի արտադրություն HAVELSAN ընկերությունն արդեն իրականացրել է Թուրքիայի և Պա-

կիստանի ՌՕՌԻ-ի համար²⁹⁹: Նշենք, որ Թուրքիայի կողմից կորեայի հանրապետություն CN-235 բուրբակա՝ վարժաարքերի արտահանումից հետո այդ համակարգերի վաճառքը հանդիսացավ երկրորդ խոշոր բուրբակա՝ արտահանումն այդ երկիր:

4.2 ՀՕՊ և ՀՀՊ համակարգի վարժացման ծրագրերը

Թուրքիան ծրագրել է հիմնովին արդիականացնել երկրի ՀՕՊ համակարգը և ստեղծել սեփական հակահրթիռային պաշտպանություն, ինչը շատ բանով կազված է սպատակներունների աճող մրցակցի և Մերձավոր Արևելքում ՁՈՁ-ի ու հրթիռային տեխնոլոգիաների տարածման խնդիրների հետ³⁰⁰: Թուրքիայի պաշտպանական ռազմավարության այն մտեցումը, որ երկրի ՁՈՁ-ը պետք է պատրաստ լինեն կանխի Թուրքիայի դեմ հարձակումներն ու սպատակները մինչև բուրբակա՝ տարածքին հասնելը, ենթադրում է երկրի օդային տարածքի համակարգի ավելալարություն, երբ հաշվի առնենք վերջին տարիներին մերձավորարևելյան տարածաշրջանում սպառազինությունների աճող մրցակցը ու հրթիռային տեխնոլոգիաների վարժացումը: Թուրքիայի ռազմական ղեկավարության համար տարածաշրջանում անկախախնայելի զարգացումների հնարավորության պարագայում խիստ իրատեսակ է դստնում սեփական զարգացած ՀՕՊ համակարգի ստեղծումը, որի որ տարածաշրջանում անվտանգության ղարձակ հրթիռային տեսակետների արտածումն ու հատկապես Իրանի կողմից բախտոկ հրթիռների վարժացումը բուրբակա՝ ռազմաարտադրական շրջանակների կողմից դիտարկվում են որպես ազգային անվտանգության մարտադրակները: 90-ական թթ. Թուրքիան լուրջ անհանգստություն էր հայտնում Իրանի, Իրաքի ու հաս Սիրիայի կողմից ջինիական ու կենսաբանական զենքերի ու հրթիռների զարգացման հնարավորությունների կապակցությամբ: Թուրքիան Մերձավոր Արևելքում լրջորեն փոտակցեց բախտոկ հրթիռների լայնամասշտաբ կիրառման մարտադրակները Մոցի առաջին պատերազմում, երբ Իրաքը սկսեց օգտագործել Scud-Bs և Al-Hussein հրթիռները, իսկ հետագայում արդեն լուրջ մտայնություններ սկսեց առաջ բերել Իրաքի կողմից ՁՈՁ օգտա-

²⁹⁵ TAI ve TEI buçerleri birlestiriyor, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20070923.aspx>

²⁹⁶ Turkey's New Trainer, Defense Technology International, Vol. 1, N. 6, July/August 2007, p. 8, Hurkuş kanatlandı, Tercüman, 03.04.2009

²⁹⁷ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20070807.aspx>; TAI-KAI ortaklığı ile eğitim uçağı üretilecek, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20070720.aspx?ortlar>

²⁹⁸ Güney Kore ile savunma ortaklığı, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20070827.aspx>

²⁹⁹ South Korea To Buy Turkish EWTS; <http://www.defensencnews.com>, 16 Apr 2009, HavelSan'dan Kuzey Kore'ye elektronik harp sistemi ihraç, Zaman, 21.04.2009

³⁰⁰ U. Սինաջան, Իրաքիա-բուրբակա՝ ռազմաարտադրական համագործակցությունը բրթական հիմնակների համասնարում, «21-րդ դար», N. 4, էրեսան, 2006, էջ 86

գործման հնարավորությունը²⁹⁹։ Թուրքիայի համար ներկայումս լուրջ մարտահարվեր է ներկայացնում Իրանի կողմից հրթիռային տեխնոլոգիաների զարգացումը, միջուկային ուղրոտման իրանական ծրագրերն ու տարածաշրջանային զարգացումների անվանխատեսելիության գործոնը։

ՀՕՊ հետահար համակարգի ստեղծման ուղղությամբ 2006 թ. հունիսին վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանի նախագահությամբ գումարված Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում որոշում կայացվեց երկրի ՀՕՊ-ն ուժեղացնելու համար սկսել արդյունաբանական լայնածավալ ծրագրի իրագործումը³⁰⁰, փոքր ու միջին հեռահարության համալիրների ու պաշտպանական միջոցների արտադրության գործում գերակայությունը տալով տեղական ընկերություններին³⁰¹։ Ապատակը կայանում է նրանում, որ բուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները, համագործակցելով աշխարհի առաջատար ընկերությունների հետ, յուրացնեն ՋՀՀ-ների ստեղծման բարդ ու գիտատեխնիկական գործընթացը՝ հետագայում իրականացնելով ինքնուրույն աշխատանքներ։

ՀՕՊ ամրապնդման ու զարգացման ծրագրի շրջանակներում Թուրքիան նախատեսում է իր 82-ի համար ձեռք բերել 45 փոքր հեռահարության համալիրներ (T-LALADMIS), հետագայում ևս 45 համալիրների ձեռքբերման հավանականությամբ, և ևս 12 համալիրներ՝ ՌՃՌ-ի համար։ Իրանը հիմնականում պահանջվելու են ռազմական քաղաքների պաշտպանությունը։ Այդ համալիրները հիմնականում արտադրվելու են ROKETSAN ընկերության կողմից։ Չեռթերվեյի միջին հեռահարության համալիրները (T-MALADMIS) պաշտպանվելու են օդային տարածքը ռազմական ինքնաբիթներից։ Փոքր հեռահարության ՋՀՀ-ների պահանջարկի որոշ մասը Թուրքիան փոքրում է ապահովել տեղական ռազմաարդյունաբերության միջոցով։ Մասնավորապես, 2001 թ. Թուրքիայի ՊՆ-ն ASELSAN ընկերության հետ 256 մլն դոլար արժողության պայմանագրի ստորագրեց՝ քանակային ՀՕՊ համալիրների մատակարարման վերաբերյալ, որով ԶՈՒ-ին մատակարարվելու էին 70 միավոր Atılgan և 78 միավոր Zırkon (11 միավոր ՌՈՒՌ-ի համար)։ Մատակարարումը քանակին սկսվեց 2004 թ.³⁰²։

ՀՕՊ միջոցների կարիքների մի որոշ մասը ապահովեց ASELSAN ընկերության արտադրության Atılgan և Zırkon տեսակի համալիրներով։ Սինչև 2009 թ. ԶՈՒ-ին արդեն հանձնվել էին ավելի քան 100 մման համալիրներ և նախատեսվում է 2010 թ. մատակարարել ևս 48 համալիրներ³⁰³։

ՀՕՊ հետահար համակարգերի ձեռքբերման համար Թուրքիայի կողմից հայտարարված միջազգային հայտամրցույթին մասնակցության հայտ ներկայացրեցին ամերիկյան (Patriot)-ը, ռուսական (C-300IMY-2 Փասորո)-ը և ամերիկա-իսրայելական համատեղ արտադրության (Arrow-2) ՋՀՀ-ները։ Թուրքիան պլանավորում էր 2006-2009 թթ. ընրացրում գնել մեծ հեռահարության 4 համալիր՝ 800 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ, իսկ 2010-2014 թթ. գրեթե նույն արժողությամբ ձեռք բերել ՀՕՊ հեռանկարային 4 համալիրներ։ Ռուսական կողմից հետ Թուրքիայի ռազմական ներկայացուցիչները ռուսական գործարան կատարած այցի ընթացքում րենարկել են նաև պաշտպանական տեխնոլոգիաների ոլորտում երկկողմ համագործակցության վերահանրող հարցեր³⁰⁴։

Բանն այն է, որ 2008 թ. վերջին Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Ա. Սերգեյևիչի Թուրքիա կատարած այցի ընթացքում րենարկվել են երկկողմ ռազմական համագործակցության մի շարք հարցեր, այդ բովանակումով՝ Թուրքիայում ՀՕՊ համակարգերի ներդրման խնդիրները, որի ընթացքում Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարը վերահաստատել է համալիրների վաճառքի ռուսական առաջարկը³⁰⁵։

Հւստ բուրքական և ռուսական արդյունքների՝ քանակցություններ էին ընթանում Թուրքիային C-400 Կրայմ ՀՕՊ համալիրների հնարավոր վաճառքի շուրջ, ինչը հաստատել է նաև «Рособоронэкспорт»-ի ներկայացուցիչը³⁰⁶։ Ավելի վաղ, ռուսական լրատվամիջոցների տեղեկատվության համաձայն, Ստամբուլում 2009 թ. ապրիլին անցկացված Ռազմական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսի (IDEF) մասնակից Թուրքիային C-400 Կրայմ համալիրների հնարավոր վաճառքի հետ կապված հարցերը րենարկվել են ռուսական ռազ-

²⁹⁹ Scheinm Udum, Missile Proliferation in the Middle East: Turkey and Missile Defence, Turkish Studies Institute, Vol. 4, N3, 2003, p. 76

³⁰⁰ Turkish Daily News, 01.04.2007

³⁰¹ Zaman, 18.02.2006

³⁰² Н. Соколов, Состояние и перспективы развития ВВС Турции// Зарубежное военное обозрение. № 4, 2009, стр. 63

²⁹⁹ Jane's Defence Weekly, Vol. 46, Issue 15, 15 April 2009, p. 32

³⁰⁰ Правительство Турции приняло решение о проведении тендера на закупку средств ПВО большой дальности. <http://www.arms-tass.ru>, 21.02.2006

³⁰¹ Turkish, Russian ministers discuss proposals on air defence system, <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/10395591.asp>

³⁰² Rostec in talks to sell Turkey air defence systems, company confirms, <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/11540318.asp>

մական պատվիրակության ղեկավար Ա. Աբեսմովի և ՊԱԳ-Վ-ի պետ Մ. Բաչարի միջև³⁰³:

Երկար ժամանակ վերջնական որոշում չէր կայացվում, և 2008 թ. մայիսին Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն վերջնականապես վերհաստատեց ՀՕՊ հեռահար համալիրների ձեռքբերման անհրաժեշտությունը, որի ընթացքում հաստատվեց նաև շինական համալիրի մասնակցությունը հայտանրդույթին: Մինչև ինժե րուրբական բանախոս մարտական հերթապահության մեջ գրեթե չկան մեծ հեռահարության ՀՕՊ համալիրներ: Ներկայումս Թուրքիայի օդային տարածքը իսկում են փոքր հեռահարության Rapier, Stinger, Atiagan և Zirkon, ինչպես նաև միջին հեռահարության I-Hawk արդիականացված ԶՀՀ-ները³⁰⁴:

Թուրքական արդյունքների համաձայն՝ որոշ առումներով նախապատվությունը տրվում է ռուսական համալիրներին, սակայն այլ խնդրի շուրջ դեռևս վերջնական մտայնում չկա: Չերթարվելի է ՀՕՊ համալիրներից երկուսը նախատեսվում է մարտական հերթապահության դեմ Անկարայի և Ստամբուլի օդային տարածքները իսկելու համար³⁰⁵:

Մինչև վերջերս ԱՄՆ-ն առանձին բանակցություններ էր վարում Թուրքիայի հետ՝ Patriot Advanced Capabilities-3 մակնիշի կատարելագործված 6 ԶՀՀ-ների վաճառքի շուրջ, որի արժեքը կազմում է շուրջ 1 մլրդ դոլար³⁰⁶: Ամերիկյան առաջատար Lockheed Martin ընկերությունը բանակցություններ էր վարում րուրբական ASELSAN և ROKETSAN ռազմարդյունաբերական ընկերությունների հետ՝ տեխնոլոգիաների տրամադրման շուրջ:

Patriot-ը նախատեսված է ինքնաթիռների և բեակվոր հրթիռների դեմ օգտագործելու համար, բայց կարող է վնասակարծել նաև բալիստիկ հրթիռները: Հետ ռազմական վերլուծաբանների՝ վերոնշյալ համալիրը

կարող է մրցել ռուսական C-300 ՀՕՊ համալիրների ընտանիքի վերջին ներկայացուցիչների հետ: PAC-3 համալիրն ամերիկյան MIM-104 Patriot միջին հեռահարության «երկիր-երկին» դասի հրթիռներով, խոչըր հրթիռաչինական Raytheon ընկերության PAC-2 ԶՀՀ-ի արդիականացված տարբերակն է: Այն դարձավ աշխարհում ռազմական առումով երաշխավորված միակ հակաբախտիկ ԶՀՀ-ն 1991 թ. Պարսից ծոցի պատերազմի ժամանակ³⁰⁷: Ի դեպ, 1999 թ. Թուրքիան ձեռք բերել ամերիկյան բանակային երկրորդ մոդիլիկացիայի PAC-2 ԶՀՀ-ների առաջին մարտկոչը: Թուրքական ընկերությունները մասնակցել են Խարպեթան Arrow 2 ԶՀՀ-ների մշակման ու արտադրական գործընթացում, ինչի արդյունքում էլ Թուրքիան ակնկալում էր ձեռք բերել նման համալիրներ³⁰⁸:

Ռուսական վերջ նշված համալիրները, որոնց վերջին ներկայացուցիչը հենց C-400 ԶՀՀ-ն է, իրենցից ներկայացնում են հզոր հակա-ինքնաթիռային և հակաավիոնային համալիրներ: Ռուսական համալիրները կարող են հակառակորդի ինքնաթիռների վնասվածքնել 0.01-30 կմ բարձրության և առավելագույնը 200-400 կմ հեռավորության վրա: Բազմաթիվ հրթիռներ խոցելու պայմանները մի փոքր րույ են, սակայն՝ քավականին հզոր: Համալիր կարող է միապահմից խոցել 6 և ավելի նշանակետեր: PAC-3 ԶՀՀ-ն ռուսական համալիրներից զիջում է խոցելու հեռահարությանը և քարձրությանը, սակայն վերազանցում է խոցելու նշանակետերի քանակով և քավակաի հրթիռների խոցման ցուցանիշներով: Թուրքական կողմը, որոշ առումներով ասավելությունը տալով ռուսական համալիրին, միանշանակ կաննում է ընդլծել իր քաղաքական կամրը՝ ինչն ԱՄՆ-ի ճնշումներից դուրս: Սակայն, մյուս կողմից, եթե րուրբական ղեկավարությունը կաննում է անոնծել երկրի համառարած ՀՕՊ-ի դաշտ, մտավորանքը համալիրան համալիրական ընդհանրո ՀՕՊ-ի համակարգի նման, սակա ռուսական համալիրներով նման համակարգ տեղծելը քավականին դժվար կլինի: Համառարած ՀՕՊ-ի դաշտ տեղծելը, որը կարող է նաև երաշխավորել ՀՀՊ, կարելի է միայն ամերիկյան արքայադրումների և համալիրների այն միասնությամբ, որոնք արդեն կիրառվում են մեկ տեղեկատվական և համագործակցության դաշտում: Թուրքիան արդեն նկատարություններ է ներկայացնում ՀՀՊ-ի այն արդարամասերի հետատմամբ, որոնց

³⁰³ Turkey hopes to buy S-400 air defense systems from Russia, RIA Novosti, 27 04 2009

³⁰⁴ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20080501.aspx>

³⁰⁵ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanstasyon/basinbulteni/Pages/20080501.aspx>

³⁰⁶ Թուրքական մամուլի հաղորդմամբ՝ ԱՄՆ-ի հայելանա և հունական լրջին ձեռնարկումներ էր մտել ռազմական այդ գործարքը խոչըրդողելու համար: Երանք նամակ Հյուսիս Կովկասի ռազմական ծառայությունների և միջգաղաիկ հարաբերությունների հունձնախորվիներին ու առանձին կողմբանականներին, որտեղ ավում է, որ գներին կանոնավոր ռազմական հակաարակչությունը կհպատում կլիախուղվ, և որ այդ գներով ներառվոր է Լեռնային Ղարաբաղի հակաարարության կարգավորման հարցում Արցրեյանի տակալոր Թուրքիան օպտումա Հայաստանին: Ավաղում, որ այդ վճարարը չի կարող ծառայել ԱՄՆ շահերին և արժեքներին, և որ երթիներին վճարողի հետ կազմված ծրագիր պետք է վերանայվ: Sbu Milliyet, 15.05.2006

³⁰⁷ Turkish Daily News, 01 04 2007

³⁰⁸ Ա. Միննայան, Խարպեթա-րուրբական ռազմավարական համալիրանկությունն արկբությունը տարածաշրջանային անվտանգության ինժեաներիցինքի վրա, Թուրքիա Անվտանգության ու պաշտպանության ինժեաներիցինք, #22, Անթուրանյան կուրթի, N. 1, Երևան 2007, էջ 122; Sbu նաև Hicmetoğlu ve Sozenin odurucu, 31 10 2003

ատկայությունը առաջարկված խնդիր լուծելու համար պարտադիր է: Մասնավորապես, հզոր ՀՕՊ համակարգի կիրառության համար Թուրքիան աներկյան Boeing ընկերության հետ ստորագրված պայմանագրի է «Խաղաղության արժիկ» (թուրք. *Barış Karaisi*) ծրագրի շրջանակներում 2009 թ. ձեռք էր բերելու 2 միավոր Օդային վերահսկողության և կառավարման համակարգեր (AWACS), իսկ ևս 2 միավոր նախատեսվում էր կիրառության հանձնել 2010 թ.³⁰⁹: Թուրքական ՌՕՌ-ի համար պատվիրված համակարգերը, որոնց արտադրական գործընթացում մասնակցում է նաև թուրքական TUSAS ընկերությունը, իրենցից ներկայացնում են աներկյան E-3 C AWACS համակարգի քիչ ավելի պարզեցված տարբերակը՝ Boeing 737 ինքնաթիռի հիման վրա³¹⁰: 1.5 միլի ԱՄՆ դոլար քնդիանոր արժողության այդ ծրագրի հետ կապված՝ Թուրքիայի ԱՌԻ-ին AWACS-ների հանձնումը նախատեսված ժամկետից մեկ տարով հետաձգվել է³¹¹: Նշենք, որ Թուրքիայի ՌՕՌ-ը որոշակի փորձառություն ունեն վերնաշախ համակարգերի կիրառման ոլորտում, մասնավորապես, դեռևս 80-ական թթ. ՆԱՏՕ-ի կողմից Թուրքիայի տարածքում ՆԱՏՕ-ական AWACS-ների կիրառման բազա է կենդանացվել³¹²:

Այսպիսով էր, որ ՊԱԿ-Կ կիրառարկի փոքր հեռահարության ՀՕՊ համայնքների ծրագրի վերաբերյալ իր պայման-առաջարկությունները՝ նախագծին հետաքրքրություն դրսևորել օտարերկրյա ընկերությունների համար: Այն փորձում էր պարզել, թե որտեղ է ինչպես կարող են տեղական ընկերություններն աջակցել ծրագրին, քանի որ նախատեսվում էր արտադրության մեջ զգալի մասնաբաժին հատկացնել տեղական ռազմաարդյունաբերական ընկերություններին: Stinger ԶՀՀ-ի թուրքական տարբերակները դեռևս 2005 թ. սկսել են վաճառել Նիդերլանդներին և մի շարք այլ երկրներին:

Թուրքիայի հրթիռային համակարգերի արդիականացման ծրագրի շրջանակներում ՊԱԿ-Կ-ին առաջարկ-փաթեթ ներկայացվելու հարավ-աֆրիկյան Denel ընկերության կողմից, որն առաջարկում էր «Երկիր-օդ» դասի Umkhonto կոչվող հրթիռներ վաճառել այդ երկրին: Նման առաջարկի հետ կապված տեխնոլոգիական հնարավորություններն ու պայմաններն ուսումնասիրվել են ROKETSAN ընկերության մասնագետների կողմից՝ Հարավաֆրիկյան հանրապետություն կատարած

այցի ընթացքում: Համալիրի հրթիռն ունի 130 կգ ընդհանուր քաշ, որից 23 կգ-ը մարտական մասն է և 12 կգ հեռահարություն, համայնք կարող է միաժամանակ 8 թիրախների հարվածել³¹³: Չնայած վերջնական որոշում այդ հարցում չկա, այնուամենայնիվ թուրքական ընկերությունը պատրաստակամություն է հայտնել համատեղ արտադրության շուրջ ծրագրեր մշակելու վերաբերյալ:

AELSAN ընկերությունը երկար տարիներ աշխատանքներ էր իրականացնում ՀՕՊ ՌՏԿ-ների ստեղծման ուղղությամբ և արդեն 2009 թ. ԱՌԻ-ին այն հանձնեց ատաղյից թուրքական նախագծման ՌՏԿ-ն, որն ունի 30 կգ նախաճարձման հնարավորություն: Ներկայումս AELSAN-ի ՀՕՊ վարպետն էր նախագծերի մեջ առաջնային տեղ են արժեցնում «2009 SERDAR ափամերձ հսկողության ՌՏԿ-ի», «2011 TIHA SAR», «2011 նավերի որոնման և կրակի կառավարման ՌՏԿ-ի», «2012 ՀՕՊ ՌՏԿ-ի», «2016 քաղաքակնկնիչ ՌՏԿ-ի» ծրագրերը, որոնք արդեն իսկ իրականացվում են ընկերության ինժեներական լայն քաղաքի վրա³¹⁴: 2009 թ. հունվարի 9-ին AELSAN ընկերությունը ավելի քան 4 տարի տևած պայմանագրերից հետո Թուրքիայի ԶՋ-ի հրամանատարությանը հանձնեց տեղական արտադրության առաջին ՌՏԿ-ն, որը որպես ինժեներական միջոց կիրառվելու է ԶՋ-ի ՀՕՊ հսկողության ու նախագաղապման HERIKKS անվանումն ստացած համակարգի շրջանակներում: Հանձնման պաշտոնական արտադրության ժամանակ Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյոնուլը, շեշտելով AELSAN ընկերության հաջողություններն այդ ոլորտում, ցանկություն է հայտնել թուրքական արտադրության ՌՏԿ-ները վաճառել նաև այլ երկրներին³¹⁵:

Թուրքիան, ունենալով մեծ քանակ, արժանի ուշադրություն է դարձնում թուրք գործատեղակների սպասարկողության զարգացմանը, կատարելագործմանը՝ ինչպես արտասահմանից ձեռք բերելով, այնպես էլ սեփական արտադրության միջոցով: Թուրքական բանակը, մշտական ռազմական գործողություններ վարելով լեռնային տարածքներում, լավ փորձի հետ համատեղում է նաև նորագույն ռազմական տեխնոլոգիաները: Դրանով համընթաց, թուրքական ղեկավարությունը, այնուամենայնիվ, ճիշտ կոստիկով ապագայի պատերազմներում օդային հարձակման միջոցների աննախադեպ աճող դերը, պատշաճ ուշադրություն է

³⁰⁹ Yerli Awacs'lar 2009'da hizmete girecek, <http://www.ulasimonline.com>, 12. 12. 2008

³¹⁰ Turkey to Purchase AWACS From Boeing Company, http://english.peopledaily.com.cn/2006/06/06/eng20060606_97246.shtml, 06. 06. 2002

³¹¹ AWACS'ların teslimatı gecikti Boeing'ce uza kesilecek, *Sabah*, 23. 04. 2009

³¹² AWACS Base Open in Turkey, *The New York Times*, 26. 10. 1983

³¹³ <http://www.gbulen.ssm.gov.tr>, 10.10. 2006

³¹⁴ KKK, *ik.milli radarin teslimatı*

http://www.cmturk.tr/t/2009/bitim_teknoloji/teknoloji01/10/333_ik_milli_radarin_teslimatı/508350/d/index.html

³¹⁵ Aselesin hava savumma erken ikaz radarini teslim etti, <http://www.aselesin.com.tr>

դարձնում նաև ՌՕՌ-ի և հատկապես ՀՕՊ-ի զարգացմանը: Լուրջ ուշադրություն է դարձվում ՌՕՌ-ի տարբեր գործառնվարտների օպերատիվ-մարտական պատրաստվածության կատարվող ծնանդ՝ ինչպես առանձին, այնպես էլ ՆԱՏՈ-ի ընդհանուր ՌՕՌ-ի հետ համատեղ մարտական գործողությունների վարման պլանների մշակմանը: ՀՕՊ համակարգի մարտական պատրաստության բարձրացման նպատակով իրականացվում են «Mavi ok», «Sarp» տարեկան զորավարժություններն ու հասուկ նշանակության վարժանքներ¹¹⁶: Թուրքիան ցանկանում է ձեռք բերել ոչ միայն արդիական ու հզոր ՋՀՀ-ներ, այլ նաև օդային ղեկավարման կետեր, ինչպես ինքնաթիռների, այնպես էլ օդապարիկների ու ԱՅՍ-ների տեսքով: Այդ ուղղությամբ խրախուսված և անբիկական մասնակցությունների հետ տեղի են ունենում ակտիվ բնակարկներ: Թուրքական ընկերությունների ուշադրությունից դուրս էլ հատկապես ԱՅՍ-ներն իրենց մեծ հնարավորություններով: Փաստորեն, բուրբական ռազմաքաղաքական շրջանակները հուսակ հասկանում են, որ երկրին հարկավոր է քազմաշերտ և հուսակի պաշտպանություն երկնքից, ինչը միայն կարող են ապահովել օդային ղեկավարման կետերը՝ հզոր ՋՀՀ-ների և կործանիչ ինքնաթիռների համատեղ գործողություններն ապահովող միասնական տեղեկատվական դաստիգ: ASELSAN ընկերությունը, Թուրքիայի ՊԱՍ-Վ-ի հետ միասին, ձեռնամուխ է եղել ՋՌՒ-ի տարբեր գորատեսակների միջև միասնական տեղեկատվական համակարգի ստեղծմանը, որը ռազմական գործողությունների ժամանակ ապահովելու է օդային, ռազմածովային միջոցների ու ՅՁ-ի միջև օպերատիվ հաղորդակցություն¹¹⁷:

Կման հուսակի հաղորդակցային համակարգ առայժմ կիրառվում է ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և մասամբ էլ Իսրայելի ՋՌՒ-ում: Գրանով մի քանի անգամ կարճորանա բուրբական ԱՌ-ի ընդհանուր և առանձին ստորաբաժանումների կատարման արդյունավետությունը: Այս ամենը տարածաշրջանի համար նոր շախմախչ է, ճոր մրցակցություն: Թուրքական ՋՌ-ի որակի նման բարձրացման դեպքում տարածաշրջանում միանգամայն կարող է փոխվել ստանց այն էլ փխրուն հավասարակշռությունը: Դժվար չէ հասկանալ, թե բուրբական ՋՌ-ի ղեկավարման արդյունավետության բարձրացումը նման համակարգի շնորհիվ, որրան ուսանելի է մեր նման փոքր ու հերան պետությունների համար: Բանը նրանում է, որ հետախուզական, ղեկավարման և վերա-

հակողության արդիական էլեկտրոնային համակարգերը մի րանի անգամ կարող են բարձրացնել փոքր բաժանների հզորությունը (կեսուկ նոր մարտահրավերներին համասպասախանցեցնելու բուրբական մոդելը մեր տարածաշրջանում բավականին ուսանելի է: Այն նոր մրցակցավար է տարածաշրջանի համար, որից դուրս մնալը ցանկացածի համար պարտության նախանշան է: ՀՀ ՋՌ-ը ևս ակամայից հայտնվել են այդ մրցակցի մեջ: Հայկական ՋՌ-ը, ինձնակնունում ռազմատեսակներիկան խնդիրը լուծելով ներկրծմանը, մեծապես կախված են արտաքին գործնից: Այդ պատճառով, ավելի իրատեսակում է համարվում ժամանակի ընթացքում, համագործակցելով արտասահմանյան ընկերությունների հետ, ստեղծելով միասնական նախագծեր, մասամբ յուրացնել որոշ վիճատեսակների արտադրության գաղտնիքները: Հատկապես խոսքը վերաբերվում է ՅՁ-ի բազմատեսակ հրթիռային սարսակներույանը (հակատեսակային հրթիռային համակիրներ, հրետանային բազմատեսակ հրթիռային համակիրներ, ՀՕՊ-ի փոքր ենտահարության համակիրներ և այլն), որոնք, նախ կիրառվում են ավելի հաճախ, հետևարար նրանց յրակավմի ժախը շատ է, հետո լեռնային պայմաններում ավելի շատ գործածական են, և միևնույն ժամանակ բարձրացնում են կրակի արդյունավետությունը: Բացի դրանից, ամերիկյան նոր կործանիչների (F-35) Թուրքիայում հայտնվելը տարածաշրջանում կարող է զգալիորեն փոխել հավասարակշռությունը, իսկ մեքր թե միայնակ, թե Ռ-ի ռազմավարական համատեղ ծրագրերի մի մասով, ներգրավվելու ենք այս ամենում:

Ռազմաարդյունաբերության ոլորտում գրանցած հաջողություններով հանդերձ Թուրքիայում ղեկուս անիրատեսակում է համարվում միջին և ստավկապես մեծ հետադարձյան արդյունավետ ՀՕՊ համակիրների արտադրությունը, ինչը կարաված է այդ ոլորտում Թուրքիայում անհրաժեշտ տեխնոլոգիաների ու փորձի պակասի, ինչպես նաև համասպասակման փորձառու ինձեներակոնստրուկտորական քազա յունենալու հետ:

Մինչև հիճա, ղեկուս բուրբական ռազմաարդյունաբերությունը հետաք ՀՕՊ և ՀՀՊ միջոցների նույնիսկ քաղաքամասերի արտադրության ոլորտում հաջողություն չի քրանցել և դրանց ձեռքբերման համար միջազգային մրցույթ է հայտարարել: Դշենք, որ աշխարհում շատ ավելի հզոր վիտատեսնիկական քազ ունեցող երկրներ կան, սակայն ղեկ ոչ մի պետություն քացի ԱՄՆ-ից և Ռուսաստանից ինքնուրույն չի ստեղծել մեծ հետախարություն ՋՀՀ:

¹¹⁶ H. Coskun, 6/4, sayfa, 19 63

¹¹⁷ Tankçı, gemi konutani ve pilot birbiriyle konuşabilecek, Hürriyet, 17 04 2009

4.3 Տիեզերական նախագիծը և հետախուզական արբանյակի ծրագրերը

Թուրքիայի ԶՈՒ-ի արդիականացման լայնածավալ ծրագրի համատեքստում ռազմավարական կարևորություն և ներկայացնում տիեզերական հետազոտությունների ազգային հավակնուտ նախագիծը, որը նախատեսում է տիեզերքի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքի ստեղծում: Թուրքական «Տիեզերական նախագիծը» 2005 թ. առաջարկել է այդ երկրի ԱՄՆ-ն, մշակվել Թուրքիայի գիտության և տեխնոլոգիայի բարձրագույն խորհրդի (բուրբ. *Billim ve Teknoloji Yüksek Kurulu*) կողմից և հետագայում լայնորեն ուսումնասիրության ներառվել պաշտպանական արդյունաբերության զորմարդի կառուցի նիստերում: Երազրի իրականացումը դրված է Թուրքիայի գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհրդի (TÜBİTAK) վրա, որը պետք է համագործակցի ԶՈՒ ԳՎ-ի, ՌՕՈՒ-ի, ԽՄՆատրոտի նախարարության, ինչպես նաև համալսարանների հետ³¹⁹:

Գետն 2001 թ. մարտին նախարարների խորհուրդը որոշում էր կայացրել Թուրքական տիեզերական կազմակերպության ստեղծման մասին (բուրբ. *Türk Uzay Kurumu*): Որոշման համաձայն՝ ՌՕՈՒ-ի իրաձևատարությունը ձեռնամուխ եղավ խորհրդի կազմակերպման ու օրենսդրական դաշտի ստեղծման ուղղությամբ, և 2002 թ. ընդունվեց «Ազգային տիեզերական գործակալության մասին» օրենք: Նույն թվականին այդ նախատակներով հատկացվեց շուրջ 250 մլն դոլար³²⁰: Իր կուրսերից մեկում Թուրքիայի ԶՈՒ ԳՎ-ի նախկին պետ Հ. Օզքյոզը, անդրադառնալով տիեզերական նախագիծին, հչել էր, որ «Թուրքիայի ԶՈՒ-ի տեսլականը 2000 թ. հետո տեղափոխվում է տիեզերք: Իսկ բանակի գեներալ Ավաթուրը տիեզերական ծրագիրը Թուրքիայի համար համարում էր ժամանակի պահանջ և գտնում, որ ստացն այդ հնարավորությունների օգտագործման ՌՕՈՒ-ը ժամանակի ընթացքում կարող են կորցնել ռազմական գործողությունների արդյունավետությունը³²¹:

Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ ակտիվ բայելը են ձեռնարկվում սեփական արբանյակային համակարգի ստեղծման ուղղությամբ: Հավակնուտ այդ ծրագիրը նախատեսված է՝ ավարտին

հասցնել 2015 թ.: Երազրով, մասնավորապես, նախատեսվում է մինչև 2010 թ. բուրքական ՌՕՈՒ-ի սպաներից պատրաստել վեց տիեզերականացներից բաղկացած ջոկատ և մինչև 2012 թ. կատուել ազգային տիեզերականյան: 2012 թ. Թուրքիան միանալու է Եվրամիության տիեզերական ծրագրին, սակայն երեմնական շեշտը դրվելու է Լուսին վրա տիեզերական բազայի ստեղծման և այնտեղ տեղակայվելի համակարգի օգնությամբ սահմանակից Հյուսիսային Իրաքում բուրգ զինյալների տեղաշարժերի մասին հետախուզական տվյալներ ստանալու վրա: Տիեզերական հետախուզության տեղեկատվության շնորհիվ բուրքական բանակը կանխարգելիչ միջոցներ է ձեռնարկելու երկիր գրոհայինների ներթափանցում թույլ չտալու համար, ինչպես նաև ապահովելու է տարանցիկ նավամուղերի ու գազամուղերի անվտանգությունը³²²:

Տիեզերակայանի շինարարությունն իրականացվելու է՝ Հյուսիսում (ԱՄՆ) NASA-ի և Բայկոնուրում (Ղազախստան) Ռուսաստանի տիեզերական գործակալության տիեզերանավերի արձակման գործող կենտրոնների փորձի հաշվառմամբ: Մինչև 2012 թ. նախատեսված է ավարտել մեկնարկային համակարգի շինարարությունը, որի նպատակով Անկարայի, Սերսիսի, Անթարիայի և Իզմիրի վիլայերներում ուսումնասիրվում են հարմար տեղանքները³²³:

Այն Թուրքիայի կողմից դիտվում է որպես ռազմավարական կարևորագույն նախագիծ, ինչն առնչվում է ռազմարական, ռազմական, անվտանգության, գիտության ու սնունտության ոլորտներին: Այն ենթադրում է ինչպես բաղաբացիական, այնպես էլ ռազմական բաղաբղիչներ: Ընդհանուր առմամբ, այդ նախագիծը նախատեսում է բաղաբացիական-ռազմական կիրառում՝ ներառելով նաև օդային-տիեզերական պաշտպանության համակարգ³²⁴:

Տիեզերական նախագիծով նախատեսվում է միանալ Եվրոպական տիեզերական ծրագրին, 2008 թ.՝ բարձր հետախուզության տիեզերակաների նախագիծում և մշակում, տիեզերագնացների պատրաստման ուսումնական ծրագրերի իրականացում, 2009 թ.՝ արձակման համակարգի, նոր հրթիռների և հետախուզական արբանյակների արտադրություն, 2010 թ.՝ հատուկ հեռախոսակների ձևերբերում, 2012 թ.՝ ազգային տիեզերականյանի կառուցում և 2014 թ.՝ «Ազգային հետազոտությունների արբանյակի» արձակում տիեզերք³²⁵:

³¹⁹ Türkiye uzaya adım atacak, Radikal, 22.06.2005

³²⁰ Türk Uzay Sektörüne Heskin Değerlendirme, Savunma Havacılık ve Uzay Sanayii Paneli Raporu/EK-5, Ankara, 2003, <http://www.vizyon2025.tubitak.gov.tr>

³²¹ TSK: Vizyonumuzuz uzaya taşındı, NTV, 06.05.2003

³²² Yem Şafak, 08.01.2007

³²³ <http://www.regnum.ru>, 06.11.2006

³²⁴ Türk Uzay Sektörüne İlişkin Değerlendirme.

³²⁵ Devlet'in hayali, Akşam, 14.09.2005, DİEF 2005, <http://www.thewebanatomian.com>

Ըստ բուրբական աղբյուրների՝ րոբո ինժեներների մասնակցությամբ մշակվել է արտադրվել է առաջին արտադրական տեղական արտադրության արբանյակը, որը, Ռուսաստանի հետ ստորագրված պայմանագրի համաձայն, պետք է տիեզերք ուղարկվի 2010 թ.՝ ռուսական Օրենբուրգի շրջանում գտնվող արձակվան կայանին: RASAT (Gözelim) անունը կրող այդ արբանյակը մշակվել է ստեղծվել է TÜBİTAK-ի Տիեզերական տեխնոլոգիաների հետազոտական ինստիտուտի (*Uzay Teknolojileri Araştırma Enstitüsü*). Պետական պլանավորման կազմակերպության (DTP) միջոցներով: Արբանյակը նախատեսված է քաղաքային պլանավորման, անտառային ու գյուղատնտեսական, ճգնաժամային իրավիճակների ու աղետների դիտարկման ու հսկողության համար. սակայն, կարող է կիրառվել նաև ռազմական մի շարք նպատակներով³²⁵:

Նման խոշորագույն ու միաժամանակ հավակնոտ նախագծի ստանձնումը Թուրքիայի կողմից կայահանելի ինչպես խոշոր Ֆինանսական միջոցներ, այնպես էլ ժամանակակից ներագույն տեխնոլոգիաներ ու մարդկային մասնակիտական ռեսուրսներ այդ ոլորտում, որը ներկա դրությամբ բուրբական կողմը լիովին չունի և, կարելի է ասել, այդ նախագիծը դեռ երկար ժամանակ մեծ ջանքեր կպահանջի: Թեև, ըստ բուրբական ժամանակացույցի նախանշված ժամկետների, ծրագրի իրագործումը անիրատեսական է համարվում, այնուամենայնիվ, կարևորություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում հատուկ գիտահետազոտական ինստիտուտներում ու համալսարանական շրջանակներում էինձնվում են հետազոտական խմբեր և պատրաստվում մասնագետներ:

Միևնույն ժամանակ քայլեր են ձեռնարկվում հետախուզական սեփական արբանյակն ունենալու ուղղությամբ: Թուրքիան անընդհանր արբանյակային ծառայություններից հրաժարվելու նպատակով վկայել է հետախուզության և հսկողության սեփական արբանյակային համակարգի ստեղծման աշխատանքները՝ շուրջ 250 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով: Գործարկվելիք այդ համակարգը ռազմավարական դերակատարություն կունենա, հատկապես, Բոզական բանվորական կու-

սակցության գործունեության հարցում հետախուզություն ապահովելու գործում³²⁶:

2009 թ. հուլիսին հետախուզական արբանյակի նախագծի իրականացման վերաբերյալ սրայնանագիր ստորագրվեց ՊԱԳՎ-ի ու իտալական խոշորագույն Finmeccanica և Գրանսիական Thales ընկերությունների համառոտ Telespazio ընկերության միջև: Ստորագրված պայմանագրի համաձայն Telespazio ընկերությունը 42 ամսվա ընթացքում իրականացնելու է արբանյակի արտադրություն, արձակման և վարձարկումների ծառայությունները³²⁷: Թուրքիայի ՌՈՏՈ-ի կողմից «առաջնային ծրագիր» ինչպևակում արբանյակի ստեղծման մրցույթում հաղթող ճանաչվեց արբանյակային արտադրության մեջ մասնակցությամբ իտալական ընկերությունը. չնայած, որ հայաամբողջորեն մասնակցել են անընդհանր, Խնթեֆական, իտալական, ճապոնական, կորեական և այլ ռազմատրոյունաբերական ընկերություններ: Իտալական ընկերության ընտրության շատ բանով կախված էր նաև մրա ստացարկից, որով բուրբական իշխանություններին առաջարկվեց որչ արժեքով տեղական արդյունաբերության մասնակցությունը այլ նախագծում:

«Gökürk» անունը կրող առաջին բուրբական հետախուզական արբանյակը կազմված կլինի Լեկարտասպիրիական հսկիչ ուղևորային արբանյակից և մեկական անշարժ ու շարժական ելքային կայաններին: Արտասահմանյան ընկերությունների հետ միասին համակարգի արտադրական գործընթացում ուղեկն ներակապալառու ներգրավված են բուրբական TUSAŞ, ASELSAN, ROKETSAN ընկերությունները և TÜBİTAK-ը: 600-650 կմ բազմության ուղևորում տեղակայվելիք այդ արբանյակը բուրբական ԶՈՒ-ին կծառայի 4-6 տարի: Ըստ նախանշված ժամկետի՝ արբանյակը տիեզերք է արձակվելու 2012 թ.³²⁸:

2007 թ. ընթացքում Թուրքիան ձեռք էր բերելու նաև անընդհանր Lockheed Martin ընկերության արտադրության 2 հետախուզական օդատարիկներ՝ երկի հարավարևելյան շրջաններում բուրջ գրեհայինների տեղաշարժերի մոնիթորինգ ու հետախուզություն իրականացնելու նպատակով: Դրանց գնման համար բուրբական կողմը դիմել էր Պենտագոնին, և վաճառքն իրականացվելու էր ԱՄՆ-ի արտաքին ռազմական վաճառքի շրջանակներում: 50-60 մլն դոլար արժողության այդ օդապարիկները համարվելու էին ASELSAN ընկերության արտադրու-

³²⁵ TÜBİTAK-ի Տիեզերական տեխնոլոգիաների հետազոտական ինստիտուտը ստեղծվել է 1985 թ., որը գիտահետազոտական-կրթություն կողողային աշխատանքներ է իրականացնում տիեզերական տեխնոլոգիաների, էլեկտրոնիկայի ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ու այլ ոլորտներում: Şişli Yerli uydu RASAT 2010'da uzaya çıkıyor, Radikal, 09/09/2009

³²⁶ Akşam, 20.07.2006

³²⁷ İhaleye katılan Gökürk, 2012'de uzaya gidecek, Sabah, 17.07.2009

³²⁸ Sabah, 17.07.2009

բյան էլեկտրասօսփիկական համակարգերով, որոնք կարող են հետախուզական դիտարկում իրականացնել 1000-1500 կմ² տարածությունում:³²⁹

Այսպիսով, Թուրքիան լայնամասշտաբ նախագծերի միջոցով փորձում է ստեղծել Ռ-ՌՌՒ-ի ու ՀՕՊ-ի զարգացած ու ինտեգրացված մի համակարգ, որն առաջին հերթին համարվում է նորագույն ռազմական տեխնիկայով ու սպառազինությամբ: Այդ համակարգում լուրջ տեղ է հատկացված ռազմական ոլորտի տեխնոլոգիական նոր միջուկներին՝ ԱԹՄ-ներ, հետախուզական արբանյակ, հետախուզական օդաչարիկներ: Չնայած Թուրքիան լիովին չի տիրապետում նորագույն տեխնոլոգիաներին, այնուամենայնիվ քաշեր է ձեռնարկում դրանց նախագծման ու արտադրության ոլորտից: Արտադրական գործընթացում բուրբական կողմը դեռևս զգալի կախվածություն ունի ատաջատար երկրներից և ամեն կերպ ցանուծ է այդ երկրների օգնությանը յուրացնել նրանց փորձն ու պատրաստել սեփական կադրերը:

ՌԱԶՄԱՄՈՎԱՅԻՆ ՌԻՇԵՐԻ ԱՐԿԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄՆ ՌԻ
ՌԱԶՄԱԱՐԳՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքիայի ՌՃՌ-ը հանդիսանում են ՋՌՒ-ի էիմնական զորքի տեսակներից մեկը և քանակական ու մարտական հնարավորություններով ու համարվածություններով համարվում են տարածաշրջանում ամենամեծն ու մարտունակը: ԽԱՀԿ՝ փուլառմից ու խորհրդային Մեծ վաճառքի՝ Ռուսաստանի Դաշնության ու Ռկրախիայի միջև բաժանումից հետո, բուրբական ՌՃՌ-ը դարձան ամենակարգը ՄԵ ծովում: Հնա-ասաղապետներգծյան շրջանում բուրբական ՌՃՌ-ը ստացան ավելի ընդգրկում ու մասշտաբային գործառնությունը, աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային նոր գարգացումներին համարձեք Թուրքիայի անվտանգության ու պաշտպանության առումով: Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային դերակատարի հավակնությունները, տարածաշրջանային էներգետիկ-հաղորդակցային նախագծերն ու ռազմաքաղաքական զարգացումները Թուրքիայի զինվորական ու քաղաքական իշխանությունների համար էլ ավելի են կարևոր դարձնում սեռնույն տարածաշրջանում բուրբական հզոր նավատորմի ու մարտունակ ու նորագույն սպառազինությանը համարված ՌՃՌ-ի գերակայությունը:

Թուրքիայի ՋՌԻ ԳԸ-ում 1928 թ. մինչև 1949 թ. որպես Եմվային վարչություն գործող ռազմածովային հրամանատարությանը 1949 թ. օգոստոսի 15-ի Բարձրագույն զինվորական խորհրդի (*Yüksek Askeri Şura*) որոշմամբ վերակազմավորվեց ՌՃՌԻ հրամանատարության³³⁰:

Կազմակերպչական առումով ՌՃՌ-ը ներառում են 4 հրամանատարություն՝ Ռազմածովային նավատորմի, Հյուսիսային ու Հարավային ռազմածովային գոտիների և Ուսումնական: Պատերազմական իրավիճակում ՌՃՌԻ-ի ընդհանուր հրամանատարության ենթակայություն է անցնում Առափնյա անվտանգության հրամանատարության (այստեղև ԱԱՀ, բուրբ. *Sahil Güvenlik Komutanlığı*) օպերատիվ ղեկավարումը, որը խաղաղ պայմաններում գտնվում է ՆԳՆ-ի ենթակայության տակ:

ՌՃՌԻ-ի ինքը հանդիսանում է ռազմածովային նավատորմի հրամանատարությունը, որի շտաբը գտնվում է Գյոյջլուրի ռազմածովային էնեակետում: ՌՃՌԻ Հյուսիսային գոտու հրամանատարությունը, որի

³²⁹ Türkiye, PKK açtı için ABD'den 2 zeplin alıyor, <http://www.haber10.com>, 12.03.2007

³³⁰ Türk Denizciligi tarihi bir günü yaşıyor, <http://www.rotahaber.com>, 26.08.2008

շտարը գտնվում է Մտամբրուում, պատասխանատու է Բոսֆոր և Դարդանեկ նեղուցների, Մարմարա ծովի ու սեծովյան գոտիների պաշտպանության համար: ՌՃՌՒ հարավային գոտու հրամանատարության, որի շտարը գտնվում է Իզմիրում, պատասխանատուության տակ են մտնում Էգեյան ու միջերկրածովյան շրջանների անվտանգության ապահովումը³¹¹:

Ռազմածովային նավատորմը հիմնականում համարված է արևմտյան երկրների արտադրության նավերով, որոնք Թուրքիային են տրամադրվել ռազմական օգնության տարրեր ծրագրերի շրջանակներում: ՌՃՌՒ-ի հրամանատարության համար առաջնաերթ խնդիր է դիտվում տարրեր դասի ռազմական նավերի արդիականացումը, տեղական ռազմաարդյունաբերության ու այլ երկրների հետ համատեղ արտադրական նախագծերն ու ռազմական ուժի կորացմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը. բանի որ հրամանատարության սպառազինության մեծ մասն արդեն հնացած էր և արդիականացման ու համալրման կարիք էր գտնում: 1980-90-ական թթ. Թուրքիայի սպառազինության նավաշինական գործարաններում Գերմանիայի արակառայանը իրականացվել է ATILAY և PREVEZE դասի 6 սուզանավերի արտադրություն, ինչպես նաև այդ երկրից ձեռքբերվել MEKO 200 դասի 4 չրեկատ, 8 միավոր Ծոջան հրթիռային մտորանավակ: ՌՃՌՒ-ի համայնքն գործում գլխի արակառայան է արամադրել հատկապես ԱՄՆ-ը: 1993-1995 թթ. ընթացքում միայն Թուրքիային է տրամադրվել 8 միավոր Knox տիպի չրեկատ: 90-ական թթ. երկրորդ կեսին ԱՄՆ Կոնգրեսը վավերացրեց ավելի վաղ ընդունված որոշումը, որով Թուրքիային որպես ռազմական օգնություն հատկացվեց Oliver Hazard Perry (FFG-7) դասի 3 չրեկատ³¹²:

ՌՃՌՒ-ի արդիականացման, նոր միջոցներով համալրման ու տեխնոլոգիական ժամանակակից ռազմական համակարգերի զարգացման ուղղությամբ հատկապես են գլխի գտնարներ: Թուրքիայում գործում են մի բանի ռազմաարդյունաբերական ընկերություններ, որոնք մասնավորապես են ծովային միջոցների ու նավաշինության ոլորտում: Մտամբրուում, Գյուլյուրում և Իզմիրում գործում են ՌՃՌՒ-ին պատկանող նավաշինական ու վերանորոգչական գործարանները, պետական նավաշինական ձեռնարկությունը, Yonca-Onuk, Dearsan, SEDEF, RKM մասնավոր ընկերությունները, որոնք հանդիսանում են SaSaD-ի անդամներ և YH.DIZ արտաստիմանյան համաձայն կազմակերպությունը:

Տարբեր նշանակության ռազմական նավերի արտադրության ոլորտում խոշորագույններից է Dearsan Gemi Insaat Sanayi թուրքական ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1980 թ.: Այն հիմնականում իրականացրել է Aquila Tug տիպի նավերի ու բինիական տանկերների արտադրություն: Արբերս այդ ընկերությունը հարող ճանաչվեց Թուրքիայի ՌՃՌՒ-ի համար 16 միավոր նոր տիպի պարելային նավերի արտադրության համար հայտարարված մրցույթում: Արտադրվելիք այդ նավերը համարված են լինելու 40 մմ երկփողային իրանդրով, 12.7 մմ մեխանիկական իրանդրով, ստորջրյա հրթիռային պաշտպանության ու ջրային ականների վնասակերծման համակարգերով³¹³: Ընկերության վերակազմավորման արդյունքում ստեղծվել է Մարտական համակարգերի բաժին, որում ներգրավված են ՌՃՌՒ-ի թռչակառու սպաներ ու ռազմական ինժեներներ: Ընկերությունը առաջիկայում նախատեսում է մեծացնել ռազմական նավերի արտադրական քաղաք:

2006 թ. ԳԱԳՎ-ն տեղական նավաշինական ընկերությունների կողմից 16 միավոր պարելային նավերի արտադրության մրցույթ էր հայտարարել, որին փարեր-առաջարկներ էին ներկայացրել թուրքական մի քանի ընկերություններ, այդ բոլոր՝ Dearsan-ը, RMK Marine-ը, Çelik Tekne-ն³¹⁴:

Yonca-Onuk թուրքական ընկերությունն իր արտադրական գործընթացում իրականացնում է տարբեր դասի մտորանավակների արտադրություն, որոնք կիրառվում են ինժեներական ԱԱՀ-ի ստորաբաժանումներում: Ընկերության արտադրական կին են պատկանում MRTP 15, MRTP 16 մոդելի արագ արձագանքման մտորանավակները, MRTP 16 Ս փրկարարական, MRTP 29 պարելային մտորանավակներն ու MRTP 33 պարելային-հարձակողական նավը, որը հանդիսանում է Onuk MRTP 29 (KAAN 29) նավի արդիականացված տարբերակը³¹⁵:

RMK Marine թուրքական նավաշինական ընկերությունը հիմնադրվել է 1974 թ., որը 1997 թ. միացավ թուրքական խոշորագույն Koç Holding ընկերությանը: Հիմնականում ընկերությունը իրականացրել է ստերային ու տրամագորտային նավերի արտադրություն, իսկ վերջին տարիներին սկսել է լուրջ ուղղություն դարձնել ռազմական նավաշինությանը: Ընկերությունը 2007 թ. պայմանագիր ստորագրեց ԳԱԳՎ-ի հետ, որով ստանձնեց ԱԱՀ-ի որոնողափրկարարական նա-

³¹¹ Տես Թուրքիայի ՌՃՌ-ի պաշտ. կայք՝ <http://www.tsk.mil.tr>

³¹² A. Федин. Военно-морские силы Турции // Зарубежное военное обозрение. № 5, 1997

³¹³ Տես Dearsan ընկերության կայք՝ <http://www.dearsan.com.tr>

³¹⁴ Donanmaya 16 yeni bot, Sabah, 03.05.2006

³¹⁵ Տես Yonca-Onuk ընկերության կայք՝ <http://www.yonca-onuk.com>

վերի արտադրության 352.5 մլն եվրո արժեք ունեցող մախարազանի իրականացման պատասխանատվությունը, որի շրջանակներում արտադրվելու են 4 միավոր նման դասի նավեր: Նավերի իրամանադարական հսկման ու կապի համակարգերը մշակվելու են ASELSAN ընկերության կողմից: Առաջին միավորը նախատեսված է ԱՄՀ-ին հանձնել 2010, իսկ մյուսները՝ 2011 թ.³¹⁶:

2009 թ. հունվարին պայմանագիր ստորագրվեց իտալական Oto Melara ընկերության հետ՝ վերոնշյալ նավերի համար 40 մմ տրամաչափի երկվորանի իրանորի մատակարարման վերաբերյալ³¹⁷:

2008 թ. դրությամբ Թուրքիան ԱՄՆ-ից ռազմական օժանդակության տեսքով ստանալու էր Perry դասի 2 իրկալատ: Դրանցից մեկը այդ երկրին էր տրամադրվելու որպես ռազմական օգնություն, իսկ մյուսը՝ վաճառքի տեսքով: 2007 թ. ԱՄՆ-ի կողմից մշակվել էր դաշնակից երկրների կարիքների համար ռազմական նավերի տրամադրման ծրագիր, և դրա շրջանակում էլ Թուրքիային առաջարկվել էր վերոնշյալ տեսակի նավերը: Նշենք, որ Թուրքիան նախորդ տարիներին ԱՄՆ-ից մեկ էր բերել 8 միավոր նման ռազմական, և նախատեսվող այդ չորս-վասերի հետ միասին դրանց ընդհանուր թվը ՌՃՈՒ-ում կազմում է 10 միավոր³¹⁸: Թուրքիան նաև լուրջ ներդրումներ է կատարում սուզանավերի ձեռքբերման ուղղությամբ: Սուզանավերի ձեռքբերման համար հայտարարված մրցույթի շրջանակներում 2008 թ. նույնիսկ Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում հարող ճանաչվեց գերմանական HDW և անգլիական MFI ընկերությունների համատեղ նախաձեռնությամբ արտադրված "U-214" մոդելի սուզանավ: Թուրքական կողմը մեծ էր բերելու 6 միավոր նման սուզանավ, որի ընդհանուր արժեքը կազմում է 2.5 մլրդ եվրո: Հինգնական արտադրության գործընթացում մասնակցելու են նաև թուրքական ընկերությունները: Մասնավորապես այդ սուզանավերի որոշ համակարգեր ու կապի միջոցներն արտադրվելու են թուրքական ASELSAN, HAVELSAN, TÜBITAK ընկերությունների կողմից: Սուզանավերը բուրբակային ՌՃՈՒ-ին են հանձնվելու 2015 թ. սկսած՝ տարեկան մեկ միավոր³¹⁹:

2009 թ. ապրիլին ASELSAN ընկերությունը պայմանագիր ստորագրեց իտալական առաջատար Finmeccanica ընկերության մաս կազմող WASS կազմակերպության հետ՝ նոր տեսակի սուզանավերի պաշտ-

պանական համակարգերի համատեղ զարգացման վերաբերյալ: Պայմանագրի համաձայն՝ թուրքական և իտալական ընկերությունները WASS կազմակերպության արտադրության Black Shark ստորվերոները ինտեգրացնելու են Թուրքիայի համար մեծ բերվելիք նոր սուզանավերի հավատարկելային պաշտպանության համակարգին: Ըստ այդ ընկերությունների ներկայացուցիչների՝ հետագա համագործակցության արդյունքում հնարավոր է սկսել ստրատեգիաների համատեղ արտադրության ծրագրեր³²⁰:

Սինոյն ժամանակ Թուրքիայի ՌՃՈՒ հրամանատարությունը դիմել էր ԱՄՆ-ին 100 միավոր MK-54 տեսակի տորպեդոնր փնտրելու վերաբերյալ, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմում էր 105 մլն դոլար: Չնորբերվելիք այդ հրթիռները նախատեսված են Perry տեսակի իրկալատների ու ՌՃՈՒ-ի S-70B SEAHAWK ուղղաթիռների կողմից կիրառման համար³²¹:

HAVELSAN ընկերության կողմից նախագծվել և մշակվել է նավերի ինտեգրացված պատերազմի կառավարման համակարգ (GENESIS), որն ի միասնի է ինքնուրույն հայտնաբերելու նշանակետերը, նավին սպառնացող կրիտիկներն ու տորպեդոները, ինչպես նաև իրականացնում է մարտական ղեկավարման ու կառավարման գործառնություններ՝ օդային, վերջրյա և ստորջրյա ռազմական գործողությունների ժամանակ: Ներկայումս ընկերությունը իրականացնում է Թուրքիայի ՌՃՈՒ-ի 8 նավերի՝ նման համակարգով համարման աշխատանքներ, որոնց հիմնական գործարկումն ու հանձնումն իրականացվել է 2007 թ., իսկ եւ 2-ինը՝ 2008 թ.: Նախագիծը նախաձեռնվել էր Թուրքիայի ՌՃՈՒ-ի Perry իրկալատների համարման համար: Ընկերությունը նման համակարգերի ներդրման ու աշխարհի արտադրողներին նախագծում համագործակցում է բուրբակային նավաշինական ընկերությունների ու ամերիկյան RAYTHEON ընկերության հետ: Հնամագործակցությունը ինքնակամում նախատեսում է համակարգերը ներդնել տարբեր երկրների ՌՃՈՒ-ի FFG 7 դասի իրկալատների համար³²²:

HAVELSAN ընկերությունը 2007 թ. պայմանագիր ստորագրեց թրիտանական Ultra Electronic ընկերության հետ՝ ՌՃՈՒ-ի նավերի համար

³¹⁶ Koç ilk kez askere 4 gemi yapacak, Hürriyet, 17.01.2007

³¹⁷ Savunma Sanayisi Gündemi, Savunma Sanayisi Mustafa Kemal, Mart 2009, Sayı 7, s. 91

³¹⁸ ABD'den Türk Deniz Kuvvetleri'ne iki fükesin deniz dala (D-TSK Gemi), Sabah, 05.08.2008

³¹⁹ 2.5 milyar civarında denizaltı ihalesi de belli, Sabah, 22.07.2008

³²⁰ Turk Aselsan agrees deal with Finmeccanica unit, ASIAN DEFENCE, 30.04.2009

³²¹ Türkiye, ABD'den 100 torpido alıyor, Milliyet, 25.04.2007

³²² Havelsan, Genesis'in ihracatı hedefliyor, Radikal, 24.02.2009

SEA SENTOR հակատորպեդային պաշտպանության համակարգերի արտադրության ու ձեռքբերման վերաբերյալ³⁴³:

Թուրքիայում նոր դասի պարեկային նավերի արտադրության կապալառու բուրգական Dearsan ընկերության ու ASELSAN-ի միջև ստորագրվել է համագործակցության պայմանագիր, ինչի շրջանակում ընկերությունը ստանձնելու է արտադրվելիք 16 միավոր պարեկային նավերի էլեկտրասօպտիկական ուղղորդիչների, միասնական տեղեկատվական համակարգերի ու կրակի կառավարման համակարգերի ու կայունարարով մեխանիկական հրամարտների բազայի արտադրությունն ու դրանց տեղակայումը նավերին³⁴⁴:

ՌՖՈՒ-ի համար ինտեգրացված մարտական համակարգերի ուղղորդյաժ արտադրությունը է իրականացնում նաև ASELSAN ընկերությունը AMICOS (ASELSAN Modular Integrated Combat System) նախագծի շրջանակներում, որը նախատեսում է ռազմական նավերը համարել մարտի վարձան ինտեգրացված համակարգով, որը ներառում է էլեկտրոնային պաշարի, մարտի վարձան վերջրյա և ստորջրյա, հիրիտային, տորպեդային ու հակատորպեդային համակարգերի, ինչպես նաև ՌՏԿ-ների, էլեկտրասօպտիկական սարքավորումների և կապի ու կառավարման միջոցների միասնական դաշտ³⁴⁵:

Ընկերությունը իրականացնում է նաև ռազմական նավերի տեղեկատվական համակարգերի արդիականացման աշխատանքներ, որի շրջանակում արդեն ավարտել է ՌՖՈՒ-ին պատկանող 4 հարձակողական նավերին այդ համակարգերի արդիականացումը: ՌՖՈՒ հրամանատարության ու ընկերության համագործակցության արդյունքում իրականացվում են ռազմական նավերի համար էլեկտրասօպտիկական համակարգերի, ջերմային ու լավերային դիտարկման միջոցների (ASIR-D) արտադրության ու նավերին դրանց հարմարեցման աշխատանքներ: 2006 թ. մայիսին ՊԱԳՎ-ի ու ASELSAN ընկերության և ՌՖՈՒ-ի հրամանատարության Հնտագոտակա կենտրոնի հրամանատարության (ARMERKOM) միջև ստորագրված պայմանագրով իրականացվում է ռազմական նավերի (հետախույզական) 76 մե տրանսպիի հրանրների կրակի կառավարման համակարգերի (TAKS) արտադրության ծրագիրը³⁴⁶:

2007 թ. հուլիսին ASELSAN ընկերությունը 85 մե դրար արժուրության պայմանագիր ստորագրեց ՊԱԳՎ-ի հետ՝ ՌՖՈՒ-ի կարիքների համար ստորջրյա և վերջրյա հսկողության ու հայտնաբերման (Surveillance and Detection) համակարգի նախագծի (YUNUS) իրականացման վերաբերյալ, որը 24-ժամյա անընդմեջ հատուկ դիտարկում ու վերահսկողություն է իրականացնելու ռազմածովային ռազմաներում ու կարևորագույն նավահանգիստներում³⁴⁷:

Թուրքիայի ՌՖՈՒ-ի կողմից սկսվել է լայնամասշտաբ մի նախագիծ, որի շրջանակներում Թուրքիայում արտադրվելու են 12 միավոր բազմախոնկցիոնալ հետախույզական ռազմանավեր: Նավերի արտադրության MILGEM (բուրբ. Milli Gemi-Uygulama) նախագիծը մեկնարկել է 1993 թ. ՌՖՈՒ-ի հրամանատարության կողմից և 1996 թ. նավերի նախագիծն էր կապված սկսեց աշխատանքներ իրականացնել Ստամբուլի տեխնիկական համալսարանի (İTÜ) հետ: 2000 թ. մայիսին ՊԱԳՎ-ի կողմից նավերի նախագիծն ու արտադրության ոլորտն էր հիմնական ընկերությունների մասնակցության մրցույթ հայտարարվեց, որը սակայն 2001 թ. չընդլ համարվեց և միայն 2004 թ. որոշում կայացվեց առաջին նավի նախատիպի աշխատանքներն սկսելու մասին: Նախագիծի հետագա ընթացքի հստակեցման վերաբերյալ 2005 թ. հունվարին ՊԱԳՎ-ի ու ՌՖՈՒ հրամանատարության միջև ստորագրվեց արձանագրություն: Նավի նախատիպի նախագիծն, արտադրության ու համարված, անհրաժեշտ համակարգերի, սարքավորումների ու ծառայությունների մատակարարման գործընթաց սկսվեց 2005 թ. հուլիսին՝ ՊԱԳՎ-ի կողմից Ստամբուլի տեխնիկական համալսարանի նավաշինության ու ծովային գիտությունների Ֆակուլտետի հետ կնքված պայմանագրով, որին հաջորդեցին մի շարք այլ պայմանագրեր TUBITAK-ի տարբեր գիտահետազոտական ինստիտուտների, TÜRK Loydu, ASELSAN, STM և MTU ընկերությունների հետ: Նախագիծի հետ կապված վերջին պայմանագիր ստորագրվել է 2007 թ. մայիսին ASELSAN-HAVELSAN աշխատանքային համատեղ խմբի հետ, որն իրականացնելու է նավի մարտական համակարգերի արտադրությունն ու համարված³⁴⁸: 2009 թ. հոկտեմբերին ստորագրված մեկ այլ՝ 86 մե կվո արժուրության պայմանագրի շրջանակներում ASELSAN-HAVELSAN ընկերությունների համատեղ աշխատանքային խումբը իրականացնելու է նաև MILGEM

³⁴³ Deniz Kuvvetleri'ne yeni savunma sistemi, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanitasyon/basinbulteni/Pages/20070814.aspx>

³⁴⁴ Deniz Platformlarında Aselesan, ASELSAN, Yıl 21, Sayı76, Temmuz 2008, s. 70.

³⁴⁵ Կույն տեղում, էջ 34-35

³⁴⁶ Կույն տեղում, էջ 50-52

³⁴⁷ Savunma Sanayii Gündemi, Ekim 2008, Sayı 6, s. 85

³⁴⁸ Milli Gemi Projesi, Denizaltı Savunma Harbi ve Keşif Karakol Gemisi, Savunma Sanayii Gündemi, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Ekim 2007, Sayı 2, ss 74-79

ճախագծով արտադրվելիք 2-րդ ռազմանավի մարտական համակարգերի մատակարարումը³⁴⁹։ 2008 թ. սեպտեմբերին ՌԾՌՆ-ի Ստամբուլի նավաշինական հանգույցում ծով իջեցվեց MILGEM նախագծով արտադրված նախատիպ հանդիսացող Heybeliada անուն ստացած սառչին ռազմանավն ու ականագերծիչ Akçay նավը, և մեկնարկվեց B5yñkada անունը կրող երկրորդ նավի շինարարության սկիզբը։ Heybeliada ռազմանավը ՌԾՌՆ-ում կիրառության կղզի 2011 թ.³⁵⁰։

Թուրքիայի համար 250 մլն դոլար արժեքով Heybeliada ռազմանավն ունի 99 մ. երկարություն, որի վրա կարող է տեղակայվել 1 միավոր ուղղակիտ։ Այն համարված է լինելու վերջրյա և ստորջրյա մարտական գործողությունների ու ՀՀՊ և ՀՕՊ, հետախուզական դիտարկման, կապի ու հրամանատարական հսկման ու կառավարման ժամանակակից համակարգերով, ՌՏԿ-ներով ու լավերային նախագույշացման կայաններով, հրանոթային ու հրիտային զենքերով³⁵¹։ Արտադրվելիք ռազմանավերը մարտական հերթապահություն են իրականացնելու ծովային կարևոր ու ռազմավարական նշանակության գոտիներում՝ ապահովելով ռազմարագանների ու նավահանգիստների հսկողությունն ու պաշտպանությունը։

Ընդհանուր առմամբ, ռազմական նավաշինության ոլորտում վերոնշյալն արվում սկսել ինքնուրույն նախագծեր՝ դրանցում ներգրավվել նաև մասնավոր ընկերություններին, որոնք իմնականում գործում էին առևտրային նավերի արտադրության ոլորտում։ Գա տարիների ընթացքում հնարավորություն կտա համախմբել մասնագիտական ու ենթակառուցվածքային ռեսուրսները նոր որակի նախագծերի համար։ Չնայած մի շարք ռազմանավերի ու մոտորանավակների արտադրության ոլորտում, կարելի է ասել, բուրբական ընկերությունները հասել են որոշ հաջողությունների, այնուամենայնիվ, դեռևս զգալիորեն օգտվում են արտասահմանյան մի շարք երկրների տեխնոլոգիական հնարավորություններից, ինչպես օրինակ՝ սուգանավերի արտադրության ոլորտում։

Այսպիսով, Թուրքիան մեծ ուշադրություն է դարձնում ՌԾՌՆ-ի զարգացմանը, մշտապես այն մարտունակ վիճակում պահելուն և ՆԱՏՕ-ական առաջատար համակարգերի հետ համապատասխանեցնելուն։ ՌԾՌՆ-ի արդիականացման ծրագրերը կարևորվում են նաև այն

հանգամանքով, որ Թուրքիան ձգտում է դառնալ Ենրզուտիկ-ուրանիկ-տային կարևոր կենտրոն, ինչի հետ կապված այն զգալիորեն պետք է մեծացնի իր ծովային տարածքների ու գոտիների, նավահանգստային ու ռազմավարական կենտրոնների անվտանգությունը։ Հատկանշական է այն փաստը, որ Թուրքիայի ընդհանուր արտաքին առևտրի 90%-ն իրականացվում է ծովային ուղիներով³⁵²։

Պատահական չէ, որ 2008 թ. օգոստոսի վրաց-օսական 5-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիայի ՌԾՌՆ-ի հրամանատարությունը նախատեսում է նոր ռազմարագա ինժեներական սեծովյան Տրապիզոն նավահանգստում՝ տարածաշրջանում ռազմավարական մոնիտորինգ իրականացնելու նպատակով³⁵³։ Բացի այդ, զարգացած ու հզոր ՌԾՌՆ-ի գոյությունը զգալի չափով պայմանավորված է սեծովյան տարածաշրջանում աշխարհառադարական անկախուն իրավիճակի առկայությամբ ու հնարավոր անկանխատեսելի զարգացումներով։

³⁴⁹ MILGEM-2'nin savas sistemi ASELSAN ve HAVELSAN'dan, Zaman, 13.10.2009

³⁵⁰ İlk milli savas gemisi denize indirildi, Zaman, 27.09.2008, Savaş gemisine kardeş geliyor, <http://www.haber7.com>, 31.05.2009

³⁵¹ Milli Gemi Projesi, Denizaltı Savunma Harbi ve Keşif Karakol Gemisi, Savunma Sanayii Gündemi, Savunma Sanayii Mosteşarlığı, Ekim 2007, Sayı 2, ss. 74-79

³⁵² Jane's Defence Weekly, Vol. 46, Issue 15, 15 April 2009, p. 34

³⁵³ Մայն տեղում, էջ 35

**ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՏԵՆՆԻԿԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՎԱԿԱՆ ԿՈՎՎԱՍԻ ՈՒ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄՈՒՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ. ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՕՒՍՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի ռազմատեխնիկական համագործակցությունն այլ երկրների հետ կարող ենք բաժանել 2 ստորաբաժանների. երկրներ, որոնց հետ ռազմատեխնիկական համագործակցությամբ Թուրքիան լուծում է իր բանակի սպառազինության մատակարարման ու ռազմաարդյունաբերության զարգացման խնդիրները, և երկրներ, որոնց հետ այդ երկրի ռազմական համագործակցությունը առավելապես կապվում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ու ռազմաքաղաքական նպատակների հետ: Առաջին խմբի երկրներն են ռազմական տեխնոլոգիաների ոլորտում առաջատար համարվող ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Իսրայելը, Ռուսաստանը, Կորեայի հանրապետությունը և այլն. երկրորդ խմբի երկրների շարքին են պատկանում հատկապես Հարավային Կովկասի երկու հանրապետություններն (Ալբերջան, Վրաստան) ու միջինասիական բյուրաբեկու հանրապետությունները (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Արգենտան, Թուրքմենստան): Այս երկրների հետ ռազմատեխնիկական համագործակցությամբ Թուրքիան ինքն է մասամբ հանդիսանում որպես մատակարարող և օժանդակող:

Ալբերջան. 1990-ական թթ. սկզբին, դեռևս չունենալով ռազմական համագործակցության վերաբերյալ երկխոսման պայմանագրեր, այնուամենայնիվ՝ Լարաբադյան հակամարտության ընթացքում Թուրքիան զգալի ռազմական աջակցություն ցույց տվեց Ալբերջանին՝ փորձելով ապահովել այդ երկրի վիակատար հաղթանակը: Խախտելով միջազգային կոնվենցիաներն ու նորմերը, Թուրքիան, բեռ ոչ անմիջական, սակայն Ալբերջանին տրամադրված լայնածավալ ռազմական օժանդակությամբ, փորձում էր ազդել պատերազմի վերջնական ելքի վրա³⁵⁴: Լարաբադյան պատերազմի սկզբնական շրջանում, 1990 թ. հունվարին ռուսական լրատվական գործակալությունները տեղեկացրեցին առաջին փաստերը Թուրքիայի կողմից Նախիջևան զինատեսակների և սպառազինության փոխադրման վերաբերյալ: 1991-1992 թթ. յուրա-

կան կողմի իրականացրած գաղտնի օդային փոխադրումների արդյունքում Նախիջևան են հասցվել մի քանի հազար ինքնաձիգ, մեծ քանակությամբ զինամթերք, նոսրակենտրոն և այլն: Թուրքական ադրյուրների համաձայն՝ Թուրքիան նույնիսկ 30 մլն դոլարի չափով վարել է հասակացրել բուրբակյան տիպի զինամթերք մեքսիկոն համար³⁵⁵: Բացի այդ, Գերմանիայի վերամիավորումից անմիջապես հետո Թուրքիան Արևելյան Գերմանիայից մեքսիկոն էր բերել մեծ քանակությամբ սովետական զրահատեխնիկա և ռեթև սպառազինություն, որի մի մասը, հավանաբար, մատակարարվել է Ալբերջանին, քանի որ սովետական զենքերի արկայությունն Ալբերջանում ոչ մի կապված չէր հատույցի: Թուրքիայի կողմից Արևելյան Գերմանիայից զինատեսակների մեքսիկոն մասին 2007 թ. Գշել էր 1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիայի ՋՈՒ ԶՆ-ի հրամանատար Գ. Գյուրեշը: Հետ մյուս՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Արևելյան Գերմանիայի ՋՈՒ ԳԵ ախտ Ֆրանցիի հետ իր պայմանավորվածության շրջանակում, մեքսիկոն էր բերվել շուրջ 100 իգ սովետական ինքնաձիգ, որոնք փոխարինել էին բուրբակյան հատուկ նշանակության ուժերի Գ-3 ինքնաձիգների³⁵⁶:

Ալբերջանի անկախացումից հետո Թուրքիայի ռազմատեխնիկական ու նյութական օժանդակությունը զգալիորեն մեծ է եղել հատկապես Նախիջևանում, ինչը հաստատել է նաև աղբյուրների ռազմական փորձագետ Ռ. Ջախարովը³⁵⁷: Միայն 2001 թ., երկու երկրների միջև ստորագրված ռազմական կրթության, տեխնիկական և զինական համագործակցության մասին պայմանագրի շրջանակում, Թուրքիայի ՋՈՒ-ը՝ Նախիջևանի 5-րդ քանակային կորպուսի հրամանատարությանն է նվիրել 80 ռազմական փոխադրամիջոց և 4 շինարարական մեքենա: Հանձնման արարողության ժամանակ Թուրքիայի ՋՈՒ-ի 1-ին մեխանիզացված հետևակային բրիգադի հրամանատար Ն. Բալբուլը խիստ կարևորեց Նախիջևանի աշխարհաքաղաքական դիրքը և դրանից ելնելով նաև մեքենայացված մարտական միավորումների անհրաժեշտությունը Նախիջևանում³⁵⁸:

³⁵⁵ Г. Демоян, 674. աշխ., էջ 107-111

³⁵⁶ Güres: Hakkari bu gün Barzani'ın oltusu, <http://www.haber7.com>, 04.11.2007. Նշենք նաև, որ քարաքայլան պատերազմի ենթյ սկզբին՝ 1991 թ. հոկտեմբերին, Գ. Գյուրեշն այսինչի է հայտնի:

³⁵⁷ Турецкие военные помоги Азербайджану организовать программу вынужденного суворовского училища в Баку в современных военных лицах НАТО.

³⁵⁸ http://www.mia-info.ru/news/full/article/120.html?no_cache=1&tsHash=52e6e62820

³⁵⁹ Turkey Donates 80 Military Vehicles to Azerbaijan.

<http://www.bycem.gov.tr/YAYINLARIMIZ/CHR/ING2001/09/01x09x17.HTM>

³⁵⁴ Լարաբադյան պատերազմի ընթացքում Ալբերջանին Թուրքիայի կողմից տրամադրված ռազմական օժանդակության մասին ազիլի մատչման մասին Գ. Демоян. Турция и Карабахский конфликт, Էր. 2006

Պաշտոնապես թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը բուռն կերպով սկսեց զարգանալ 90-ական թթ. կեսերից: Երկու երկրների միջև ռազմական և ռազմատեխնիկական համագործակցության խնդիրները կարգավորվում են հիմնականում 1996 թ. հուլիսի 10-ին Անկարայում ստորագրված «Ռազմական կրթության, տեխնիկական և փոսական համագործակցության» մասին պայմանագրով, 2001 թ. մարտին ստորագրված «Ադրբեջանի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև փոխադրված ռազմական օգնության» մասին համաձայնագրով և «Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության և Թուրքիայի ՁՌԻ գլխավոր շտաբի միջև ֆինանսական օգնության» արձանագրությանը³⁵⁹: Այդ արձանագրության շրջանակներում Թուրքիան ադրբեջանական ՁՌԻ-ի արդիականացման համար տրամադրելու էր 3 մլն դոլար: 1999 թ. հուլիսին Թուրքիան այդ երկրի ՁՌԻ-ի արդիականացման համար հատկացրել էր 3.45 մլն դոլար, իսկ 2000 թ. հուլիսին Թուրքիայի ՌՃՌԻ-ի կողմից Ադրբեջանին էր տրամադրել 1 ռազմանավ³⁶⁰:

Թուրքական կողմը բավականին մեծ ներդրում է ունեցել ադրբեջանական բանակի կայացման և ամրապնդման գործում, ինչը դրսևորվել է ինչպես զինվորական կադրերի պատրաստման, ուսուցման, այնպես էլ տարրեր տիպի սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի և ֆինանսական օժանդակության տրամադրման ձևով: Թուրքիայի բարձրագույն ռազմական հաստատություններում, զինվորական ուսումնարաններում, տարրեր հատուկ դասընթացներում ուսումնառություն են անցել ադրբեջանական ՁՌԻ-ի 1137 ներկայացուցիչ, իսկ միայն 2006 թ. ընթացքում 121 ադրբեջանցի զինվորական շարունակել են ուսումնառության մեջ գտնվել³⁶¹:

Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին հատկացված ռազմական օգնությունը ընդհանուր առմամբ կազմել է ավելի քան 170 մլն դոլար³⁶², ինչն այնքան էլ իրականությունը չի համապատասխանում: Մինչև օրս Թուրքիան աջակցում է այդ երկրի ՁՌԻ-ի բարեփոխումներին, ապահովում ռազմական

խորհրդատվություն և իրականացնում ռազմատեխնիկական սարքազինության մատակարարումներ:

Արեջին տարիներին Թուրքիան փորձում է իր թույլ դերակատարությունում ունենալ Ադրբեջանի նորաստեղծ ռազմաարդյունաբերական համալիրի կայացման և զարգացման գործում: Դեռևս 1997 թ. Ադրբեջանում գործում է ASELSAN Bakı ընկերությունը, որի բանեմտեղ հանդիսանում է թուրքական ASELSAN ընկերությունը³⁶³: 1996-1997 թթ. ASELSAN ընկերությունը Ադրբեջանի բանակին տրամադրեց զորահրամանատարային կապի միջոցներ, իսկ 1998 թ. ավարտեց շուրջ 20 մլն դոլար արժողությամբ կապի միջոցների վերանորոգման համար մասնագետների վերապատրաստումը: Արդեն, ամենայն հավանականությամբ, դրանով հնարավորություն էր ընձեռվում գրեթե անողջությամբ անցնել արևմտյան տիպի կապի միջոցների և տարրեր սարքավորումների ու բաշտարմաների մատակարարման վերաբերյալ, որն անողջությամբ բանակում պետք է ներդրվեր 2009 թ.³⁶⁴:

Արեջին շրջանում ակտիվացել է հաճախակի են դարձել երկու երկրների ռազմաարդյունաբերական զերատեսչությունների միջև շփումներն ու փոխադարձ այցելությունները: Թուրքական կողմը շահավորություն է հայտնել ադրբեջանական ռազմական գերատեսչության ներակայության տակ գտնվող տանկերի վերանորոգման գործարանի արդիականացման աշխատանքների վերաբերյալ, ինչն իրականացվելու է երկու երկրների միջև ստորագրված 2 համաձայնագրերի շրջանակներում: Ռազմական արդյունաբերության ոլորտում երկուող համագործակցության մասին պայմանագիրը ստորագրվել է 2000 թ. սեպտեմբերի 20-ին Բարվում: 2001 թ. ապրիլի 28-ին Թուրքիայի ՁՌԻ ԳԿ-ի և Ադրբեջանի ՊՆ-ի միջև ստորագրվեց արձանագրություն ռազմատեխնիկական մատակարարումների վերաբերյալ³⁶⁵: Դրական իրականացման խնդիրների հետ կապված՝ ռազմական ռազմաարդյունաբերության ներկայացուցիչները հանդիպումներ են անկկացրել ադրբեջանցի գործընկերների հետ Բարվում 2008 թ. մայիսին: Լույն բվականի հուլիսին Ադրբեջան այցելեց Թուրքիայի ռազմական արդյուն-

³⁵⁹ Nazim Cafersoy, Azerbaijan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000), <http://www.turksam.org/tr>

³⁶⁰ Mark Eaton, Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisition by the States of Caspian Region, The Security of the Caspian Sea Region, ed. G. Chufin, SIPRI, Oxford University Press, 2001, p. 93

³⁶¹ Реформы в Армии-процессе договоренностей. <http://old.zerkalo.az>, 05.07.2006

³⁶² Восточная помощь. Турция Азербайджану составляет 170 миллионов долларов/ РИА-Новости, 22.07.2005

³⁶³ <http://www.haberturk.com>, 16.03.2009

³⁶⁴ Aselsan'ın 2.3 milyarlık anlaşması, *Tercüman*, 27.05.2008; Aselsan Azerbaijan'a munga teltisi satacaq, <http://www.gubuntel.ssm.gov.tr>, 27.05.2008

³⁶⁵ The Security of the Caspian Sea Region, ed. G. Chufin, SIPRI, Oxford University Press, 2001, p. 345-357

նային հրթիռների արտադրություն, որոնց ամբողջական հավաքումը կատարվելու է բուրբական գործարաններում³⁷²։

Արդրեջանի կառավարության ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում երկրի ՋՌԻ-ի ոլորտում բարեփոխումների իրականացման ուղղությամբ, ինչը նպաստել է հետազոտում դրանք ընդհանուր առմամբ համապատասխանեցնել ՆԱՏՕ-ի չափորոշիչներին։ Արդրեջանի ռազմական բարեփոխումներն իրականացվում են Հյուսիսատլանտյան դաշինքի Անհատական Գործընկերության Գործընդունման Մրավորիչ (IPAP/ Individual Partnership Action Plan-այսուհետև՝ ԱԳ-ԳԻ) Արդրեջանի մասնակցության շրջանակներում³⁷³։ Մասամբ ավարտելով առաջին Լուսպի՝ ներկայումս ընթացքի մեջ է ԱԳ-ԳԻ երկրորդ փուլը³⁷⁴։ Նորմալ ընթացքի պայմաններում նախատեսված է արդրեջանական բանակի ամբողջական վերափոխումները ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին ավարտելիս հասցնել 2015 թ.։ Արդրեջանական բանակի բարեփոխումների իրականացման գործում յուրը դերակատարություն է ապահովել Թուրքիան։ Արդրեջանական ՋՌԻ-ի բարեփոխումների գործընթացում բուրբական զինվորական շրջանակները անմիջական դերակատարություն ունեն արդրեջանցի զինվորների կրթության, սպառչական կազմի վերապատրաստման և բանակային կառուցվածքը ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին վերափոխելու խնդրում։ Թուրքիայի համար արդրեջանական բանակի բարեփոխումների ծրագրերը առաջին հերթին նկուն են իր ռազմավարական շահերից ձգտելով «երազյալական երկրի» ռազմական համակարգում ապահովել իր անվտանգ ավելցուկությունը։

³⁷² Azerbaycan m silahlıların istatistika yeni dönmə, Dünya Bültəni/İşləb Mərkəzi, <http://www.dunyabulteni.net>, 25.03.2009

³⁷³ K. Bekinsky and M. Muradova, Azerbaijan pursues NATO integration, <http://www.eurasianet.net>, 16.03.2007 սույնը Արդրեջանի ՆԱՏՕ-ի զինվորություն է ներկայացրել դեռևս 2004 թ., որից հետո սկսվելին բնակարաններն ու նախադասարտական աշխատակիցները։ 2005 թ. օգոստոսի գործակալն քայլեր են ձեռնարկվում, որոնք նախատեսված են զույգերի հետ ԱԳ-ԳԻ պրոցով։ Պաշտպանության ոլորտում նախատեսված է արշավանական հայեցակետի և մասնավորապես փաստաթղթերի մշակում և հաստատում, սինվորական կրթություն համապատասխանեցնել ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին, բախմանակի ռազմական բյուրոյի պրակտիկայում նպաստելով հաստի կարգերի պատրաստում և փաստաթղթերի ընդունում, մոթի բանակային միավորումների հիմնում, ՋՌԻ «Գործընդունություն հանուն խաղաղության» կրթական կենտրոնի ընդլայնում, ռազմանավթին ուղևոր նավերի և ռազմական օդորոշանների արդիականացում։ Учетная НАТО организация, Азербайджанские Вооруженные силы готовятся войти по плану IPAP/ Обеспечение безопасности Еженедельная Газета ВПК ВПК № 20 (136), 31 мая - 06 июня 2006 года

³⁷⁴ ԱԳ-ԳԻ երկրորդ փուլը կիսանական նախատեսվում է բարեփոխումներ Արդրեջանի պաշտպանական վերանախշության կենտրոնական տարածքում, ինչի արդյունքում ՋՌԻ վերափոխ շուտը առանձնացվելու է արշավանական նախադասությունից, իսկ նախադասությունը դառնալու է մեծամասնությամբ թաղաքացիական կառույց։

Արատան. Թուրքական կողմը ռազմատեխնիկական ոլորտում զգալի աջակցություն է տրամադրել նաև Արատանի ՋՌԻ-ին, ինչպես ռազմական տեխնիկայի մատակարարումների, այնպես էլ տարբեր դրամաշնորհների տեսքով, որոնց մեծ մասը եղել են անհատայն։ Նախ, Արատանի կառավարության հետ ռազմատեխնիկական համագործակցությունը առաջին հերթին կարևորվում էր ՆԱՏՕ-ի հետ այդ երկրի հարաբերությունների զարգացման առումով, քան որ Թուրքիան, ինչպես զաշինքի անդամ, կարող էր օժանդակել այդ երկրի ՋՌԻ-ի բարեփոխումների գործընթացում և նպաստել ՆԱՏՕ-ի հետ ռազմադարձաբանական հարաբերությունների զարգացմանը։ Ռազմատեխնիկական ոլորտում Թուրքիայի և Արատանի համագործակցությունը ակտիվորեն սկսեց զարգանալ հատկապես 90-ական թթ. երկրորդ կեսից, քանի որ Թուրքական կողմը այդ երկրի հետ հարաբերություններում սույսարեքում էր որոշակի վաղախոսություն։ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև հարավկովկասյան տարածաշրջանում ընթացող հակամարտությունը, ստիպում էր Թուրքիային ավելի հավասարակշիռ ու գլոբալոր թաղաքականություն, որն էլ հետո էր պահանջ այդ երկրին պաշտոնական մակարդակով ռազմադարձաբանական հարաբերություններ զարգացնել Արատանի հետ։ 90-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի թաղաքան ակտիվության փորձերը Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի կողմից դիտվում էին որպես ռազմագոյություն իր ռազմաթաղաքան շահերին։ Ռուս-թուրքական հարաբերություններն այդ ժամանակահատվածում կրում էին խիստ անկայուն բնույթ, ինչը պայմանավորված էր նրանց միջև սուր աշխարհառազմավարական հակամարտությամբ³⁷⁵։ 90-ական թթ. կեսերից ռուս-թուրքական հարաբերություններում, կարելի է ասել, սկսեց կայունացման փուլ, ինչը հնարավորություն տվեց Թուրքական կողմին օլաշտումական մախարակով ռազմաթաղաքանական հարաբերություններ հաստատել Արատանի հետ³⁷⁶։ 1996 թ. ապրիլին երկու երկրների կառավարությունների միջև ստորագրված «Ռազմական կրթության ու գիտատեխնիկական ոլորտում համագործակցության մասին» համաձայնագրով Թուրքիայի և Արատանի ռազմատեխնիկական համագործակցությունը զվեց իրավապայմանադրային հիմքի վրա³⁷⁷։

³⁷⁵ Ռ. Արաթատյան, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում աշխարհառազմավարական գիտաթաղաք.թ. «21-րդ դար», թիվ 4, (10), 2005, էջ 36

³⁷⁶ Նյուս անդամ, էջ 38-39

³⁷⁷ Agreements between Turkey and Georgia, Turkish Press Review, April 5, 1996, <http://www.hyegm.gov.w/YINLARIMIZ/CHR/NG/G4/96-04-05.TXT>

1997 թ. հուլիսին երկու երկրները ստորագրեցին մի շարք համաձայնագրեր, այդ թվում մասնագրավան կրթության մասին: 1998 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի ՋՌԻ ԳՇ-ի ու Վրաստանի ՊՆ-ի միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր, որով նախանշվում էին երկիրում սպանված համագործակցության կինոնկարները: 1999 թ. մարտին երկու երկրները ստորագրեցին ռազմական դրություն համագործակցության պայմանագրի 5 տարի ժամկետով, որով վրացի զինվորականները կրթություն էին ստանալու Թուրքիայում և բուրբակում կողմնադրություններին կարգավորելու արձանագրության վրացական ՋՌԻ-ի արդիականացման համար⁷⁵: Ըստ որոշ արդյունքների՝ միայն 1998-1999 թթ. բուրբակում կողմն Վրաստանի ՋՌԻ-ին է տրամադրվել շուրջ 10 մլն դոլար ռազմատեխնիկական ու ֆինանսական օգնություն⁷⁶:

2000 թ. ապրիլին ստորգրված պայմանագրի շրջանակներում Թուրքիան շուրջ 4 մլն դոլարի ռազմական անխտանալի օգնություն հասկարեց Վրաստանին, որի կինոնկարն մասը ներդրվել է վրացական 11-րդ մեխանիզացված բրիգադի համարման ու արդիականացման գործում: Իսկ այդ, նույն թվականին բուրբակում կողմն է մեկ 125 հզ. դոլար հատկացրեց Մարմնուի ռազմական օդանավակայանի արդիականացման համար: Թուրքիան իր ենթին իրավունք ստացավ իր կարիերների համար անվճար ու արտասերը օգտվել Մարմնուի ռազմատեխնիկական բազայից: 2001 թ. հունվարին Վրաստանի նախագահ է. Շևարձնանի Թուրքիա կառույցում այդի ընթացքում ստորագրվեց ռազմական համագործակցության մասին մեկ այլ համաձայնագիր: Ըստ որոշ արդյունքների՝ պայմանագրի վերաբերյալ է ռազմական արդյունաբերության ոլորտում հարաբերությունների զարգացմանը: Առանձնապես, բուրբակում կողմն խնամ հնարարքով է կողմնաբերվել իրավունքների

⁷⁵ The Security of the Carpan Sea Region, ed. G. Chubin, SIPRI, Oxford University Press, 2001, p. 251-252

⁷⁶ Դեպոսիտար ռուսեր, 12.05.1998: Ըստ Մոսկվայի միջազգային լրատվության ուսումնասիրության կենտրոնի (SIPRI) 2001 թ. իրազեկուման ուսումնասիրության 1999-99 թթ. վերջում Թուրքիան կողմն Վրաստանի ՋՌԻ-ին է տրամադրվել 9,3 մլն դոլար ռազմական օգնություն բանակի կապի միջուկի ստեղծմանը, ուսումնասիրության ակտիվների համար ստանձնարարական ինքնավարությունների անդրման, հասակակողմնի, միավազանի համակարգի մոդերնիզման ու այլ տեխնիկական միջոցներով ռազմական նպատակով: Տե՛ս M. Eaton, Major Trends in Military Expenditure... Իլլդ այլ, էջ 96:

ավիացիոն գործարանով, քանի որ այդպիսի արտադրվել են ամենուրեք կան Սու-25 ռեթրակոնիցներ⁷⁸:

Ռազմական համագործակցության զարգացման ու համախորհրդան նպատակով 2000 թ. սկսած ամեն տարի երկու երկրների պաշտպանության նախարարությունների միջև ստորագրվում է երկիրում համագործակցության պլան: Վերջին պլանը ստորագրվել է 2009 թ. փետրվարին⁷⁹:

2001 թ. մարտին Թրիխիում Թուրքիայի Ժամգրամների և Վրաստանի ներքին գործերի հրամանատարությունների միջև ստորագրված արձանագրության շրջանակներում բուրբակում ժամգրամներին իրականացնելու էր վրացական ներքին գործերի գեներալգերմին ուսումնավարական պարագիծները: Այդ քանի անիս անց Վրաստանում արդեն աշխատանքներ էին իրականացնում բուրբակում ռազմական ճանապարհները և 2002 թ. մեկնարկեցին ուսումնավարական պարագիծները⁸⁰:

2001 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի կողմից Վրաստանի ՋՌԻ-ին հանձնվեց 8 միավոր UH-1H Iroquois "Huey" ուղղաթիռներ, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմում էր 6 մլն դոլար⁸¹:

2004 թ. հոկտեմբերին ստորագրված արձանագրության համաձայն՝ բուրբակում կողմն Վրաստանին պետք է տրամադրեր 2 մլն դոլարի ռազմական օժանդակություն: Նույն թվականին Թուրքիայի կողմից շուրջ 400 հզ. դոլար արժուրության ռազմական միջոցներ էին հասկարգվել վրացական 11-րդ մեխանիզացված բրիգադին և Աջդրի հատուկ նշանակության ուժերին, այդ թվում՝ 6 միավոր Land Rover ռազմական անձնակազմ, 36 ադախակազմի միջոցներ և այլն: Թուրքիայի ՋՌԻ ԳՇ-ի ներկայացուցիչ զեներալ Յ. Օջանը, ով այնպիսի գտնվում էր Վրաստանում, հայտարարել էր, որ մինչև տարեվերջ այդ երկրին կնստակարգվել 40 ռազմական մեքենա և 100 միավոր ադախակազմի հատուկ միջոցներ⁸²:

Վրաստանի հետ ռազմական համագործակցության զարգացման ծրագրերը իրականացվում էին Թրիխիումում բուրբակում զնապեստանուր գործող Ռազմական համագործակցության և համակարգման

⁷⁸ Army and Society in Georgia, Published by Center for Civil-Military Relations and Security Studies, Caucasian Institute for Peace, Democracy and Development, Sponsored by NATO Information and Press Office, January-February 2001.

⁷⁹ <http://www.ihb.berkeley.edu/domef/stavic/pdfs/army0900.pdf>

⁸⁰ Bilateral Cooperation Plan Signed, 26 February 2009, <http://www.mod.gov.ge>

⁸¹ http://www.jandarma.gov.tr/diger/da_sinkler.htm

⁸² Georgia-Turkey-USA Military Cooperation Enters New Phase, Civil Georgia, 24.10.2001

⁸³ Turkey boosts Georgian military with equipment, The Messenger, October 20, 2004

նագնում էր նաև ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն համու խաղաղության» (այսուհետ՝ ԳՀԽ, ՔՔԳ) ծրագրի շրջանակներում: 90-ական թթ. վերջից բուրբուրական կողմը սկսեց տարբեր լայնի ռազմական գոտիները հաստատել բյուրոկրատիկ երկրներին՝ ռազմական տարբեր բնագավառներում արդիականացման ու այլ նախագծերի իրագործման նպատակով¹⁹³:

1990-ական թթ. սկզբից Թուրքիայի և այդ երկրների ռազմական ոլորտի պատասխանատուների միջև մի շարք փոխադարձ այնպիսիություններ կատարվեցին: 1993 թ. մարտին Թուրքիայի ԶՈՒ ԳՇ պետ Դ. Գյուրեչն այցելեց Ուլրեկտան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան: Սեկ ամիս անց Թուրքիա այցելեց Ղազախստանի պաշտպանության նախարարը: Սկզբնական շրջանի հանդիպումների արդյունքում ստորագրվեցին ռազմական ուսուցման և կրթության մասին համաձայնագրեր¹⁹⁴: 1992 թ. սկսած կենտրոնափակաժամանակաշրջանի սկզբները սկսեցին վերագրվելուստման կորստի անցնել ռազմական հաստատություններում:

1993 թ. փետրվարի 23-ին Ալմաթայում Թուրքիայի և Ղազախստանի միջև ստորագրվեց ռազմական կրթության մասին առաջին միջկառավարական համաձայնագիրը: Ղազախստան կողմի համար իսիտ շահավետ էր նման պայմանագրի առկայությունը, բանի որ բուրբուրական կողմն էր վրա էր վերցրել կուրսամտերի որչ նյութական ծախսերը: 1994 թ. օգոստոսի 9-ին պաշտոնական այցով Ղազախստան այցելեց Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Մ. Գյուլիանը: Այսի շրջանակներում երկու կառավարությունների միջև ստորագրվեց ռազմական գիտության, տեխնիկայի ու կրթության մասին համաձայնագիր, որը նույնպես զգալի արտոնություններ էր նյութական օժանդակություն էր տրամադրում դազախստան կողմին: Սկզբնական շրջանում պայմանագիրը էական կիրառություն չունեց և միայն 90-ական թթ. վերջից սկսվեց դազախ գերմոնրականների կրթության ու ուսուցման ծրագրերը Թուրքիայում:

1996 թ. սեպտեմբերին երկու երկրների պաշտպանության նախարարությունների միջև ստորագրվեց բուրբ-դազախական ռազմական ոլորտում համագործակցությունը ընդլայնելու մասին փոխընդունան հուշագիր: Այն հիմնականում կրում էր ընդհանուր բնույթ և նախատեսում էր համագործակցություն ՆԱՏՕ-ի ԳՀԽ ծրագրի, ՄԱԿ-ի ու ԵՎՀԿ-ի խաղաղարար առաքելությունների շրջանակում, սերմանների վերապատրաստման կողմից: Ղազախստանի առաջին պաշտպանության ուժերի տեղեղծում և այլն: Նույն բովանակին ստորագրվեց ռազմաարդյունաբերության ու ռազմատեխնիկական ոլորտում փոխգրություն մասին պայմանագիր, սակայն երկու երկրների միջև ռազմաարդյունաբերության ոլորտում էական ծրագրեր ու նախագծեր այդպես էլ չեղան¹⁹⁵:

Թուրքիայի ու Ղրղզստանի միջև ռազմական ոլորտում համագործակցությունն սկիզբ առավ 1993 թ. ստորագրված պայմանագրով, որով բուրբական ԶՈՒ-ի կողմից այդ երկրին հասկազվեց ռազմատեխնիկական ու նյութական օժանդակություն¹⁹⁶: Թուրքիան սկսեց ռազմական օժանդակության տարբեր ծրագրերով առավել ակտիվ օժանդակել Ղրղզստանի ԶՈՒ-ին 1999 թ. սկսած:

2001 թ. հունիսին Թուրքիան Ղրղզստանի ԶՈՒ-ին տրամադրեց գրեթե 1 մլն դոլար արժողություն ռազմական հանդիպման և ոստիոկապի միջոցներ: Դեռևս 2000 թ. հոկտեմբերին ստորագրված միջկառավարական պայմանագրի շրջանակներում բուրբական կողմը պարտավորվել էր այդ երկրի բանակին հասկազվել 1.5 մլն դոլար արժողություն ռազմատեխնիկական օժանդակություն¹⁹⁷:

2002 թ. մարտին Թուրքիայի ԶՈՒ ԳՇ-ի և Ղրղզստանի պաշտպանության նախարարության միջև ստորագրված պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան տրամադրել էր 1.1 մլն դոլարի ռազմական ու նյութական օգնություն: Մինչև 2003 թ. բուրբական անհատույց ռազմատեխնիկական օգնությունը Ղրղզստանի բանակին կազմել է 3.5 մլն դոլար¹⁹⁸:

2000 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի ու Ուլրեկտանի պաշտպանության նախարարությունների միջև ստորագրվեց ռազմական ու ռազ-

¹⁹³ Դեմոտրակաս Անիսյան Թուրքիայի քաղաքականությունը մասին արվել մանրամասն տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Թուրքիայի քաղաքականությունը Դեմոտրակաս Անիսյան 90-ական թթ. որպես ներառական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն: Զեյթուն, № 16, մայիսյում, Թուրքիալիստան և օտանալիստանի հետազոտություններ, Հ. 5, Ի. Մախրաբադյանի ընդ խմբ., Իր. 2008, էր 158-176, Տես նաև Լ. Օսեյան, "Դերբախ մոդել" և օբյեկտիվությունը ասիական Անարի և Երանա Ընդհանուր Ասիա ժողովրդական շահերի Զեյթուն/ Ընդհանուր Ասիա և Կարգ: № 2(62), 2009, էր 130-137

¹⁹⁴ G. Winrow, Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, ed. R. Allison, L. Jonson, Brookings Institution Press, 2001, p. 207

¹⁹⁵ A. Shalibekova, Turkey-Kazakhstan relationship in the military sphere: Outcome and outlook, European Journal of Economic and Political Studies (EJEPS), 1 (2), 2008, p. 69

¹⁹⁶ Kurguzdusumu Turkiye modernize ediyot, Zaman, 25 07 2008

¹⁹⁷ Kyrgyzstan Daily Digest, June 08 2001,

<http://www.eurasianet.org/resource/kyrgyzstan/hypermail/200106/0023.html>

¹⁹⁸ <http://mfmr.ru/defensive/obozr/ob31-10-03-4.html>, *Независимое военное обозрение*

31 10 03, Киргизия: базис и обещан на стабильность

http://www.rcdstar.ru/2002/07/02_073_02.html

մատենի՝ ինչպե՞ս անհատական համագործակցության մասին պայմանագիր, ինչպե՞ս նաև ահաբեկչության դեմ պայքարի ու անվտանգության դրոշմում համագործակցության մասին համաձայնագիր, որով Թուրքիան այսուհետ ռազմատեխնիկական ու անվտանգության ոլորտի օժանդակության էր տրամադրելու ուզեցնական կողմին⁴⁹⁵։ Վերոնշյալ փաստաթղթերը երկու երկրների միջև ռազմատեխնիկական ու անվտանգության ոլորտում համագործակցության հաստատման ատաջին յուր պայմանագրերն էին։ Դեռևս 1992 թ. ստորագրվել էր ռազմական կրթության ոլորտում համագործակցության մասին պայմանագիր, որը երկուս ժամանակ էլ բավարարվում էր։

2002 թ. մարտին Թուրքիայի ՋՈՒ ԳՇ-ի պետ Հ. Զըլքըրթոլուի Ուզբեկստան կատարած այցի ընթացքում այդ երկրի ԳՆ-ի իետ ստորագրվեց պայմանագիր, ըստ որի, բուրբական կողմը 1.2 մլն դոլարի անհատույց ռազմական օգնություն էր տրամադրելու այդ երկրի ՋՈՒ-ին։ Տարբեր տիպի ռազմատեխնիկական միջոցների մատակարարումն այդ երկրին ավարտվել էր 2004 թ.⁴⁹⁶։ Մասնավորապես, 2003 թ. ահաբեկչության դեմ պայքարի շրջանակներում այդ երկրին է հատկացվել 1.5 մլն, իսկ 2004 թ.՝ շուրջ 610 հզ. դոլարի ռազմատեխնիկական միջոցներ ու ուսումնական պարագաներ։ 2002-2004 թթ. ընթացքում Թուրքիայի կողմից Ուզբեկստանին հատկացված անհատույց ռազմատեխնիկական օժանդակության ընդհանուր գումարը կազմել է շուրջ 3 մլն 300 հզ. դոլար⁴⁹⁷։

2003 թ. Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Բ. Էրդողանի՝ Ուզբեկստան կատարած այցի ընթացքում ստորագրվեց ռազմական ոլորտի համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր, որը հիմնականում վերաբերում էր ռազմական ուսուցմանն ու վերապատրաստմանը։ Պայմանագրի շրջանակներում՝ բուրբական հատուկ նշանակության ուժերը հակաահարկչական գործողությունների շրջանակում պետք է վերապատրաստեին ուզբեկ զինվորականներին, այդ երկրի Ռ-ՈՌՄ-ի սպաներն էլ կրթություն ստանալին Թուրքիայում⁴⁹⁸։

⁴⁹⁵ Cumhurbağkanlı Sezer Özbekistan'da... Sezer: "Türkiye Örtü Asya Türk Cumhuriyetlerini ve bu arada Özbekistanın terörizmi konusundaki kaygılarını anlamaktadır", <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/HABERANAXOLU/HABERANA/2000/10/HA17x10x00.HTM>

⁴⁹⁶ Hasan Kambolat, Özbekistan Cumhuriyeti 15 Yasında, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 14 Eylül 2006, <http://www.asam.org.tr>, Özbekistan ile ilişkilerde askerî yardım imvesi, Zaman, 19.03.2002

⁴⁹⁷ Özbekistan Ülke Raporu, Azalek 2004, T.C. Başbakanlık Türk İyberliği ve Kalkınma İdaresi, (TİKA), s. 67, <http://www.tika.gov.tr>

⁴⁹⁸ Türk-Özbek askerî işbirliği için anlaşma, Sabah, 20.12.2003

Թուրքիան մի քանի անգամ 90-ական թթ. երկրորդ կեսին հարյուրավոր արտագրեց հատկապես Ուզբեկստանին բուրբական տիպի սանձախիչ տեխնիկա տրամադրելու վերաբերյալ։ Մասնավորապես, 1996 թ. մայիսին Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելի Ուզբեկստան կատարած այցի ժամանակ պատվիրակության կազմում գտնվող Թուրքիայի ՋՈՒ ԳՇ-ի պետն առաջարկեց Ուզբեկստանում հիմնել գրասենյակներին համատեղ արտադրություն, ինչն ուզբեկական կողմից հավանության չարժանացավ⁴⁹⁹։ Նման քայլերը կրում էին ավելի շատ ոչ բե ռազմատեխնիկական, այլ՝ գովազդային բնույթ։ Թուրքական կողմը շահագրգիռված էր հատկապես ռազմաարդյունաբերության ոլորտում համագործակցության հաստատման համար և այդ բնագավառում համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց Լազախստանին հետ⁴⁹⁹։ Ընդհանուր առմամբ, ի տարբերություն կենտրոնասիական մյուս հանրապետությունների, Թուրքիայի ու Ուզբեկստանի միջև քաղաքական հարաբերությունները հարթ չէին, ինչն էլ խոչընդոտ էր հանդիսանում ռազմական ոլորտում համագործակցության խորացումը⁴⁹⁵։

1999 թ. սկսած ամեն տարի Դազախստանից 5-6 սպաներ ուսումնասիրություն են անցնում ԱՆկարայում գտնվող ՆԱՏՕ-ի ԳՀ-ի ուսումնավարական կենտրոնում (NATO PFP Training Center)։ Ը դեպ, այն ատաջին նման կենտրոնն է, որ քայքվել է ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներում։ Վերոնշյալ կենտրոնի բուրբ ռազմական մասնագետները դասընթացներ ու ուսումնավարական ծրագրեր են իրականացրել ինչպես Կենտրոնական Ասիայի բյուրեղակու հանրապետություններում, այնպես էլ քայլվանյալ ու հարավկովկասյան մի շարք երկրներում։ Թուրքիայի զինվորականները ներգրավված են եղել նաև Դազախստանի խաղաղապահ գումարտակի ուսումնավարական ծրագրերում⁴⁹⁶։

⁴⁹⁵ Д. Трофимов. Ташкент между Ашкарой и Тегераном: уроки 90-х и перспективы// Центральная Азия и Кавказ. № 5 (17), 2001, с. 134

⁴⁹⁶ З. Чогуев. Визиты Турции на развитие государства Центральной Азии// Центральная Азия и Кавказ. № 2(26), 2003, стр. 88

⁴⁹⁷ 90-ական թթ. սկզբերին դիտվող ցերեքային, բուրբ-ուզբեկական հարաբերությունները 90-ական թթ. երկրորդ կեսին տեղափոխվեցին ավազանության ու անբերրությունների 90-ական թթ. հարաբերությունները սրվեցին հատկապես քաղաքական կայունության հարցում։ Հարաբերությունները սրվեցին հատկապես քաղաքական խնդիրների վրա, երբ ուզբեկական ընդիմադիր Վերջ կուսակցության անաջողորմ փլուզումը հանգեցրեց Լ առաջատար գտավ Թուրքիայում։ Իրան հետևեց Թուրքիայում Ուզբեկստանից Լ առաջատար գտավ Թուրքիայում։ Իրան հետևեց Թուրքիայում Ուզբեկստանի դեպոսիտի հետևանք։ Հարաբերությունների լարվածությունը իր գագաթնակետին հասավ հատկապես 1999 թ., երբ Ուզբեկստանի նախագահ Տարիքուլլա Կարևովը քննադատեց մահապատժի, ըստ ուզբեկական իրավապահների սրճման, առկա էր բարբառական հետք։

⁴⁹⁸ A. Shñibekova, նույն աղբյուր։

90-ական թթ. վերջից բուրբական կողմը սկսեց տարրեր չափի ռազմական գումարներ հատկացնել բուրբակներ երկրներին՝ ռազմական տարրեր բնագավառներում արդիականացման ու նախագծերի իրագործման նպատակով: Մասնավորապես 1998 թ. հունիսին Թուրքիան Ղազախստանի հետ ստորագրեց միջկառավարական պայմանագիր 500 հզ. դոլար անհատույց դրամական օգնության տրամադրելու վերաբերյալ⁴⁰⁷: Իսկ 1999 թ. ստորագրված մեկ այլ պայմանագրով՝ Թուրքիան Ղազախստանին շուրջ 700 հզ. դոլարի օգնություն տրամադրեց՝ ռազմական կապի միջոցների արդիականացման համար, իսկ ավելի ուշ համաձայնվեց այդ երկրի ՊՆ-ին հատկացնել 1 մլն դոլար: Կողմերի միջև համաձայնություն կայացվեց նաև Թուրքիայում դազախ վերնդրականների ուսուցման, միջազգային անարևելյության դեմ համատեղ պայքարի ու ռազմական այլ ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ⁴⁰⁸:

2001 թ. մարտին երկու երկրների միջև ստորագրվեց ռազմատեխնիկական ոլորտում համագործակցության խորացման հետագա միջոցառումների մասին արձանագրություն, որով Աստանայում իրենվեց Թուրքիայի ՋՈՒ Գ-Կ-ի հատուկ ներկայացուցչություն, որը կոչված էր հանկարգելու միջպետական ռազմատեխնիկական համագործակցությունն ու օժանդակություն տրամադրելու դազախական ՋՈՒ-ին: Ղազախստանում Թուրքիայի Գ-Կ-ի ռազմական ներկայացուցիչը հայտարարել է, որ «Թուրքիան պատրաստակամ է օժանդակելու այդ երկրի բանակին ու ռազմածովային նավատորմին բարեփոխումների ու արդիականացման գործում»⁴⁰⁹: Թուրք-ղազախական ռազմատեխնիկական համագործակցության ծրագիրը միջոցներ է ձեռնարկում մինչև 2010 թ. Ղազախստանին տրամադրել շուրջ 10 մլն դոլար, որը մշակավոր է ռազմական մեքենաների ու այլ միջոցների, ինչպես նաև ռազմածովային միջոցների ձեռքբերման ու արդիականացման ուղղությամբ⁴¹⁰:

2003 թ. հոկտեմբերին Ղազախստանի պաշտպանության նախարար Մ. Ալդերբակի Թուրքիա կատարած այն ընթացքում ստորագրվեց նոր պայմանագիր, որով Թուրքիան Ղազախստանին տրամադրելու էր 1.5 մլն դոլար արժողությամբ անհատույց ռազմական օգնություն՝ ռազմական ուսուցման, ռազմական տեխնիկայի ու ռազմական այլ միջոցների տեսքով⁴¹¹:

2005 թ. հունիսին Թուրքիան Ղազախստանին անհատույց արձանագրեց 1.3 մլն դոլար արժողության ռազմական տեխնիկա ու ռազմական սարքավորումներ՝ այդ բոլոր 24 միավոր Otokar բուրբական ընկերության արտադրության Land Rover Defender 110 մակնիշի ռազմական մեքենաներ է 90 միավոր ռադիոկապի միջոցներ⁴¹²:

2005 թ. հոկտեմբերին Անկարայում ստորագրվեց Թուրքիայի կողմից Ղրղզստանի ՋՈՒ-ին անհատույց ռազմական օժանդակություն մատչելի միջկառավարական համաձայնագիր: Նույն փվալանի նոյեմբերին, ի կատարումն այդ համաձայնագրի, Բիշքեկում ստորագրված արձանագրությամբ բուրբական կողմը շուրջ 800 հզ. դոլար արժեքով ռազմատեխնիկական օգնության մասին⁴¹³:

2007 թ. մայիսին բուրբական կողմը Ղրղզստանի բանակին հատկացրեց շուրջ 650 հզ. դոլար արժողության ռազմատեխնիկական միջոցներ, կապի համակարգեր, դիպլոկախար հրացաններ: Նույն փվալանին բուրբական ռազմատեխնիկական ու ֆինանսական օժանդակությունը կազմել է 2 մլն դոլար⁴¹⁴: 2008 թ. հունիսին ստորագրված երկուստ մեկ այլ համաձայնագրով՝ Թուրքիան դրդական բանակի արդիականացման նպատակով հատկացնելու էր 1 մլն դոլարի օգնություն⁴¹⁵: 2009 թ. հունվարին Ղրղզստանի ՊՆ-ի է Թուրքիայի ՋՈՒ Գ-Կ-ի միջև ստորագրվեց անհատույց ռազմատեխնիկական օգնության վերաբերյալ արձանագրություն, ըստ որի, բուրբական օգնությունը տրվելու է դրդական ՋՈՒ-ի արդիականացման համար⁴¹⁶: Ղրղզստանի ՋՈՒ-ի համար նախատեսված բուրբական ռազմատեխնիկական

⁴⁰⁷ E. Парубоча, Военно-техническое и военно-образовательное сотрудничество в контексте казахстано-туркских отношений// Научный журнал "Известия АГУ", 2008 № 4-1(60)

⁴⁰⁸ M. Eaton, Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisition by the States of Caspian Region, ԵՎ. աշխ., էջ 100-101

⁴⁰⁹ A. Костюхин, Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы// Зарубежное военное обозрение № 5, 2009, стр. 18

⁴¹⁰ M. Kozhatshev, Kazakhstan's Military-Technical Cooperation with Foreign States: Current Status, Structure and Prospects, Moscow Defense Brief, <http://mdb.cast.ru/mdb/2002/atkmicf/>

⁴¹¹ Турция предоставит Казахстану на безвозмездной основе военную технику и оборудование на сумму около 1,5 млн долларов/ РИА Новости, 29.10.2003

⁴¹² Roger McDermott, Turkish Military Assistance to Kazakhstan Highlights Western Dilemma, Eurasia Daily Monitor Volume: 2 Issue: 115, <http://www.jamestown.org>, 15.06.2005, Turkey providing military aid to Kazakhstan, <http://www.worldtribune.com>, March 6, 2006 Savunma Sanayi Gündemi, SSM, Ocak 2009, Sayı 7, s. 80

⁴¹³ Турция окажет военно-техническую помощь Киргизии// Информационно-аналитический портал Общественности Рейтинг: <http://www.pr.kg/>, 25 Ноябрь 2005

⁴¹⁴ YSK'dan Kırgızistan'a mükeme-yardımlar, 25 MAYIS 2007, <http://te-gazete.anadolud.edu.tr>

⁴¹⁵ Kirgiz ordusuna Türkije modernize edilyor, Zaman, 25.07.2008

⁴¹⁶ Турция предоставит военно-техническую помощь Кыргызстану, Информационный портал: <http://www.kginfo.ru>, 28.01.2009

միջոցները՝ 11 միավոր մեքենա, տաղիտկապի միջոցներ, ազդանշանահարի համակարգեր, գիշերային դիտարկման հետախույսակներ, դիպուկահար արտանանական, զինվորական հաստով հանդերձանք, տրամադրվեցին նույն բվակահի ամտանը, որի ընդհանուր արժեքը, ըստ Բիչեկովի՝ Թուրքիայի դեսպան Ս. Ալվինանի, կազմել է 1 մլն 370 հզ. դոլար⁴¹։

Ղազախստանի ՊՆ-ն ու ASELSAN ընկերությունը համագործակցում են ղազախական բանակում գործերի և զինների ավտոմատ կառավարման համակարգերի ստեղծման ոլորտում։ Ղազախստանի ՊՆ-ի ու այդ ընկերության միջև ստորագրված համագործակցության մասին հուշագիր, որով գործում է Ղազախստանի ՊՆ-ի ու ASELSAN ընկերության մասնագետների համատեղ աշխատանքային խումբը։ Ընկերության հետ ստորագրված համագործակցության մեկ այլ պայմանագիր, որով ղազախական բանակում ներդրվելիք նորագույն կապի համակարգի ստեղծման համար բուրբական ընկերությունը որոշ օժանդակություն է տրամադրելու⁴²։

Ղազախստանում Թուրքիայի դեսպան Թ. Սերենը նշել էր, որ մինչև 2004 թ. վերջը Ղազախստանին բուրբական կողմի տրամադրած ռազմական օգնությունը կազմել է շուրջ 13 մլն դոլար⁴³։ Թուրքիայի ռազմական օժանդակության ծրագրի շրջանակներում իրականացվում է Ղազախստանի ԶՈՒ-ի հաստիկ նշանակության ստորաբաժանումների զինվորների պատրաստման ու համարված ծրագրեր, որոնք իրականացվում են բուրբ զինվորականների կողմից ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Ղազախստանում։ «Կոմանդոս», «Հատուկ նշանակություն», «Իպուկախարների պատրաստում», «Ներքին անվտանգություն» ուսումնական ծրագրերի շրջանակներում վերապատրաստվել է շուրջ 500 ղազախ զինվորական։ 2005 թ. սկսած Ղազախստանի ԶՈՒ-ի հաստիկ նշանակության ստորաբաժանումների զինծառայողներն ամեն տարի մասնակցում են Թուրքիայում անցկացվող «Անատոլիա» անվանումով կրող մարտավարական գորակաթուրություններին։ Վերջին գորակաթուրություններն անց են կացվել 2009 թ. մայիս-հունիս ամիսներին։ Եւրջ 150 ղազախ զինծառայողներ ուսուցում են անցել Թուրքիայի ցամաքային, ռազմածովային ռազմական ուսումնարաններում, Քուլբ-

լի ռազմական զինամբարանում, 52-ի և ռազմաթշկական ակադեմիաներում⁴⁴։

Թուրքիան անվտանգության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր ստորագրեց Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Վրդատանի հետ՝ իսլամականների ներխուժման դեմ քայլեր ձեռնարկելու նպատակով։ Թուրքական կողմը Ուզբեկստանին ֆինանսական օգնություն առաջարկեց 2000 թ. օգոստոսին իսլամականների հարձակումներից անմիջապես հետո և համաձայնվեց Ուզբեկստանի ակադեմիաներում 2000 թ. հոկտեմբերին ստորագրված ռազմական համագործակցության պայմանագրի հիման վրա երկու երկրները պայմանավորվեցին համատեղ պայքարել միջազգային ահաբեկչության և տարրել հանցագործությունների դեմ։ Այդ ընթացքում բնագրվել են Ուզբեկստանին տրամադրվելիք բուրբական զինատեսակների և սպառազինության հնարավոր փոխադրման հարցեր։ Թուրքիան ֆինանսական միջոցներ հատկացրեց նաև Վրդատանին, իսկ 2000 թ. աշնանը երկու երկրների նախագահները որոշեցին ստեղծել միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարի համատեղ փորձագիտական խումբ⁴⁵։

Թուրքիան ձգտում էր ակտիվ դերակատարություն ունենալ հակաբալիստային պայքարում, ինչը հնարավորություն կտար անդապնելու իր ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ հնարավորություն ստեղծելով ռազմական-անվտանգության ոլորտում ակտիվ կապերի հաստատմանը բուրբական հանրապետությունների հետ։ Սակայն Ռուսաստանի ռազմական ազդեցությունը տարածաշրջանում, ինչպես նաև բուրբական հարաբերությունների անկայունությունը նվազեցրեցին բուրբական ռազմական աջակցության անհրաժեշտությունը։

Քայքայի այդ, Թուրքիայի ռազմական համագործակցությունը չէր կարող հաջողությամբ ու թագմակործանողորեն իրականացվել առանց ԱՄՆ-ի նյութական ու քաղաքական աջակցության։ Թուրքիան չունեք համապատասխան միջոցներ այդ երկրներից էական օգնություն հաստակացնելու համար, որոնք անվտանգությունը ենթադրում էր համապարփակ միջոցառումներ պետական սահմանների պաշտպանության, հակաօդային պաշտպանության ու անվտանգության մարմինների հատուկ ուժերի զարգացման համար⁴⁶։ Թուրքական ռազմական օժան-

⁴¹ TSK'dan Kuzug ordusuna yardım, Star, 01.07.2009.

⁴² Positive development of Kazakhstan-Turkish relations, Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, <http://www.mod.kz/index/723.html>, 20 December 2008

⁴³ TSK'dan Kazakhstan'a askeri araç yardımı, Milliyet, 23.02.2005

⁴⁴ <http://www.mod.mil.by/news4.html>, 10.06.2009

⁴⁵ M. Eaton, Major Trends in Military Expenditure... p.110

⁴⁶ H. Muzdalın, Региональные проблемы Турско-Американских отношений. Ер. 2004, стр 54

ղակրյունը ավելի մեծ էր հատկապես ռազմական կրթության ու ուսուցման ծրագրերում:

Ըստ բուրքահայ պաշտպանների՝ 2006 թ. դրությամբ Թուրքիայում ռազմական ոլորտում ուսուցում են անցել 20 հզ. 300 փնվորականներ ավելի քան 90 երկրներից, իսկ 16 երկրների ավելի քան 93 հզ. զինվորականների համար իրենց երկրներում Թուրքիայի ՋՌՒ-ի կողմից կազմակերպվել ուսումնալսողական դասընթացներ: Բավականին մեծ թիվ են կազմում հատկապես թալկանյան, հարավկովկասյան ու կենտրոնասիական երկրներից ուսուցում անցած զինվորականները, այդ թվում՝ Ադրբեջանից 3862, Վրաստանից՝ 911, Թուրքմենստանից՝ 1299, Վրդզստանից՝ 401, Ուրբեկստանից՝ 426, Ղազախստանից՝ 383, Բոսնիա-Հերցեգովինայից՝ 3296, Ալբանիայից՝ 1635 և այլն⁴²²: Տարբեր երկրներում բուրքական ՋՌՒ-ի կողմից կազմակերպվող ուսումնալսողական դասընթացները հիմնականում իրականացվում էին Թուրքիայում ստեղծված Turkish Partnership For Peace Training կենտրոնի կողմից:

Ըստ Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյոնուլի՝ Թուրքիան ռազմաարդյունաբերության ոլորտում համագործակցության պայմանագիր է ստորագրել 38 և ռազմական ուսուցման ոլորտում 43 երկրների հետ, իսկ 51 երկրի հետ ստորագրվել են ռազմական երկկողմ շրջանակային պայմանագրեր⁴²⁴:

Այսպիսով, Թուրքիան ռազմատեխնիկական համագործակցության ոլորտում մի կողմից հանդես է գալիս որպես սպառող՝ հատկապես արևմտյան երկրների հետ գործակցությամբ, մյուս կողմից էլ՝ իր աշխարհաքաղաքական-ռազմավարական նպատակներով պայմանագրված, փորձում է հանդես գալ օժանդակողի դերում: Թուրքիայի կողմից տարբեր օժանդակության ծրագրերն ու տրամադրվող ռազմական աջակցությունը նպատակ են հետապնդում բարձրացնել Թուրքիայի ռազմաքաղաքական իմիջն ու տարբեր նկատառումներով ներգրավվել այդ երկրների ռազմական համակարգում, ինչն առավել ակնհայտ էր հատկապես Ադրբեջանի ու Վրաստանի պարագայում:

Այսչե և հետագոտությամբ փորձ արվելից քննարկող պատկերով ներկայացնել վերջինից ամերիկացի Թուրքիայի ՋՌՒ-ի ստրատեգիայում ռազմաարդյունաբերության զարգացման ու այդ ոլորտում իրականացվող ռազմավարությունն ու ծրագրերը: Ինչ խոսք, Թուրքիան այն ուրախություններից է, որն ունի յուրովի աշխարհաքաղաքական յուրաքանչյուրությունները և արտաքին քաղաքական ու աշխարհատնտեսական նկարավորությունների հետ միասին ոչ պակաս կարևոր է դասնում ստրատեգիան ու հզոր ՋՌՒ-ի սակայությունը: Բացի այդ, անվտանգության հոր, բազմազան մարտահրավերները, քրեական էինվանտիդի ստեղծությունը, մեթոդորարեկյան տարածաշրջանում վտանգավոր և անկանխատեսելի զարգացումները, Իրանի միջուկային ծրագիրը ու դրա ապրջ ստեղծված միջավային իրադրությունը, Արևմտյան Արևելյան ռազմապահպանությունների անող մրցավազրն ու ՋՌՌ-ի հնարավոր տարածումը, հրթիռային տեխնոլոգիաների զարգացումը այդ երկրի համար առաջնահերթ են դարձնում տարածաշրջանում ռազմական գերակայության ապահովումը, զարգացած ՀՕՊ և ՀՀՊ համակարգերի ստեղծությունը, որի ստեղծման ուղղությամբ Թուրքիան իրականացնում է թայմանաչափ նվազեցման: Տնտեսական, քաղաքական ու այլ գործոններից հետ այդ երկրի համար պաշտպանության ու անվտանգության ոլորտը յուրահատուկ կարևորություն ունի, ինչը պայմանավորված է նաև հանրագիտական Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական ոլորտում զինվորականության ավանդական բացառիկ դերակատարությամբ: Իսլամիստական Արդարություն և զարգացում կուսակցության իշխանության ժամանակաշրջանում իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ անվտանգության ոլորտում ժողովրդավարության ունեց վերանայություն հաստատման ուղղությամբ, ինչը նպատակ ունեց սահմանափակել բարձրագույն զինվորականության դերն ու ազդեցությունը հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտներում, ինչն էլ պայմանավորված է ԵՄ-ին այդ երկրի անդամակցության հետևանքով: ԵՄ-ի կողմից Թուրքիայի անդամակցության շրջանակներում չստացարկվեց պաշտպանական-անվտանգության համակարգը ժողովրդավարական շահանքներից համապատասխանեցնելու պայման, ըստի որ ընդհանրապես երկրում արժատավորված զինվորական-քաղաքացիական հարաբերությունները չէին համապատասխանում ԵՄ չափանիշներին: Ուստի, երկրի իշխանությունները այդ

⁴²² TSK, 16 ülkeden 93 bin personeli yerinde eğitti, Milliyet, 02.01.2006
⁴²⁴ Turkey to increase spending in defense, Hurriyet Daily News, 19.11.2009

դրրոտում մի շարք օրենսդրական ու կառուցվածքային փոփոխություններին ուղղված քայլեր ձեռնարկելիք⁴²²:

Ավանդարտ, Թուրքիայի ներքին և արտաքին, տարածաշրջանային հիմնախնդիրների վերաբերյալ դիքորոշումներն ու քաղաքական ուղեգծի հստակեցումը հիմնականում եղել են ոչ թե քաղաքական իշխանությունների, այլ զինվորական վերնախավի իրավասության ներքո, և մի շարք հիմնախնդիրների առկայությունը, որոնք զինվորականությունը դիտում է որպես Թուրքիային սպառնացող մարտահրավերներ, ուղղակի հնարավորություն չեն տալիս նրանք քաղաքականության «սառայեցնելու» գծից հեռանալու կամարեն:»⁴²³ Չնայած իրականացված քաղաքականության փոփոխումներին, Թուրքիայի զինվորական վերնախավը շարունակում է պահպանել իր առաջատար դերը երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական գործընթացներում:

Իսկ որո՞նք էին ՉՈՒ-ի արդիականացման ու ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման շարժառիթները: Նախ, բուրքական բանակը հիմնականում համալրվում էր արևմտյան երկրների կողմից ամտաբարձրված սպառազինություն և տեխնիկայով, որը ժամանակի ընթացքում արդեն հնացել էր և կարիք կար դրանք փոխարինել ժամանակակից տեխնոլոգիաների վրա հիմնված սպառազինությանը: Թացի այդ, Թուրքիան, թեև սակավ ռեսուրսներով, սկսեց զարգացնել ռազմական արդյունաբերությունը, որը մի կողմից կմատակարարեր երկրի բանակին անհրաժեշտ սպառազինության տեսակները, մյուս կողմից էլ կնվազեցներ արևմտյան երկրների նրա կախվածությունը, ինչը, որոշ առումներով, հերքավորություն կտար վարել ավելի անկախ քաղաքականություն: Թուրքիայի զինվորական բարձրագույն հրամանատարությունը, հետևելով վերջին տարիների միջազգային փորձին, եկել է այն համոզման, որ բանակի բանակային մեծությունը (ինչու էլ, նաև սպառազինությունը) ռազմական գործողություններում դեռևս չի երաշխավորում քարձր արդյունավետություն:

Ռազմաարդյունաբերության զարգացումը, ընդհանուր առմամբ, վերաբերում է ինչպես ռուս ռազմական բորոքին, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին: Այդ ոլորտի զարգացումը դրական կերպով կարող է անդրադառնալ նաև երկրի ընդհանուր տնտեսական-արդյունաբերական բնագավառի զարգացմանը: Թուրքական տարբեր ընկերությունների ներգրավումը կարող է նաև խթան հանդիսանալ գիտա-

տեխնիկական ու տեխնոլոգիական նոր մշակումների զարգացման համար: Թուրքիայի կողմից այդ ոլորտում որոշակի հաջողությունները կարճընթացին այդ երկրի միջազգային հեղինակությունը և յուրյ ռազմաարտադրական գործուն կերտման:

Չնայած ռազմական արտադրության բնագավառում զրանցած որոշ հաջողություններին՝ Թուրքիան դեռևս լիովին պատրաստ չէ ինքնուրույն իրականացնել գիտատեխնիկական ու արտադրական գործունեություն ռազմաարդյունաբերության վճարող այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են նորագույն ռազմական տեխնոլոգիաները, ավիաարդյունաբերությունը, հրթիռային տեխնոլոգիաները, արբանյակային տեխնոլոգիաները և այլն: Օրինակ՝ Թուրքիայում դեռևս անհրաժեշտակալ է համարվում միջին և առավելագույն մեծ հետախույսության արդյունավետ ՀՕՊ համալիրների արտադրությունը, ինչը կապված է այդ ոլորտում անհրաժեշտ տեխնոլոգիաների ու փորձի պակասի, ինչպես նաև համապատասխան փորձառու ինժեներականուրուկ-տորական լիարժեք բազա չունենալու հետ: Մակայն, իրականացվող կազմիտ քաղաքականությունն այդ ոլորտում, հետագայում հնարավորություն կտա հասնել ավելի յուրյ հաջողությունների: Մասնավորապես, Թուրքիան կարևորագույն ռազմաարդյունաբերական նախագծերի հետ կապված զարգացած երկրների հետ կնքում է այնպիսի պայմանագրեր, որոնք նախատեսում են համատեղ արտադրություն: Դա բոլոր կտա տարիների ընթացքում յուրյցնել այդ փորձառությունն ու հասու զուտակ նոր տեխնոլոգիաներին, պատրաստել մասնագետներին հակայական բազա: Պատահական չէ, որ առաջին արդյունաբերության ոլորտում քարձր հիմքերի վրա է դրված քաղաքական-գիտություն-ուսումնական հաստատություններ կապերի ամրագրումը:

Ամփոփելով վերոյառադրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ անկախ ինդիվիդուալ ու հնարավորությունների ստրատյամբ ինդեղեր, Թուրքիան արդեն զրանցել է որոշ հաջողություններ ռազմական արդյունաբերության ոլորտում, ինչը ներկայումս հնարավորություն է տալիս տեղական միջոցներով ապահովել իր բանակի կարիքների որոշ մասը: Իսկ ՉՈՒ-ի արդիականացման նախագծերը կողմնա են պատասխանելու ժամանակի պահանջներին և ոչ միայն ապահովելու, այլ նաև մեծացնելու Թուրքիայի ռազմաարտադրական դերակատարությունն ու գերակայությունը տարածաշրջանում:

⁴²² Ավելի ճանրմասն տես է. Հովսեփյան, Թուրքիայի անվտանգության ոլորտի բարեփոխումների յուրյ, ԵՄ առջև տանձնած պարտավորությունների համատեղառուտ - Գլորուս, Ինթերնոնիկ և տարածաշրջանային անվտանգություն, թիվ 4, 2009, Նոթաանք 94-95, էջ 25-34

MODERNIZATION OF THE ARMED FORCES OF TURKEY AND DEFENCE INDUSTRY

Turkey has actively got down to developing its own defence-industrial complex, acquisition of armament and realization of extensive programs of modernizing its own Armed Forces. These programs of military modernization are important not only from the Turkey's point of view, but also from the standpoint of the regional military-political issues and developments.

In the row of NATO's member states Turkey, being the second country in the contingent of its army and not having adequate resources of its own and effective military-industrial complex of satisfying military equipment and necessary armaments, in the second half of 1980 set about to developing the military-industrial complex and realizing the programs of modernization of the Armed Forces. The programs and projects of developing military-industrial complex and modernization of the Armed Forces armaments are rather important for Turkey in many aspects. Becoming a member of NATO and strategic ally of the USA, Turkey has made use of support of this tube for the realization, development of its own military system and providing armaments and in fact was in tangible dependence upon the provision from the US and European countries.

The issues of modernization of the Turkish Armed Forces (TAF) refer both to the systematic changes of army and complex modernization of the Armed Forces, refreshment of armaments and development of its own defence industry. The modernization of the Armed Forces refers to all kinds of troops, other security bodies and sub-units, for the provision of the needs of which complex programs are to provide modern military techniques and armaments. For withstanding the new security challenges the TAF are in the process of conforming to demands and needs of the new military-political and strategic conditions.

After the Cold War Turkish political and especially military scopes stood against the necessity of reviewing and making clear its strategy in the field of foreign policy, security and defense policy. The geopolitical changes and developments by the end of the Cold War compelled Turkey to make clear more cautiously and successively the supremacy and new challenges of the international and regional security and defense policy.

In the second half of 1990 the Turkish defense doctrine was guided by the logic of providing the country's territorial integrity by confronting the regional challenges. After the Cold War stopping to be "a strategic rampart" between the two power systems Turkey instead "got tension hearths and

hotbeds in the direct neighborhood of its borders, which were viewed as challenges directed to the security of this country".

In 1990s the Turkish defense doctrine was structured on the bases of the so called "two and half" war strategy. According to this doctrine Turkey must be ready to start simultaneously specious military operations in two fronts: Egeyan and South, as well as inside the country against Kurdish guerrillas.

In late 1990s H. Kivrikoğlu, the commander of Turkish Land Forces, set challenges for Turkey, which are territorial and ethnic confrontation, the spreading of WMD, religious extremism, drug circulation and international terrorism. At the end of 1990s in the Turkish defense doctrine there appeared a new strategy of principle, according to which the country's Armed Forces will be ready to avert the danger of attacks and threats against Turkey till getting to the Turkish main territory. The "forward engagement" strategy of Ankara defense doctrine assumed to prevent those beyond the borders of the country; to transfer the armed operations to the enemy's territory in case of military operations. In the new Turkish defense strategy together with the general security and defense principles there was included as well the principle of preventive strike, which altogether envisaged "the forward front defense" and "the complex measures of internal security in the critical situations".

Evaluating the new created geopolitical conditions, the new appeals of international and regional security, the symmetric and asymmetric, multi-sided and many-sided threats, the Turkish army made clear those threats concerning the security of Turkey. The asymmetric threats are the separative and regressive activities, international terrorism, drug circulation and illegal migration, and the symmetric ones are the possible instability in the neighbor countries, the undesirable events in North Iraq, the instability of Caucasus, the issue of water in the Near East and spread of WMD.

On the whole, today the Turkish defense strategy is based on four basic principles:

1. *Reaction* – maintenance of the Armed forces, who are able to avert the danger of threats coming from instability and uncertainty of Turkey;
2. *Military collaboration and support in management of confrontations* – involvement in confrontation concerning the Turkish security, peaceful solution of disagreements by diplomatic, economic and other means;
3. *Forward engagement* – immediate avert from possible attack and neutralization of external threats;
4. *Collective security* – active participation and involvement in international and regional treaties, organizations under the direction of

NATO and Western Europe Union. This thesis with the help of its military forces and according to the Turkish foreign policy and the national security principles also supposes to render assistance to international organizations, treaties and separate states, as well as the continuity of collaboration, provision of technical and educational support as connected with the military aspects.

The Turkish defense doctrine and strategy suppose the presence of such a security system, which is able to respond more productively and to counterattack to the modern challenges and external threats. In the frames of the reforms of the TAF it is successively realizing the strategy of increasing the battle strengthening on the basis of raising the army mobility, fire and shock forces. As a result of reforms of the army sub-units there are made provisions for reducing the quantity of the Land Forces at the same time raising its fighting capacity and the capability of immediate respond.

The foreign policy and the security and defense strategy doctrines have the logic of both the international and regional developments and the geopolitical estimations and perceptions. In the post-Cold War period the army's political notions about the security of Turkey to a considerable extent have carried the influence of "the geographical determinism", by which special gains and security needs are conditioned. Studying the geopolitical views and approaches of the Turkish army it is possible to say that "the Eurasian doctrine" keeps an important seat in the Turkish army as well.

We may argue that the reforms of the military spheres of Turkey are in harmony with the geopolitical and strategic goals and preferences of that country. Seeking to increase its role as a regional state Turkey also makes steps to gain regional supremacy in the military sphere.

In the frames of the reforms of the Turkish army perspective programs take place, which also suppose structural reforms in the system of the Armed Forces. The modernization of the Armed Forces supposes partial reconstruction and reduction of the Land Forces, modernization of the armaments and general modernization of the Air Forces and naval power. There lies the strategy of developing its own military-industrial complex in the basis of the defense doctrine of Turkey for insuring the needs of the army of the country and spacious modernization of the Armed Forces. For strengthening and modernization of the Armed Forces the military authorities of this country finds essential the necessity of the existence and development of its own industrial complex of army provisions based on the investments and support of the military technologies and scientific aspects. Coming into collision with numerous challenges and threats of the complicated and dynamic security environment of the 21st century the state

military installations are made to accept new terms undertaking the process of transforming the military field, the part of which becomes the revolutionary changes in the military thinking, organizational questions, doctrines and strategies.

In the past years the military-political leaders of Turkey have begun to view the defense doctrine and policy in the context of wider factors and to get rid of the previous approaches, that the security is based on the military forces. Generally speaking Turkey tries to act as a security provider country in the new geopolitical environment, accept a regional serious role for who the provision of the foreign policy, economic power and interdependence and parallelism of the defense-security system become primary.

A new body was formed for the provision of armaments for the TAF and development and realization of the state programs of developing defence industry. There was set a strategic issue to develop and produce armaments and military technologies necessary for the state army immediately inside the country, as well as to perform acts of modernizing the army armaments, which was more profitable, and wouldn't put the country under the dependence of other states. Before creating that body and passing the legislation there were already a number of companies of military industry, the actions and plans of which were not systematized by the state programs and clear strategy. In late 1990s already clear steps were taken for implementation of the long-term wide programs. The basis of the Turkish military modernization were especially set in 1991 after the events of the war in Persian gulf, as the Turkish army understood that the Armed Forces of the country with their weak and old armaments could not withstand the challenges of the 21st century.

Today there work several state and private military industrial companies which are involved in a number of fields of military industry, such as military engineering industry, electronic equipments, rocket-artillery systems, light armaments and so on. For the development of the military industry the preference is given to the Turkish companies, which collaborating with foreign companies in different project fields adopt scientific-experimental skills. If in 1990s Turkey bought ready armaments from abroad for the needs of the army, already starting from the 1990s it began to realize a number of military industrial joint projects together with other countries, and in the recent years it carries out independent military industrial developments and production.

Much importance is given to the export of Turkish military productions and steps carried out for it. Till the 2011 it is planned to increase the general size of the annual export of the Turkish military-industrial products up to 1 billion dollars. According to the data of 2007 it was about 420 million and

in 2008 it was more than 570 million dollars. In the recent years the military industry of Turkey recorded some progress in the volume of export of military products as well. During 2006-2007 in the export volumes especially striking are Otokar, TUSAŞ, TEI, HAVELSAN, ROKETSAN and many other companies, which can be considered to be the leaders of military industry. In the specific weight of the export of military products particularly prevail the fields of engineering industry and electronic, communication systems.

According to 2007-2011 strategic programs till 2010 the 50% of the military techniques and armaments for the Armed Forces must be provided by the local military industry of Turkey. In 2008 with the help of the local military industry the provision of the needs of the Turkish Armed Forces armaments increased by 44.2%. It's brought up a strategic issue to increase the sizes of Turkish military industry in the international many-sided projects and especially in different military projects of NATO.

In the development of defence industry much importance is given to Research & Development (R&D) works. The general expenses of the Turkish military-industrial companies in the field of R&D process were about 510 million dollars in 2008, which is unprecedented high criterion as compared with the previous years. In 2004 the sum consisted of 64 million dollars. In recent years Turkey tries to create favorable conditions for developing scientific-experimental and innovative drafting in general and providing sizeable investments in this field. There is set a task to give the appreciation to the national military industrial complex in the field of providing necessary weapons and defense systems for the Armed Forces and increase the Research & Development processes.

The production of armoured cars and military transports is considered to be one of the largest in Turkey. There are several companies in this field, such as Nurol Grup, FNSS, Otokar, BMC. Except the production of the necessary military technique for the Turkish army these companies realize the sale of these in other countries as well. They also realize different programs of complex modernization of the army's military techniques and tanks together with several foreign countries. In the sphere of production of "native tanks" active investments are performed for the Turkish army. In 2008 a decision was made about ALTAY project of tank production with local means, according to which the needed technologies are got from abroad, but the planning and production will be carried out in Turkey. The responsibility of general production lies on 3 Turkish military industrial companies (Otokar, ASELSAN, and MKEK). The production of the land means and especially of ammunition of different classes is considered to be the largest and the most promising branch in the Turkish military industry.

In 2007 the total volume of the works of the military industry was 300 million, and the export was about 120 million dollars, which is about the 30% of exporting of the total Turkish military industrial production.

In Turkey, in the field of production of rocketry, missiles and artillery complexes function the Turkish ROKETSAN, ASELSAN and MKEK companies, as well as many other companies in the production of various components. Though the Turkish companies made a success in the production of artillery systems and rockets of various classes no essential success is recorded in the field of long-range air defense systems and especially in anti-aircraft missile systems and it satisfies its needs from abroad.

In the field of Turkish military industry and in the frames of strategy of modernization of the Armed Forces much importance is given to the production of command and control systems, electronic means and military communication and to the introduction of those in arms of the service. The largest companies in this field are ASELSAN, HAVELSAN and so on. It should be noted that there are also working a number of newly opened companies (Milsoft, Meteksan, ESDAS, Gate Elektronik, Vestel) in the field of informational, communication and commanding guard systems, which perform technological development and production in the frames of different projects.

The Air Forces has always had its essential place in the functions of TAF. Basically being full of American techniques and equipment Air Forces have their American basic principles of implementation and performance. While in the latest the aviation performance is always on high basis, which Turkish command understands and appreciates correctly. It is not accidental, that in frames of complex modernization of the Armed Forces the significant investments fall to military aviation lot.

The executive Committee of the Turkish defense industry made a decision in 2005 to reinforce rear infrastructures of the country, that is why intends to invest about 50 billion dollars in that sphere during coming 10 years. Generally the investments that are made on the account of defense foundation is the acquirement of ATAK called 50 unit attack helicopters of the future and especially lately much used AWACS airplanes. Turkey basically tries to modernize its Air Force completing it with the latest military helicopters and airplanes, and guarantees its participation in the international programs of production.

In the military aviation sphere there are some organizations and factories in Turkey, which basically implement the collecting of TAF's military airplanes and helicopters of different classes, industry of separate equipments and components. The basic factories and organizations of

military aviation are Turkey's aircraft constructing organization (TUSAŞ), which factory is in Mürdet, the organization of producing aircraft engine (TUSAŞ, Motor Sanayi, TEI), the 1,2,3 renovation and technique service centers of military aviation of Air Force Command, which are accordingly situated in Eskişehir, Kayseri and Ankara.

The greatest military-technique plan in Turkey is considered to be the process of collecting and producing F-16 jets, the decision of which was made as far back as in 1983. The collecting process of American military airplanes in Turkish factories was started with the USA assistance and in the circles of bilateral military agreements, which give opportunity to American side to implement the collecting and sale to some Near East countries with more beneficial conditions.

Investments are made also in the sphere of Unmanned Aerial Vehicle (henceforth UAV) industry and acquirement, which according to Turkish military will rise effectiveness of army operations, especially the effectiveness of struggle against Kurdish fighters. For the needs of the Armed Forces the achievements of different meanings of UAV are on the first-rate programs line.

Turkey has planned to modernize basically anti-aircraft, air defense system and create its own missile defense, which is much connected with increasing arms race and in the Near East with WMD and with the spread of ballistic technologies problems. In the creation of long-range system of air defence in June 2006 under the chairmanship of Prime Minister R.T. Erdogan, who held the session of Turkey's defense industry executive committee, a decision was made for strengthening the air defense of the country to start the implementation of extensive program of modernization, giving the supremacy to local organizations in the producing of small and middle range complexes and missiles. The goal is that the Turkish military-industrial organizations cooperating with the world's leading organizations will assimilate the complicated and scientific engineering process of missile system creation later on carrying out independent works.

In the frames of air defence development and strengthening program. Turkey foresees to achieve 45 small range complexes for its Land Forces / T-LALADMIS/, in the future planning to achieve 45 complexes and 12 complexes for Naval Forces. They will basically provide military bases and strategic areas. These complexes will on the whole be produced by the ROKESTAN Company. The middle range complexes / T-Maladmis/ will protect air territory from military airplanes. Some part of demands of the small range missile systems Turkey tries to provide with the help of the local military industry. Particularly in 2001, Turkish Defense Ministry with the Aselsan company signed an agreement costing 256 million dollar for the

provision of the missile systems, from which 70 point Atılgan and 78 point Zipkin (11 point for Navy) will be provided for the Armed Forces. The delivery for the army began in 2004. A part of resource demands of missile systems was satisfied by ATILGAN and ZIPKIN types of ranges produced by the ASELSAN Company. Till 2009 the Armed forces have already been given more than 100 of such complexes and it is planned to provide additional 48 complexes in 2010.

For the announced international tender of Turkish long range air defence systems achievements placed an order the American Patriot, Russian (С-300ПМУ-2 Фаэтон) and American-Israel joint production Arrow-2. During 2006-2009 Turkey was planning to buy 4 long-range missile complexes and in 2010-2014 to achieve long-range 4 complexes else.

Turkish government, however, predicting the increasing role of air attack in the future war focuses as well on the developments of Air Force and particularly air defence. Serious attention is paid not only to the improvements of operative-fighting trainings of different formations independently, but also with the development of fighting operations together with NATO Air Forces. Turkey wants to achieve not only modern and powerful missile systems, but also aerial guided points, like both airplanes and dirijabil and UAV's. Turkish political-military bodies clearly understand that the country needs multi sectional and reliable defense from the sky, that can only provide aerial guided points with the joined informational field providing the joined actions of powerful missile systems and fighters.

In the context wide programs of modernizing of the TAF is of military importance the national pretentious project of space research, which supposes the creation of necessary infrastructure for space research. Still in March 2001 the Minister's Council passes a resolution to create a Turkish space /cosmic/ company. According to the resolution the Air Force Command set to create the Council and legislative field and in 2002 they pass the law of "National Space Agency". Such a huge and pretentious program will demand from Turkey not only huge financial means, but also new modern technologies and human resources in that sphere which Turkey doesn't have today, and we may even say that this project will take too much troubles from Turkey for quite a long time.

At the same time some steps are being undertaken for gaining their own intelligence satellite. Turkey's defense industrial council started the works of creation its own intelligence and control satellite system, which costs about 250 million dollars on purpose to decline the American satellite services. That system will have strategic role, especially, in the activities of Kurdish Worker Party to guarantee intelligence service.

Turkey's Naval Forces are one of the basic armies of the Armed Forces and is considered to be the greatest and the most efficient with its quantitative and fighting probabilities in the whole region. For modernization of Naval Forces, replenishment of new means, development of modern military systems with completing and technology significant sums are assigned. In Turkey there are several military-industrial organizations, which are specialized in marine means and shipbuilding sphere. In Istanbul, Gyoljuk and Izmir there are shipbuilding and renewing factories which belong to Naval Forces, the state shipbuilding enterprises, Yonca-Onuk, Dearsan, SEDEF, RMK private societies, which are members of SaSaD, and the foreign joint organization YILDIZ.

Turkey's Naval Command has started a large-scale plan, in frames of which 12 unit multifunctional intelligence battleships will be produced in Turkey. The MILGEM project of ship production has started in 1993 by Naval Command and in 1996 it started to implement the works connected with the ship projecting with Istanbul Technician University (ITÜ). In September 2008 in Istanbul's shipbuilding bend the prototype of the first battleship called Heybeliada was descended into the sea produced by the project MILGEM and mine clearer Akçay ship, and started the building of second ship called Büyükada.

All in all, in military shipbuilding sphere attempts are made to start independent projects involving also private societies, which are basically functioning in trade ship production sphere. During some years it will give opportunities to join specialized and infrastructural resources for new qualified projects. Though we may say that the Turkish companies have some success in the field of production of some battleships and motor boats they still considerably make use of technical probabilities of a number of countries, such as in the field of submarine production.

Generally the Turkish military technical collaboration with other countries can be divided into 2 branches, countries, with military technical collaboration of which Turkey solves the problems of provision of armaments of its army and military-industrial developments, and countries the military collaboration with which is mainly connected with geopolitical and army political goals of Turkey. In the first group are the leading countries in the military technological field such as USA, Germany, France, Italy, Israel, Russia, the republic of Korea and some others. To the second row of countries belong especially the two republics of South Caucasus (Azerbaijan and Georgia) as well as middle Asian Turkish speaking republics (Kazakhstan, Uzbekistan, Kirgizstan, Turkmenistan). Having military-technical collaboration with these countries Turkey itself partially appears as a supplier and promoter.

Summarizing the above-mentioned it can be reasoned that in spite of the present problems and lack of chances Turkey has already had some success in the field of military industry, which gives it a chance to provide a part of army needs with its local means. And what about the projects of modernization of the armed forces they are to satisfy the demands of a time and not only to provide but also to increase the army political role and supremacy of Turkey in the region.

ՀՅԷ-ի գրահատվածի կախ աղիակնազանն ու ռազմաարդյունաբերական նախագծերը

Նախագիծ	Ընդունված օրվա համար	Մեկնաբանություն	Նախագծի փուլ	Մեկնաբանություն	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ
Տնտեսական համակարգի AL-TAY	2003	Տեղական արտադրություն	230 միավոր	Սուդան	494.000.000 \$	Ստացված արտադրություն			
Լեզոյի IATA I44 տարիկի արտադրություն	2000	Տեղական արտադրություն	166 միավոր	ASELSAN	150.000.000 \$	Արտադրություն և ճանաչողություն	122 միավոր		
M50 AT տանկի արտադրություն	2001	Համառոտ արտադրություն	170 միավոր	IMI (Military Industry)	600.000.000 \$	Արտադրություն և ճանաչողություն			Ընթացի փուլ
Միջուկային, կենսաբանական և բնական ռադիոակտիվ նյութերի արտադրություն	2003	Տեղական արտադրություն	800	CAN	45.300.000 \$	Նախագիծ			
Գրեյտին լուսային տանկային կամուրջ	2006	Տեղական արտադրություն	4 հալոպրոլիմ (6000)	FNSS	130.000.000 \$	Նախագիծի փուլ			
Տանկերի կրակային համակարգեր	2004	Տեղական արտադրություն		ASELSAN	22.000.000 \$	Նախագիծի փուլ			Նախագիծի փուլ
Հատուկ նշանակության ՏԻՀ-ներ	2006	Տեղական արտադրություն	336 միավոր						
Մեքենա կրող տարիմուխ ճարտարական մեքենաներ	2006	Տեղական արտադրություն	1075 միավոր			Փայտե արտադրություն			
Սպարտան մեքենաներ	2007	Տեղական արտադրություն	2720 միավոր						
Տանկերի փոխարկային	2007	Համառոտ արտադրություն	45 միավոր						
Մեքենային, կենսաբանական ու զինվորական տարանվազող սարքերի արտադրություն	2008		1 կրակ						
Արտադրության համակարգեր	2008		50 միավոր						

Հրիտաբերական ու ՀՕԳ համակարգերի արդիականացման նախագծերը

Նախագիծ	Նախագծի փուլ	Մեկնաբանություն	Նախագծի փուլ	Մեկնաբանություն	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ	Նախագծի փուլ
Փայտե հեռախոսային համակարգ	2002	Համառոտ արտադրություն				Ստացված արտադրություն	3.920 կրակ, 623 միավոր	623 միավոր	152 միավոր
Մեծ հեռախոսային համակարգ (UMTAS)	2003	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	108 միավոր		
Միջին հեռախոսային համակարգ (OMTAS)	2003	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	108 միավոր		
Միջին հեռախոսային համակարգ (OMTAS)	2006	Մարտերի փուլ				Արտադրություն և ճանաչողություն	80 միավոր		
Միջին հեռախոսային համակարգ (OMTAS)	2008	Մարտերի փուլ				Արտադրություն և ճանաչողություն	80 միավոր		
Տուրք շՆՀ	1996	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	158 միավոր		
Տուրք շՆՀ-ներ	2002	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	70 Աելյան, 88 Շարկ		
Տուրք շՆՀ-ներ	1996	Մարտերի փուլ				Արտադրություն և ճանաչողություն	163 միավոր		
Փայտե հեռախոսային ՀՕԳ համակարգ (T-LALADMIS)	2006	Տեղական արտադրություն և արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	45 միավոր		
Մեծ հեռախոսային ՀՕԳ համակարգ	2006	Արտադրություն և ճանաչողություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	4 համակարգ		
Միջին հեռախոսային ՀՕԳ համակարգ (T-MALADMIS)	2006	Արտադրություն և ճանաչողություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	3 համակարգ		
Ավտոմատ արևամուխ	2007	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	42 միավոր		
40 մմ կրակային կամուրջ	2008	Արտադրություն և ճանաչողություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	4 միավոր		
105 մմ կրակային կամուրջ	2008	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	106 միավոր		
5.56 մմ հեռախոսային կրակ	1996	Համառոտ արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	20.000 միավոր		
5.56 և 7.62 մմ ինքնազենային զենքի արտադրություն	1997	Համառոտ արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	50 միավոր		
Վատիկ արտադրություն	1996					Արտադրություն և ճանաչողություն	750 ու տարեկան արտադրության համակարգ		
Փամանակային ինքնազենային	2007	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	191 471 միավոր		
Փամանակային մեկնաբանական կրակ	2007	Տեղական արտադրություն				Արտադրություն և ճանաչողություն	5042 միավոր		

Կոպի, էլեկտրոնային ու տեղեկատվական-հեռախոսային հասնակարգերի հիմնական նախագծերը

Նախագիծը	Նախագծի որոշման հաստատման ամսաթիվը	Նախագծի կրկնվածական ծրագրի	Մատակարարումը լինելու	Նախագծի կենտրոնական կազմակերպություն	Մեծածախ գնումները
Ուսումնական կայանների կառուցում	1999	Տեղական արտադր.	1 տարածաշրջան	AYESAS	2,893,350 \$
Քիմիայի և ՄԻԲ X-BAND սարքերի կառուցում	1999	Համառոտ արտադր.		AELSAN	164,324,840 \$
Քիմիայի և ՄԻԲ տեղեկատվական համակարգ		Տեղական արտադր.		KOG System	5,726,663 \$
Նախագծի կրկնվածական կառուցումը համառոտ կառուցում (GENESIS)	2004	Տեղական արտադր.	8 միավոր G ցածր շրջանների համառոտ	HAVELSAN	101,241,941 \$
Քիմիայի կառուցումը և համառոտ կառուցում (COTHEYS)	2004	Տեղական արտադր.	8 տարածաշրջան	AYESAS	5,707,000 \$
Վերջին և ստորին կառուցումը համառոտ	2003-2007	Համառոտ արտադր.		AELSAN	55,100,000 \$
Քիմիայի և ՄԻԲ զամբակավորման շրջանի կառուցումը	2006	Տեղական արտադր.		AELSAN	26,401,033 \$
Մուտքային վարձատար	2005	Տեղական արտադր.	2 Black Hawk և 1 Sea Hawk տարածաշրջան	HAVELSAN	89,803,000 \$
GOKTÖRK հեռախոսային ապրանք	2005-2008	Արտերկրից ապրանք	1	Իտալական Telesezio ընկերություն	
MILGEM նավերի կառուցումը համառոտ	2005	Տեղական արտադր.	1 նախագիծ		
Մեծածախ ընդունումը (T-34)	2006				
Ուսումնական կրկնվածական վարձատար	2005	Տեղական արտադր.	1 վարձատար	HAVELSAN	
F-16 կործանիչի վարձատար	2008	Համառոտ արտադր.	1 վարձատար		
Քիմիայի և ՄԻԲ սարքերի կառուցումը	2006	Համառոտ արտադր.			

ՌՈՒԲ-ի արդիականացման նախագծերն ու ստորագրված պայմանագրերը

Նախագիծը	Նախագծի որոշման ամսաթիվը	Նախագծի կրկնվածական ծրագրի	Մատակարարումը լինելու	Նախագծի կենտրոնական կազմակերպություն	Պայմանագրի արժեքը
590A Blackhawk տարածաշրջանի վերանորոգում և կառուցում	1992	Առանցքային տարածաշրջան	Ցածր կառուցումներ	Sikorsky	37,401,992\$
A4005 ստորագրության կրկնվածական	1993-2001	Վերադարձ	10 միավոր	AMSL (Airbus Military Casuarina)	1,490,000,000\$
AS 532 Շուգր տարածաշրջանի վերանորոգում	2002	Համառոտ արտադր.		GATE (Երթուղի) EUROCORPHEL TURKOMBACA	53,000,000 \$
STOH SEAHAWK տարածաշրջանի վերանորոգում	1995-1998	Առանցքային տարածաշրջան	8 միավոր	Sikorsky	117,002,700\$
Մարտիմոնիթորինգային համակարգի տարածաշրջան (ATAK)	2004-2006-2007	Համառոտ արտադր.	5+41	TYSAŞ	1,256,000\$
Օդային վերանորոգում և կառուցում (AWACS)	2002	Համառոտ արտադր.	4 միավոր ստորին վերանորոգում և կառուցում կրկնվածական և 1 ստորին վերանորոգում կառուցում	BOEING	1,316,000,000\$
F5 յնքամիլիմետրի արձանագրում	1997-1999	Համառոտ արտադր.	48 միավոր F-5A/B ինքնաթիռներ	IAI-Elbit-Singapore Technological Aerospace Comarion	130,000,000\$
Մուտքային արձանագրումը տարածաշրջան	1997-1999	Առանցքային տարածաշրջան	15 միավոր	AgustaWestland	162,500,000\$
Մուտքային արձանագրումը տարածաշրջան	1998	Համառոտ արտադր.	9 միավոր	FADS-CASA	147,000,000\$
Մուտքային ընդունումը	2004-2006	Տեղական նախագիծ և տարածաշրջանի վերանորոգում		TUSAŞ KALEKALIP IAI	323,393,398\$
5-րդ սերնդի կործանիչներ (F-35 Joint Strike Fighter)	2006	Վերանորոգում	100 միավոր	Lockheed Martin	10,700,000,000\$

Օւոլանի ասֆալտաբեկիչներ	2005	Ալտերկրյա ուղղակի գնում	10 միայն	Alenia Aerostatica	218 680 313\$
Հիմնական աստիճանական ինժեներինգ	2005-2007	Համառոտ արտադր.	40 միայն	KAI (Korea Aerospace Industry)	357 000 000\$
S-700 Sea Hawk ուղեվանոցային ուղղակիներ	2005	Ալտերկրյա ուղղակի գնում	17 միայն	Sikorsky	557 000 000
Հիմնական աստիճանական ինժեներինգ	2005	Տեղական արտադր.		TUSAS	92 000 000\$
Հատուկ նպատակային առևտրի UH-60 ուղեվանոցային	1996-2002	Տեղական արտադր.	4 միայն	TUSAS	94 400 000
T-38 ուղեվանոցային ինժեներինգի ավիոնիկ արդյունաբերություն	2006	Տեղական արտադր.	55 միայն	TUSAS	84 270 000\$
F-16 ուղեվանոցային ինժեներինգ	2006	Համառոտ	30 միայն	Lockheed Martin	1 720 000 000\$
Մանրամասնի մոդիֆիկացիայի արդյունաբերություն	2006	Տեղական արտադր.	26 միայն S70 և 11 միայն Ab 2005	ASELSAN	17 000 000\$
Շահագործման արդյունաբերության աստիճանական ինժեներինգ	2006-2008	Ալտերկրյա ուղղակի գնում	46 միայն	Cesna	36 000 000\$

ՌՄՈՒ-ի արդյունաբերական նախագծերը

Նախագիծը	Նախագծի սրբանվանումը	Նախագծի իրականացման մոդիլ	Մուտքագրման թվական	Նախագծի կատարողը	Պայմանագրի արժեքը	2008 թ. ցուցանիշ
Անառակեր-նոց նավեր	1999	Համառոտ արտադր.	6 միայն	Abokov & Razumov-F. Lavren Worff	625 000 000 \$	5 միայն արժեքով 1 (2007-2008)
Նաբեր Արտաբերական մուտքագրումներ	1995	Տեղական արտադր.	11 միայն	Yonca-Otak	14 180 770 \$	10 միայն արժեքով 1 (2007-2008)
Սրտ արժեքագրման նավեր	2006	Տեղական արտադր.	2 միայն	Yonca-Otak	5 000 000 €	
90 տ. տարվա արժեքագրում	1995	Տեղական արտադր.	22 միայն	Yonca-Otak	157 025 447 \$	17 միայն արժեքով 1 (2007-2008)
Մուտքագրում և նախագրում (MILGEM)	2004-2005	Տեղական արտադր.	12 միայն	Ստանդարտիզացիայի նախագրումը Լոս Անջելես, Կալիֆ. Lockheed Martin, Teak Ltd, V&E Systems, Saab, Tektronics, Melbourn, Te A S, TURBATAK, ASELSAN, HAVELSAN, O. MTU Motor Turbin A.S., ASELSAN A.S.	242 812 200 \$	2008 թ. արժեքով 1 (2007-2008)
MILGEM նախագծի նախնական փուլի շտաբ	2004-2005-2006	Համառոտ արտադր.	1 միայն	MTU Motor Turbin	33 600 000 €	
Մուտքագրում և նախագրում	2004-2006	Համառոտ արտադր.	4 միայն	EMR, Marone	352 500 000 €	
Նոր ժամանակների նավեր	2005-2007	Տեղական արտադր.	16 միայն	Ustavna Goru Izpat	402 000 000 €	
SAK-35 նավերի արժեքագրում	2005	Տեղական արտադր.	4 միայն	Իտալիա Տեղական արտադր.	18 525 000 €	3 միայն արժեքով 1 (2007-2008)
25 տ. տարվա արժեքագրում	2007	Տեղական արտադր.	17 միայն			

Նոր տվյալ սուղանամեր	2015 2016 2018	Համառոտ արտադր.	6 միավոր	Վերականգն 11198 է. անվարկա MF1 բնակարանի նեղի խոնավեղ նախանձերը լուծ	2,500,000,000 Հ	
Մատչելի փոխարարա կան նավ	2015	Տեղական արտադր.	1 միավոր			
Առարկան նարարված առարկա- մանուններ վաճառում ները համար հավաստե ված նավ (SAT)	2015	Տեղական արտադր.	4 միավոր			

Թուրքիայի կողմից արտահանված իրանական ռազմարդյունաբերական արտադրանքն ու արտահանման նրբերնքը

Հրամաններնանքն ըս փոխարարադիտումներ		Ուսկանությունն միտումներ		Հրքիտարկտանայն ձանվարդեր, ընրն տարանունըտան	
Հատուկ տարարինան տարանան մերնաններ	Արանիա, (Մանկարդի), Բունիա- Հերերդիման, Վրատան, ՀՆԻՇ, Վրդիտան, Մակերդիա, Մարդիա, Պակիտան, Եմեն	MKT 13 նտարա- նական	ՀՆԻՇ, Պակիտան	Singor ՏՀՀ-ՈՆԵ	Նվիկրանիկ
Լաճ հոտ Բաճաճ նարարան անվարկա մերնաններ	Արքերան, Վրատան, Արանիա, Բունիա- Հերերդիման, Մարդիա, Նվկարտա, Նազարտան, Խորդմենտան, Իսերկրտան, ՀՆԻՇ, Մակերդիա, Նվկերիա, Պակիտան, Ումիմիա, ԶԻՆԻա	MKT 16 նտարա- նական	Մարդիա	122 մն տարանայն իտանաններ ձանվարդեր	ԱՍԼ
Մարտանան փոխարար միտումներ	Արքերան, Վրատան, Մակերդիա, Բունիա	MKT 20 նտարա- նական	Վրատան	Տարեր զտան ձրարաններ ըս արարաններ	ԱՍԼ, Վրատան, Մարդիան Արանիա, Պակիտան, Եմեն
Հրամանարտ նարարան մերնաններ	ԱՍԼ, Մարդիա, Չիլիմենիկ	MKT 33 նտարա- նական	Վրատան, Պակիտան		
AKTIN 7 ՁՈՒՆ-ՈՆԵ	Մարդիա, Մատրան Արանիա				
ՀՀ զրանարտա փոխարարա միտումներ	Բանիկի, Բանկարդի, Ալիկ, Բրար, Պակիտան				
AKREP 4X4 ընրն գրանա- մերնաններ	Արիկ, ՀՆԻՇ				
CYBERA 4X4 զրանարտ նաններ	ԱՍԼ, Բանիկի, ԱՍԼ, Արիկ, Վրատան, Սրանիա, Նվկերիա				
ENDER Էսն զրանա- մերնաններ	Վրատան				

Թուրքիայի ՋՈՒ-ի կառուցվածքը

Թուրքիայի ՋՈՒ-ը կազմված են ցամաքային, ռազմաօդային ու ռազմա-ծովային ուժերից, ինչպես նաև Ժամայարմերիայի գլխավոր հրամանատարությունից և Առաջնյա անվտանգության հրամանատարությունից: Վերջին երկու հրամանատարությունները խաղաղ ժամանակ գտնվում են ՆԳՆ-ի ենթակայության տակ, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ անցնում ՋՈՒ ԳՇ-ի ենթակայությանը: Ջորբերի տեսակների հրամանատարները ենթարկվում են ՋՈՒ ԳՇ պետին:

<i>ՋՈՒ-ի բվարանակն քառ զորքի տեսակների</i>		
<i>Ձորքի տեսակը</i>	<i>Մրտական</i>	<i>Պահեստազոր</i>
ՑՁ	402 000	258 000
ՌՈՈՒ	60 000	65 000
ԸՈՈՒ	48 600	55 000
Ընդամենը	510 600	378 000
Ժամայարմերիայի պիտակոր հրամանատարություն	100 000	50 000
Առաջնյա անվտանգության հրամանատարություն	3250	-

The Military Balance 2009, International Institute of Strategic Studies, London 2009

Ցամաքային զորքեր

Ցամաքային զորքերը հանդիսանում են բվարանակով ամենաշատն ու հիմնական զորատեսակը: ՑՁ-ի կառուցվածքը հետևյալն է.

- 4 դաշտային բանակ
- 9 կորպուս
- 1 հետևակային դիվիզիա
- 2 մեխանիզացված հետևակային դիվիզիա
- 1 զրահատանկային դիվիզիա
- 1 ուտամնական դիվիզիա
- 11 հետևակային, մտտերածգային բրիգադ
- 16 մեխանիզացված հետևակային բրիգադ
- 9 զրահատանկային բրիգադ
- 5 կոմանդոս (նաստուկ նշանակության) բրիգադ
- 1 ցամաքային-ռազմաօդային բրիգադ
- 2 իրևանական բրիգադ
- 5 ուտամնական հետևակային բրիգադ
- 1 մարդասիրական օգնության բրիգադ⁴²⁶

⁴²⁶ Տվյալների ներկայացված են ըստ պաշտոնական տեղեկատվության: Տե՛ս ՋՈՒ-ի պաշտոնական կայքը՝ <http://www.tsk.tr/> 1_TSK_HAKKINDA Նշենք, որ Թուրքիայի ՑՁ-ի կառուցվածքի առումով սակայն են հավասարությունը պաշտոնական ու փորձագիտական-վերլուծական տվյալների միջև:

ՑՁ-ի կազմի մեջ են գտնում նաև Կոնստանդնուպոլիսի և կրթության հրամանատարությունն ու Թիլիզի հրամանատարությունը:

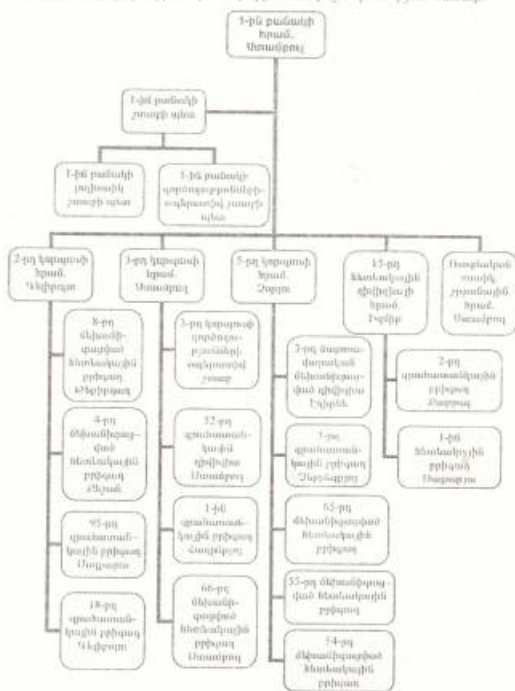
Ինչպես արդեն նշել ենք, Թուրքիայի ՋՈՒ-ը ցամաքում են բարեփոխումների իրականացման գործընթացում, որի շրջանակներում բանակի դիվիզիոն համակարգը փոխարինվում է բրիգադների: Ներկայումս, ՑՁ-ը կազմված են հիմնականում կորպուս-բրիգադային համակարգով: Բարեփոխումների շրջանակում պատրաստվում են համակարգային յոթ փոփոխություններ իրականացնել հետևյալն ՑՁ-ում: Ըստ առաջադրված պլանի՝ նախատեսվում է ՑՁ-ի 3-րդ դաշտային բանակի և Էգեյան ջանակի վերաբառ, ինչի առկայություն կընձան 1-ին (Մոսամբուլ) և 2-րդ (Անարխիս) դաշտային բանակները, որոնց հիման վրա պաշտպանական առումով կկազմվեն Արևմտյան և Արևելյան հրամանատարությունները: Բացի այդ, ՋՈՒ ԳՇ-ի կառուցվածքում են իրականացվելու են փոփոխություններ, որի առկայություն ստեղծվելու է կորբերի 3 տեսակների միացյալ հրամանատարություն: Բարեփոխումների այդ գործընթացն իրականացվում է փուլ առ փուլ, ուստի այն դեռ երկար ժամանակ կպահանջի⁴²⁷:

⁴²⁷ TSK՝da tarhimin en büyük deęisi, <http://www.haber7.com>, 24 08 2006

ՋՈՒ-ի կառուցվածքն ըստ սխեմաների

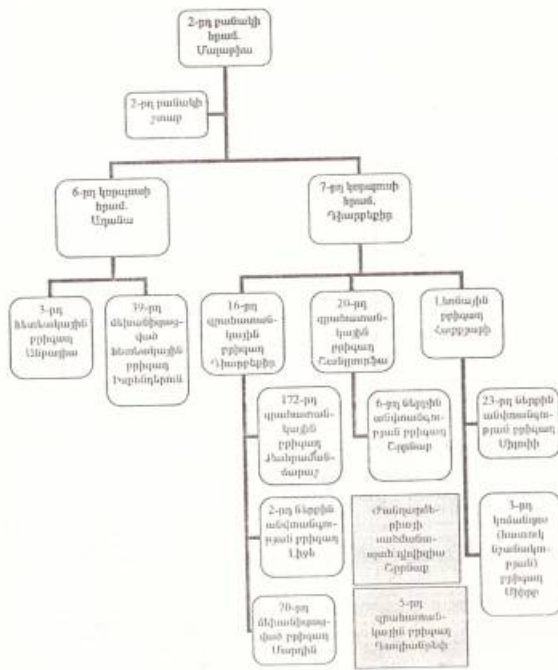
1-ին բաժնակ

1-ին քաղաքային բաժնակի կրամ. շտաբը գտնվում է Մուսաբեյովու Ն պատանավանդատու է կրիքի կյանքաբանության շրջանների ու հատկապես Մուսաբեյովու Դարբանակի ներդրանքի անվանադրյալն ու քաղաքապետության կամար:

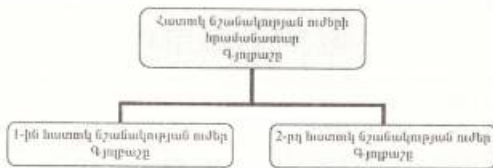

2-րդ բաժնակ

2-րդ բաժնակի կրամ. Մարաբխա շտաբը գտնվում է Մարաբխա, որը պատանավանդատու է հարավարևելյան շրջանների ու սահմանների պաշտպանության կամար: 2-րդ բաժնակը յուրը կարևորություն ունի ՋՈՒ-ի կառուցվածքում, քանի որ դրա գործառնախնդիրներն են իրականացնում ռազմական գործողությունները յուրաքանչյուր կրամ. Մարաբխա շտաբի անվանադրյալները:

ՁՈՒ Գլխավոր շտաբի ենթակայության տակ գտնվող հատուկ նշանակության ուժեր

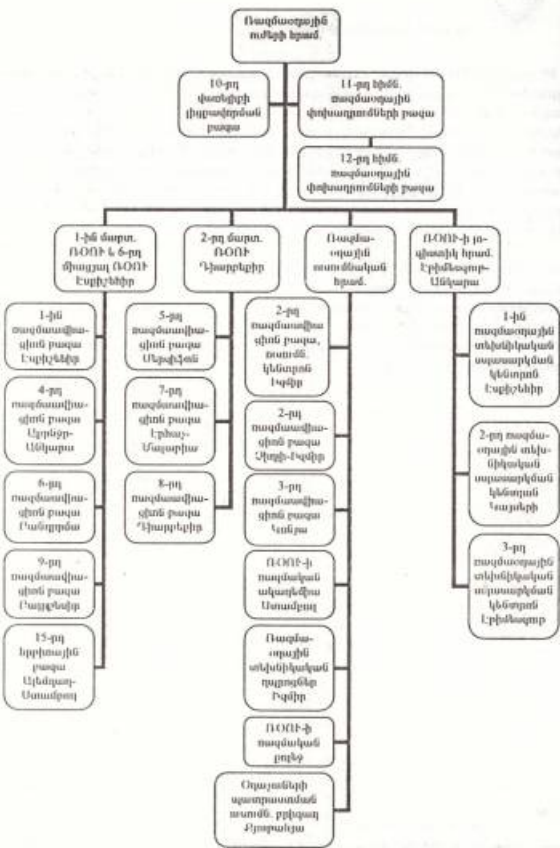

Ռազմաօդային ուժեր

Թուրքիայի ՌՕՌՒ-ը յուրը դերակատարություն ունեն այդ երկրի ՁՈՒ կառուցվածքում և պաշտպանական պլանավորման մեջ: Հրամանատարության շտաբը գտնվում է Անկարայում: ՌՕՌՒ-ը կազմված են 1-ին և 2-րդ մարտավարական ռազմաօդային հրամանատարություններից, Ռազմաօդային ուսումնական կարճակամ հրամանատարությունից և Թիկունքի հրամանատարությունից: 1-ին և 2-րդ մարտավարական ռազմաօդային հրամանատարությունները պատասխանատու են համապատասխանաբար երկրի արևմտյան ու արևելյան շրջանների պաշտպանության համար, որոնց շտաբները գտնվում են Իզմիրում և Գիարբեքիրում: ՌՕՌՒ-ի կառուցվածքը հետևյալն է.

- 17 մարտական-հարվածային էսկադրիլիա*
- 1 հետախուզական էսկադրիլիա*
- 1 վառելիքի լիցքավորման էսկադրիլիա*
- 5 տրանսպորտային էսկադրիլիա*
- 3 որոնողափրկարարական էսկադրիլիա*
- 10 ուսումնական էսկադրիլիա⁴²⁴*

⁴²⁴ Ըստ Թուրքիայի ՁՈՒ ԳԸ-ի պաշտ. տեղեկատվության http://www.tsk.tr/1_TSK_HAKKINDA/1_6_Kuvvet_Yapisi/kuvvet_yapisi.htm

Ռազմաժողովային ուժեր

ՌՃՈՒ-ները ներառում են 4 հրամանատարություն՝ Ռազմաժողովային մակա-տորմի, Հյուսիսային և Հարավային ռազմաժողովային գոտիների ու Ռսում-նական: Պատերազմական իրավիճակում ՌՃՈՒ-ի ընդհանուր հրամանատա-րության ենթակայության են անցնում Առախյայ անվտանգության հրամանա-տարության օպերատիվ ղեկավարները, որը խաղաղ պայմաններում գտնվում է Ն.Գ.Ն-ի ենթակայության տակ: ՌՃՈՒ-ի հինգը հանդիսանում է ռազմաժողովային մակատորմի հրամանատարությունը, որի շտաբը գտնվում է Գյոլյուրքի ռազ-մաժողովային հենակետում: ՌՃՈՒ իյուսիսային գոտու հրամանատարությունը, որի շտաբը գտնվում է Ստամբուլում, պատասխանատու է Բուժոր և Գարդա-նի ներդրումների, Մարմարա ծովի ու սևծովյան գոտիների պաշտպանության համար: ՌՃՈՒ հարավային գոտու հրամանատարության, որի շտաբը գտնվում է Իզմիրում, պատասխանատուության տակ են մտնում Էզեյան ու միջերկրա-ծովյան շրջանների անվտանգության ու պաշտպանության ապահովումը: ՌՃՈՒ-ի հենակետերն ու բազաները գտնվում են Գյոլյուրքում, Էրզերում, Ստամբուլում, Չանաքքալեում, Էրեզլիում, Բարբընում, Իզմիրում, Ֆոշայում, Արսազում, Անթիպալայում, Արսինում և Իսթեմիդում: ՌՃՈՒ-ի կազմում գտնվում են նաև ռազմաժողովային ավիացիոն շտաբերիչներ:

1. Almanak Türkiye 2005, Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, Teşev Güvenlik Sektörü Gelişimleri Dizisi Özel Yayın -2006
2. Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, ed. A. Bayramoğlu, A. Insel, TESEV, Temmuz 2009
3. The Military Balance 2009, International Institute of Strategic Studies, London 2009
4. Քուրդիստանի ՏՄԻ-ի սրբազանության կայքի
http://www.tsk.tr/1_TSK_HAKKINDA/1_6_Kuvvet_Yapisi/kuvvet_yapisi.htm
 SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press, 2006
5. Middle East Military Balance, Updated on June 2004, Jaffee Center for Strategic Studies
6. Milli Savunma Bakanlığı, Faaliyet Raporu 2008, Ankara, 2009;
www.msb.gov.tr/ /2008_Kurumsal_Mali_Durum_Beklentiler_Raporu.pdf
7. Defence White Paper 2000, Ministry of National Defence of Turkey
8. Н. Соколов. Состояние и перспективы развития ВВС Турции // Зарубежное военное обозрение. № 4, 2009, стр. 59-63.

Պաշտոնական փաստաթղթեր և տեղեկագրեր

1. Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2008 Yılı Faaliyet Raporu, http://www.ssm.gov.tr/TR/duyurular/kurumsal_duyurular/Pages/2008faaliyetraporu.aspx
2. Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan 2007-2011, Stratejik Yol Haritası 2007, http://www.ssm.gov.tr/TR/kurumsal/Documents/SSM_SP_2007_2011.pdf
3. Savunma Sanayii Müsteşarlığı, 2009 Performans Programı, http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/Documents/SSM_2009_PP.pdf
4. Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi, Vizyon 2023 Projesi, Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli, Panci Raporu, Ek-12, TÜBİTAK, 2003, http://www.vizyon2023.tubitak.gov.tr/teknolojiongorusu/paneller/savunma_uzayvehavacilik/raporlar/son/EK-12.pdf,
5. Türk Savunma Sanayii Sektör Raporu 2007, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, TOBB Yayın Sıra No. 2008/69, <http://www.tobb.org.tr/yayinlar/sector/Savunma.pdf>
6. Türk Savunma Sanayisi Sektör Raporu 2008, http://www.sasad.org.tr/dosya/coe/SR-08-16-05-09_v5.pdf
7. Milli Savunma Bakanlığı, Faaliyet Raporu 2008, www.msb.gov.tr/_/2008_Kurumsal_Mali_Durum_Beklentiler_Raporu.pdf
8. Türk Savunma, Havacılık ve Uzay Sektörü Değerlendirmesi, Savunma Havacılık ve Uzay Sanayii Panel Raporu/Ek-4, TÜBİTAK, Ankara, 2003, <http://www.vizyon2023.tubitak.gov.tr>
9. Makin ve Kimya Endüstrisi Genel Müdürlüğü, 2008 yılı Faaliyet Raporu, <http://www.mkek.gov.tr/icerikler/KFRQEtFW.pdf>
10. Makina İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara 2000, http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/makina/i_oik552.pdf
11. 2009-2016 Savunma Sanayii Sektörün Strateji Dokümanı, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Nisan 2009, http://www.ssm.gov.tr/TR/kurumsal/Documents/2009_SSSS.pdf
12. Almanak Türkiye 2006, <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/turkiye2006/turkey/24-4-245.htm>
13. Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, ed. A. Bayramoğlu, A. Insel, TESEV, Temmuz 2009
14. Aselsan: Faaliyet Raporu 2008, <http://www.aselsan.com.tr>
15. Havelsan, 2007 Faaliyet raporu, <http://www.havelsan.com.tr/Yatirimciliklileri/FaaliyetRapor.aspx>
16. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>

17. Özbekistan Ülke Raporu, Aralık 2004, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, (TIKA)
18. Defence White Paper 2000, Ministry of National Defence of Turkey, <http://www.msb.gov.tr/Birimler/GnPPD/GnPPDBeyazKBoll1Kis2.htm>
19. OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008
20. SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press, 2006
21. The Military Balance 2009, International Institute of Strategic Studies, London 2009
22. US Department of State Bulletin , May, 1987
23. Вооруженные силы и военная экономика стран Азии. Информационно-аналитический справочник. РАН. Институт Востоковедения, Отв. ред. А.З. Егорин, М. 2000

Գրքեր և հոդվածներ

Հայերեն

24. Աղաջանյան Մ., Թուրքիայի ազգային անվտանգությունը. հայեցակարգերն ու սկզբունքները, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, Վերլուծական կյտեր 1, էք. 2007
25. Ավազյան Ա., Բանակի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում, Հայկական բանակ, 4, 2006
26. Արզումանյան Հ., Ցանցակենտրոն պատերազմների և գործողությունների տեսությունը և սկզբունքները, «21-րդ Դար», քիվ 2 (20), 2008
27. Հովհաննիսյան Ա., Սլ բանի հարցեր ավիացիայից, էք. 2009
28. Հովսեփյան Ա., Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդը ադրի բարեփոխումների համատեքստում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Ի. Անժրաստյանի խմբ., Հ. 4, էք. 2006
29. Հովսեփյան Ա., Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 90-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն: Չեղբերում, քե՛ մախադում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Հ. 5, Բ. Անժրաստյանի ընդ. խմբ., էք. 2008
30. Հովսեփյան Ա., Բարայելա-աղբերջանական ռազմական համագործակցության զարգացման միտումների շուրջ, Հայ գիմվոր, քիվ 12 (776), 25 մարտի-1 ապրիլի, 2009
31. Մամաջանյան Ե., Չորերի կառավարման ավտոմատացված համակարգերի ստեղծման որոշ պարբերներ, Հայկական բանակ, 3 (29) 2001
32. Մինասյան Ս., Խարսիկա-որդրական ռազմաքաղաքական համագործակցությունը քրդական հիմնախնդրի համատեքստում, «21-րդ դար», N. 4, էք. 2006

33. Մինասյան Ա., Իսրայել-թուրքական ռազմավարական համագործակցության արդիությունը տարածաշրջանային անվտանգության հիմնախնդիրների վրա, Թուրքիա. Անվտանգության ու պաշտպանության հիմնախնդիրներ, ԸՀԻ, Վերլուծական ճյուղեր, N. 1, Երևան 2007
34. Շահարյան Ա., Թուրքիան մինչ օրս աշդիսի սպառնալիքների տարափի տակ չէր ընկել, <http://zhamanak.com/article/3959/>
35. Սախրասոյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական գիտադաշտ՝, «21-րդ դար», թիվ 4, (10), 2005
36. Սախրասոյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատերազմներ ստեղծել հարևանների միջև... Հայաստանը և Թուրքիան տարածաշրջանային հովիտներում /2001-2003 թվականների հոդվածներ և հարավարդյունքներ/, Եր. 2003

Ուսմանը

37. Гурьев А., Турция-Израиль: по пути укрепления военного сотрудничества. <http://www.imes.ru/rus/stat/2006/24-01-06.htm>
38. Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт, Ер. 2006
39. Исламов В., Беспилотники: сто лет в воздухе// Независимое военное обозрение, № 32, 11-17 Сентябрь 2009
40. Косиков А., Военно-политический потенциал Турции// Востокведный сборник, вып. 2, М. 2001
41. Костюхин А., Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы// Зарубежное военное обозрение, № 5, 2009
42. Мартов М., Военно-экономическая политика Турецкой Республики и ее сотрудничество с зарубежными странами. Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии, (сборник статей), ИИИИВВ, М. 2002
43. Мурадян И., Региональные проблемы Турецко-Американских отношений, Ер. 2004
44. Овсепян Л., "Турецкая модель" и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада// Центральная Азия и Кавказ, № 2(62), 2009
45. Парубочая Е., Военно-техническое и военно-образовательное сотрудничество в контексте казахстано-туркских отношений// Научный журнал "Известия АГУ", 2008 № 4-1(60)
46. Сардановский С., Аспекты политической безопасности Черноморья. <http://www.bsarg.crimemeanfo.com/03-Sardanovsky.rtf>
47. Сомов Н., Состояние и перспективы развития ВВС Турции Зарубежное военное обозрение, № 4, 2009

48. Трофимов Д., Ташкент между Анкарой и Тегераном: уроки 90-х и перспективы// Центральная Азия и Кавказ, № 5(17), 2001
49. Федин А., Военно-морские силы Турции// Зарубежное военное обозрение, № 5, 1997
50. Чогова Э., Влияние Турции на развитие государства Центральной Азии// Центральная Азия и Кавказ, № 2(26), 2003

Թորքերին

51. ALTAY Projesi, Milli imkanlarla Modern Tank Üretimi, Savunma Sanayii Gündemi, Temmuz 2008
52. Bila Fikret, ABD-AB, Türkiye'nin bölünmesini istiyor, Milliyet, 04.11.2007
53. Çok Uluslu Bir Projenin Doğuşu:A400M Projesi, Savunma Sanayii Gündemi, Sayı 6, Ekim 2008 Külebi Ali, Türkiye'nin Askeri Stratejisi, Gücü ve Geleceği, Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi (TUSAM), 02.08.2004
54. Cafersoy Nazim, Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000), Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, TÜRKSAM, <http://www.turksam.org/tr/Şişek Erdal, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MIT, İstanbul, Kum Saati Yayıncılık, Nisan 2004>
55. Deniz Platformlarında Aselsan, ASELSAN Dergisi, Yıl:21, Sayı 76, Temmuz 2008
56. Görgüç Serdar, Savunma Sanayii'nde Kara Platformu, Savunma Sanayii Gündemi, Temmuz 2008İpekkesen Erdal, Yeni savunma sanayi profile, http://www.tempodergisi.com.tr/kose/erdal_ipekkesen/05665/
57. İpekkesen Erdal, Yeni savunma sanayi profile, http://www.tempodergisi.com.tr/kose/erdal_ipekkesen/05665/
58. Kanbolat Hasan, Özbekistan Cumhuriyeti 15 Yaşında, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 14 Eylül 2006
59. Külebi Ali, Türkiye'nin Askeri Stratejisi, Gücü ve Geleceği, Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi (TUSAM), 02.08.2004
60. Milli Gemi Projesi, Denizaltı Savunma Harbi ve Keşif Karakol Gemisi, Savunma Sanayii Gündemi, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Sayr:2, Ekim 2007
61. Oktay Selçuk, "ARGE-100", Turkish Time, Sayı 64, Ağustos 2007, http://www.turkishtime.org/files/Atasirmalar/Ar-Ge/Ar-ge_100_2007.doc
62. Sapmaz, Akıncı, Arduç, Aleçakar, Türkiye'de İnsansız Hava Aracı (İHA) Uygulamaları, II. Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı, İTÜ, 15-17 Ekim 2008, İstanbul
63. Savunma Sanayii İhracatında Sorunların Belirlenmesi için Anket Uygulaması ve Değerlendirmeler, Savunma Sanayii Gündemi, 2009/1, Sayı 7 }
64. Şık Barkın, Jandarma'da AB devrimi!, Radikal, 17.04.2009

65. Şimşek Erdal, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MIT, İstanbul, Kum Saati Yayıncılık, Nisan 2004
66. Yazgan Kaya, Savunma Sanayii Açısından Şirket Birleşmeleri, Savunma Sanayii Gündemi, Ekim 2008
67. Yeni Nesil Taktik Saha Muhabere Sistemi (TASMUS-G), ASELSAN Dergisi, N. 1, 2009
- Uluslararası*
68. Army and Society in Georgia, Published by Center for Civil-Military Relations and Security Studies; Caucasian Institute for Peace, Democracy and Development, Sponsored by NATO Information and Press Office, January-February 2001, <http://www.lib.berkeley.edu/doemoff/slavic/pdfs/army0900.pdf>
69. Aselesan: One of the leading company in Global Defence Market, Defence Turkey, Volume:2 Issue: 8 Year: 2007
70. Bakinsky Khazi and Muradova Mina, Azerbaijan pursues NATO integration, <http://www.eurasianet.org>, 16.03.2007
71. Barkey J. Henri, Turkey and The New Middle East, A Geopolitical Exploration, Reluctant Neighbour, Turkey's Role in the Middle East, United States Institute of Peace Press, 1996.Larrabee F. Stephen, Turkey as a US Security Partner, RAND Corporation 2008
72. Bilgin Pinar, Turkey's changing security discourses: The challenge of globalisation, European Journal of Political Research 44, 2005
73. Davutoğlu Ahmet, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey Vol. 10 / No. 1 / 2008
74. Eaton M., Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisition by the States of Caspian Region, The Security of the Caspian Sea Region, ed. Gennady Chufirin, SIPRI, Oxford University Press, 2001
75. Elekdağ Şükür, 2 ½ War Strategy, Perceptions, Journal of International Affairs, Vol. 1, March-May 1996
76. Ergüvenç Sadi, Turkey's Security Perceptions, Journal of International Affairs, June-August 1998, vol. 3, N 2
77. FNSS A Leader Company in Armored Combat Vehicles / Interview, Defence Turkey, Volume:2 Issue:10 Year: 2008
78. G. Chizek Judy, Military Transformation: Intelligence, Surveillance and Reconnaissance, //Report for Congress//, Updated January 17, 2003
79. Hen-Tov Elliot, The Political Economy of Turkish Military Modernization, Middle East Review of International Affairs, Vol.8, No 4, (December 2004)
80. Hickok R.Michael, Hegemon Rising: The Gap Between Turkish Strategy and Military Modernization, The Eurasian Politician -Issue 3 (February 2001)

81. İlhan Saat, Geopolitical developments and the Turkish world, Eurasian Studies, TİKA, Vol.2, #3, 1995
82. Jung Dietrich and Piccoli Wolfgang, Turkey at the Crossroads, Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London & New York, 2001
83. Karacasulu Gökse Nilüfer, The Post-Cold War US-Turkey Partnership, Review of Social, Economic & Business Studies, Vol.7/8, <http://fbe.emu.edu.tr/journal/doc/78/08.pdf>
84. Kenzhetaev M., Kazakhstan's Military-Technical Cooperation with Foreign States: Current Status, Structure and Prospects, Moscow Defense Brief, <http://mdb.east.ru/mdb/1-2002/akmtcfs/>
85. Kogan Eugene, Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry; Conflict Studies Research Centre; Middle East Series 05/43, Defence Academy of the United Kingdom, http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05/43-EK
86. Laçiner Sedat, Özcan Mehmet, Bal İlhan and İbrahim Bahar Halil (eds.), USAK Yearbook of International Politics and Law 2009, Vol. 2, International Strategic Research Organization
87. Larrabee F. Stephen, Turkey as a US Security Partner, RAND Corporation 2008
88. McDermott Roger, Turkish Military Assistance to Kazakhstan Highlights Western Dilemma, Eurasia Daily Monitor, Volume: 2 Issue: 115, The Jamestown Foundation, <http://www.jamestown.org>, 15.06.2005
89. McGregor Andrew, Arming for Asymmetric Warfare: Turkey's Arms Industry in the 21st Century, The Jamestown Foundation, June 2008
90. Nativi Andy, Ankara bulks up industry and export, Defense Technology International, Vol. 1, N. 7, September 2007
91. Safrastyan Ruben, The Concept of Eurasia and Turkey's Regional Strategies, 24.05.2005; <http://www.globalpolitician.com/2761-turkey>
92. Sami Türk Hikmet, Turkish Defense Policy, The Washington Institute For Near East Policy, March 3, 1999, <http://www.washingtoninstitute.org/media/samiturk.htm>
93. Sariıbrahimoğlu L., Turkey confident of stop-gap deal for US AH-1Ws, Jane's Defence Weekly, vol.46, issue 25, June 2009
94. Shlibekova A., Turkey-Kazakhstan relationship in the military sphere, Outcome and outlook, European Journal of Economic and Political Studies (EJEPS), 1 (2), 2008
95. Sözen Ahmet, A Paradigmatic Shift: New Principles of Turkish Foreign Policy Making, March 2008, Paper prepared for presentation at the 2008 Annual Conference of the International Studies Association in San Francisco, USA, 26 - 29 March
96. Turkey's Gendarmerie: Reforming a Frontline Unit in the War on Terrorism, The Jamestown Foundation, <http://www.jamestown.org>, November 25, 2008

97. Uslu Nasuh, The Cooperation Amid problems: Turkish-American Relations in the 1980s, http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/MMTY/27/2_nasuh_uslu.pdf
98. Winrow Gareth, Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, Brookings Institution Press, ed. R. Allison, L. Jonson, 2001

Պաշտոնական կայքեր

99. <http://www.ssm.gov.tr> (Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության պլանավոր վարչության պաշտ. կայք)
100. <http://www.sasad.org.tr> (Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերողների միավորման պաշտ. կայք)
101. <http://www.tsk.mil.tr> (Թուրքիայի ՋՈՒ Գլխավոր շտաբի պաշտ. կայք)
102. <http://www.msh.gov.tr> (Թուրքիայի Ազգային պաշտպանության նախարարության պաշտ. կայք)
103. <http://www.tubitak.gov.tr> (Թուրքիայի Գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհրդի պաշտ. կայք)
104. <http://www.tskg.org.tr> (Թուրքիայի ՋՈՒ զարգացման հիմնադրամի պաշտ. կայք)
105. <http://dpt.gov.tr> (Թուրքիայի պետական պլանավորման կազմակերպության պաշտ. կայք)
106. <http://www.jandarma.gov.tr> (Թուրքիայի ժամկետանոցի պլանավոր հրամանատարության պաշտ. կայք)
107. <http://www.mod.gov.ge> (Վրաստանի պաշտպանության նախարարության պաշտ. կայք)
108. <http://www.mil.ru> (ՌԴ՝ պաշտպանության նախարարության պաշտ. կայք)
109. <http://www.mod.kz> (Վրաստանի պաշտպանության նախարարության պաշտ. կայք)
110. <http://www.mod.mil.by> (Բելառուսի պաշտպանության նախարարության պաշտ. կայք)

Թուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների կայքեր

111. <http://www.fnss.com.tr>
112. <http://www.nuroimakina.com.tr>
113. <http://www.aselsan.com.tr>
114. <http://www.havelsan.com.tr>
115. <http://www.kocsavunma.com>
116. <http://www.mkck.gov.tr>
117. <http://www.sage.tubitak.gov.tr>

118. <http://www.roketsan.com.tr>
119. <http://www.yavuz16.com>
120. <http://www.trabzonsifali.com>
121. <http://www.dearsan.com.tr>
122. <http://www.yonca-onuk.com>

Պարբերականներ

Հայերեն

123. Գլխուս էներգետիկ և տարածաչրչանային անվտանգություն
124. Հայ գինձոր
125. Հայկական բանակ
126. 21-րդ Դար

Ռուսերեն

127. Взгляд
128. Восточноевропейский сборник
129. Зарубежное военное обозрение
130. Известия
131. Известия АГУ
132. Независимая газета
133. Независимое военное обозрение
134. Общероссийская Еженедельная Газета ВПК
135. Центральная Азия и Кавказ

Թարթերեն

136. Akşam
137. Aselsan
138. Bugün
139. Cumhuriyet
140. Hürriyet
141. Milliyet
142. Radikal
143. Sabah
144. Savunma Sanayi Gündemi, Savunma Sanayii Müsteşarlığı
145. Star
146. Taraf
147. Tempo
148. Tercüman
149. Yeni Şafak
150. Zaman

Uzayışları

151. Armada International
152. Civil Georgia
153. Defence 21, Savunma Sanayii Müstezarlığı
154. Defence Turkey
155. Defense Technology International
156. European Journal of Political Research
157. European Journal of Economic and Political Studies
158. Eurasian Studies (TIKA)
159. Eurasia Daily Monitor
160. Hürriyet Daily News
161. Insight Turkey
162. Journal of International Affairs
163. Jane's Defence Weekly
164. Middle East Review of International Affairs
165. Moscow Defense Brief
166. Review of Social, Economic & Business Studies
167. The Washington Institute For Near East Policy
168. The Eurasian Politician
169. The Messenger
170. The New York Times
171. Today Defence
172. Today's Zaman
173. Turkish Daily News
174. Turkish Press Review

ԼԵՎՈՆ ՍԱՀԱՎԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ

ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄՆ ՈՒ
ՌԱԶՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Левон Саакович Овсепян

Модернизация вооруженных сил Турции
и военная промышленность

(монография на арм. яз.)

Տպագրությունը՝ օֆսեր
Չափսը՝ 60X84 1/16
Ծախվել է 13 տպ. մամուլ
Տպարանակը՝ 300 օրինակ

Տպագրված է «ՄՈՎ» ՍՊԸ տպարանում

Ծնվել է 1982 թ. Վանաձորում:
2003 թ. ավարտել է Երևանի
պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլ-
տետի թուրքագիտության բա-
ժինը, 2005 թ.՝ նույն համալսա-
րանի միջազգային հարաբե-
րությունների ֆակուլտետի մագիստրատուրան:

Աշխատում է ՀՀ Նախագահի աշխատա-
կազմի «Քաղաքական հետազոտությունների ինս-
տիտուտ» ՊՈԱԿ-ում որպես ավագ փորձագետ:

Զբաղվում է Թուրքիայի պաշտպանական ու
անվտանգության ոլորտի, ինչպես նաև արտա-
քին ու ներքին քաղաքականության հիմնա-
խնդիրների ուսումնասիրությամբ: Մեկ տասնյակ
զետական և բազմաթիվ վերլուծական հոդված-
ների հեղինակ է:

33(55)
Կ-87
ԿԶ.